

21 2264

1-4 ЭКЗ

00 AUG 20th



ՀԱՆՐԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԻԴ

N 4

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Զ

1938

“V E M,”
REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԿԵՍԱՐ. — Հայկական հարցը 19-րդ դարուն	1
Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ. — Միջազգ. դաշնագիրներ Հայաստանի մասին	27
ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ. — Վանի երկրորդ կոիւնները եւ վերջին իշխանութիւնը	38
ՏՈՔԹ. Վ. Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ. — Յուշատետրէս	51
Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ. — Պատրանքների շրջանից	69
ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ պատերազմի հանդէպ	79
Ա. Ա. — Լեւան Հաուպտ	83
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ. — Մի համաձայնութեան առթիւ, Մ. Վարանդեան: — Արմէն Գարոյի նամակը Յ. Դաւթեանին: — Ռոստոմի նամակը Հ. Յ. Դ. Ամեր. Կ. Կ.-ին	86
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Հ. Յ. Դ. Տունը, Ս. Վ.: — Յորելեանների առթիւ	94
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՍՈՒԼ. — Հայաստանի Մատենադարանը: — Համագրայինի Օրացոյցը: — «Ասպարէզ»-ի երեսնամեակը: — Օրագրութիւն Ե. Զ. Քէոմիւրեանի	101
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ. — Հր. Փաստրմանեան՝ Կոմագեանցի՝ «Փիլարտոս Հայր», Շ. Նարդունի: — Հր. Փաստրմանեան՝ «Լեռնային պատերազմ», Ս.: — Ա. Թէրգիպաշեան՝ «Արծիւը իր բոյնին մէջ», Ս. Վր.: —	103
ԽԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ. —	109
ՅԱԻԵԼԻԱԾ. — Գ. Միսիսարեան՝ Պրագիլահայ գաղութը	41

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 ֆրանք
Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար:—

Հասցէ. — S. TER - TOVMASSIAN,

79bis, Rue des Chesneaux — Montmorency (S. et O.)

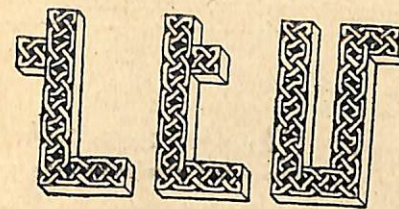
Gérant: V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE, 42 Rue de la Jonquière PARIS 17*

03.05.2013

00 AUG 2010

1-й ЭК



ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՏԵԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 4

1938 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Ա. ԿԵՍԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ
(ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ)

Ունինք միջազգայնօրէն ճանչցած, հանդիսաւոր դաշնագիրներով նւիրագործւած Դատ մը, որ ցարդ մնացած է չլուծւած: Այս դատը ծանօթ է Հայկական Խնդիր անունով, որ Արեւելեան բարդ խնդրի մէկ կարեւոր տարրը հանդիսացած է անցեալին մէջ, եւ այսօր կենդանի է ոչ միայն մեզ՝ Հայերու, այլ նաեւ շահագրգիռ պետութեանց եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ զեր կատարող եւրոպական դիւանագիտութեան համար:

Անհրաժեշտ է լաւ ծանօթանալ այս դատին — Հայկական Հարցին — ծագումին ու զարգացումին, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ լիովին ըմբռնել անոր էութիւնն ու բովանդակութիւնը, եւ այն վերջնական հանդրաւնը, որուն հասած է այժմ, — Հայոց Անկախութեան Դատ:

Այս նիւթը կարենալ խառնելու, դէպքերուն եւ իրադարձութեանց թափանցելու համար պէտք է կանգ առնել իրենց գլխաւոր դիժերուն մէջ՝

ա) 19-րդ դարուն տիրող կացութեան՝ Օսմ. կայսրութեան մէջ ընդհանրապէս.

բ) Հայ Ժողովուրդի կացութեան՝ նոյն ժամանակաշրջանին.

գ) Արտաքին դիւանագիտութեան դերին, եւ

դ) Հայ Ժողովուրդի ձգտումներուն ու դործադրած ճիգերուն

վրա:



517-2001

մշակութային տեսակէտէ խիստ ցած մակարդակի վրա էր, մինչ տիրապետեալները, կեղեքեալները ունէին պատկառելի սեփական մշակոյթ ու քաղաքակրթութիւն: Առեւտուրի, արհեստներու, տնտեսութեան, արւեստի, գրականութեան, կրթութեան, գիտութեան եւ առհասարակ մշակոյթի բոլոր մարդերուն մէջ ըայաները անհամեմատօրէն գերադաս էին տիրող տարրէն: Իսլամները ընդհանրապէս կեանքի բոլոր ասպարէզներուն մէջ շատ աւելի ցած մակարդակի վրա էին, քան քրիստոնեաները:

Ինքը՝ Օսմ. կայսրութիւն ըսածը, աստուածպետական պետութիւն էր: Սուլթանը, միաժամանակ ըլլալով խալիֆա - կրօնական պետ, իր անձին մէջ կեդրոնացուցած էր բովանդակ իշխանութիւնը՝ քաղաքական ու կրօնական: Ընդարձակ կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ անխտիր կը տիրէր աւատապետական անհանդուրժելի վարչակարգ: Թուրքը, անընդունակ եւ անվարժ քաղաքակրթութեան կամ մշակութային շինարարութեան, ու եւ է յառաջդիմական քայլ չէր առած ու կը դժկամակէր առնել: Կապրէր ու կը կառավարէր այնպէս, ինչպէս իր նախնիքը՝ դարեր առաջ: Կը մնար բարբերով այնպէս, ինչպէս եկած նաճած էր Ասիոյ խորերէն:

Ան մէկ գլխաւոր ցեղային առանձնայատուկ գիծ բերած էր եւ կը պահէր զայն անաղարտ: Զինուոր էր ընադդով ու արհեստով: Իր հիմնած պետութիւնն ալ դարձուցած էր բացարձակ զինուորապետութիւն մը: Կը պատերազմէր ոչ թէ հայրենիքի կամ կայսրութեան շահերու գիտակցութեամբ, այլ իսլամի մղումով, ճիշատի ուժով:

Այնուր եւ անպատմելի են թրքական տիրապետութեան տակ գործադրւած դարաւոր չարիքները բոլորի, բայց առանձնապէս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց վրա: Այս մասին կայ ընդարձակ գրականութիւն: «Թուրքին կոխած տեղը խոտ չի բուսնիր» ասացածքը կատարեալ ճշմարտութիւն էր:

Թւենք գլխաւորները այն յոռի ու անուղղելի կարգերուն, որոնք կը տիրէին Օսմ. կայսրութեան մէջ ամենուրեք:

ա) Անհաւասարութիւն քրիստոնեայի եւ իսլամի միջեւ: Մահմետականը, թուրքի գլխաւորութեամբ, տիրողն էր, իշխանաւոր, զինուորական: Քրիստոնեան՝ ըայա, սարուկ, գերի: Բանակը ամբողջապէս իսլամական էր՝ թրքական բարձր ղեկավարութեան տակ: Մասնաւոր հոգ կը տարէր, որ պետական պաշտօնէութեան մէջ մտնեն միայն իսլամները: Կեալուրը զրկւած էր մարդկային ամենէն տարրական իրաւունքներէն:

բ) Կար կրօնի անհաւասարութիւն: Իշխողը իսլամական կրօնն էր: Քրիստոնեան ազատօրէն իր Աստուծոյ պաշտելու հնարաւորութենէն իսկ զրկւած էր: «Դիւան Հայոց Պատմութեան» հատորներուն մէջ բազմաթիւ անվիճելի փաստեր կան, որոնք ցոյց կուտան թէ ինչ անլուր սեղմումներու եւ դժարութեանց հետ էր կապւած եկեղեցի կամ դպրոց ունենալու հարցը քրիստոնեայ համայնքներու համար: Կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը ոչ թէ ազգային հաւաքակառութիւններ էին, այլ կրօնական համայնքներ, որոնք կրօնի ու պաշտամունքի մէջ անգամ ազատութիւն ու հանգստութիւն չէին վայելել: Եղած են դէպքեր, երբ եկեղեցիին կոչնակը հնչեցնելու պատճառով աղեխարշ հալածանքներ ու նոյնիսկ ջարդի վտանգներ են ծագած:

գ) Դատաստանական անարդարութիւն ու անհաւասարութիւն: Նախ՝ քրիստոնեայի վկայութիւնը անընդունելի էր դատարանի մէջ. երկրորդ՝ դատարանները կը ղեկավարէին շէրիաթի — իսլամական կրօնի օրինադիրքով, որոնք ու եւ է կերպ չէին պատշաճեր քրիստոնեաներու կենցաղին ու բարքերուն: Երրորդ՝ դատաւորները բոլորն ալ տղէտ, զեղծարար, կաշառակեր մարդիկ էին, որոնք, միացած գործադիր իշխանութեան չարագործ պաշտօնէութեան հետ, անդուր կը կեղեքէին: Բողոքելը, դատարան դիմելը վտանգաւոր էր, բողոքարկուն միշտ աւելի վնասով դուրս կուգար. ոչ միայն կը կորսնցնէր դատարանի մէջ, այլ բողոքել համարձակելուն համար չարագործին կողմէ կը պատժէր, յաճախ կեանքին գինովը:

դ) Տուրքերու անարդար բաշխում: Պետական դանձի ծանրութեան մեծագոյն մասը կիյնար ըայա տարրին վրա, որ կը տքնէր, կը շարժարէր կտոր մը հաց ձեռք ձգելու համար, այն ալ պետութիւնը կը խլէր ձեռքէն հրէշային ձեւերով: Պետութիւնը ինք չէր որ կը հաւաքէր տուրքերը ուղղակի, այլ կապալով կը ծախէր միւլթէգիմներու, որոնք մէկ կողմէ պետութիւնը կը կողոպտէին, միւս կողմէ՝ թշուա ժողովուրդը: Մանաւանդ կայսրութեան գիւղացի դանդաճները անտանելի, անհանդուրժելի վիճակի էին մատնւած միւլթէգիմին, վաշխառուին եւ պետական պաշտօնեային չարաշահութեանց ու կեղեքումներուն պատճառով:

ե) Ընդհանուր անապահովութիւն: Երկրին մէկ ծայրէն միւսը կասկածաշուշան աւաղակները՝ միւլթէգիմներ, աշիթթական պետեր, պետական չարագործ պաշտօնեաներ, զինուորականներ, եւայլն, մեծ ու փոքր բռնաւորներ բոլորն ալ: Իսլամները գինւած էին, իսկ ըայաներուն արգիլւած էր դէնք կրել: Անպաշտպան ու անգործ անոնք կը

որովհետեւ այլեւս արդի թուրքիոյ սահմաններուն մէջ այլատարր ազգաբնակիւթիւններ չկան, որոնք իրենց ուրոյն կեանքն ու պահանջները կարողանան առաջադրել: Այժմեան թուրքիան, իր ազգային սահմաններուն մէջ, տիրականօրէն թրքական է, միւս հողամասերը անջատուած են, իսկ բնիկ քրիստոնեաները քշուած, ցիրուցան եղած՝ չեն կազմեր ազգային ամբողջութիւններ երկրին մէջ:

19-րդ դարու բարեկարգութեանց թրքական փորձերու շարժառիթը գերազանցապէս դրսէն եկած ճնշումն էր: Եւրոպան կը ճնշէր, թուրք կայսրութեան մասերը կանջատէին, չէնքը փլուզումի վտանգին տակ էր: Այս փլուզումէն խուսափելու, Եւրոպայի աչքին փոշի փչելու, պետութիւնը անդամատումէ փրկելու ստիպողականութիւնն էր, որ տուն կուտար Սթամպուլի վարիչներուն՝ ղիշիլ բարենորոգութեանց: Թուրք ղեկավարութիւնը անկեղծ չէր, այլ կուղէր խաբել, ժամանակ չահիլ, արտաքին պետութեանց շատերու հակադրութիւններէն օգտուիլ՝ բարենորոգումներու պատրուակին ապաւինած:

Այս պատճառով ալ բարենորոգումներու ծրագիրները մնացին ծրագիր ու խօսք: Երբեք դործի չվերածուեցան, դեռ 19-րդ դարու առաջին քառորդէն սկսեալ մինչեւ 1914-ի մեծ պատերազմը, երբ իթթիհատը նոր դիւալին ձեւ դտաւ քրիստոնեայ ազգութեանց հարցը արմատապէս լուծելու:

Բարենորոգումներու առաջին փորձը կատարողը եղաւ, 19-րդ դարու սկիզբները, Սուլթան Մահմուտ Բ., որ ջարդեց Խնիշէրի կոչուած պատուհասը եւ հրատարակեց կարգ մը արքայական հրովարտակներ, որոնց պարկեշտ գործադրութիւնը պիտի վերացնէր դոյութիւն ունեցող չարիքներու մեծ մասը:

Այս ժամանակները արդէն Օսմ. կայսրութեան եւրոպական հողամասերու ազգութիւնները խիստ անհանգիստ էին ու անհամբեր: Յունաստան ապստամբած ու իր ազատութեան տիրացած էր, արեան բաղնիքներու մէջ խեղդելէ ետք: Շարժումներ՝ Մուտավիոյ եւ Վալաքիոյ մէջ, որոնք հետագային տիրացան իրենց անկախութեան եւ կազմեցին Ռումանիան. Սերպիոյ մէջ, որ յաջողեցաւ աւելի շուտ նետել թրքական լուծը. Պուլկարիոյ մէջ, որ յեղափոխութեանց ու արիւններու մէջ խեղդելէ ետք միայն կըցաւ ազատագրել: Եւրոպական թուրքիոյ ազգութիւնները մէկիկ - մէկիկ, դարաշրջանի ազդեցութեան մղումով կանջատէին, կազատագրւէին եւ կը ստեղծէին իրենց ազգային կեանքը՝ ազգային սահմաններու մէջ: Այս ազատագրող ժողովուրդները կամ Օսմ. պետութենէն անջատուող հողամա-

սերը իրենց արիւնահեղ ու դժւարին պայքարներուն մէջ օժանդակութիւն կը ստանային ռուսական ղէնքէն, որ 19-րդ դարուն առնագին երեք անգամ պատերազմի մտաւ սուլթանական թուրքիոյ հետ եւ երեք անգամին ալ յաղթանակեց:

Եւրոպական թուրքիոյ քրիստոնեայ ազգութեանց մէկ առ մէկ ազատագրումը խոր, ցնցող ազդեցութիւն կը գործէր Օսմ. կայսրութեան միւս քրիստոնեայ ազգաբնակիւթեանց, առանձնապէս Հայկ. ռուսական քրիստոնեայ ղէնքին հանդէպ կը ստեղծէր անսահման հաւատք եւ փրկութեան յոյսեր կը կապէին անոր հետ, թէեւ պէտք է չեւտել, որ Օսմ. պետութեան հպատակ Հայութիւնը երբեք անջատական տրամագրութիւններ չանոյց, իր վիճակին բարեւաւումը միշտ որոնեց Օսմ. պետութեան ամբողջականութեան ծիրին մէջ, հաւատարմօրէն կատարեց իր քաղաքացիական բոլոր պարտաւորութիւնները, թուրքիան համարեց իր հայրենիքը եւ իր ճակատագիրը կապեց տիրող տարրին ճակատագրին հետ քաղաքականապէս, մինչեւ 1914-ի մեծ պատերազմը, որ եկաւ անանցանելի անջրպետ բանալու Թրքութեան եւ Հայութեան միջեւ:

Ամենէն լայն ու հիմնական բարեկարգութեան փորձը կատարեց Սուլթան Մէճիտ, որ, համեմատաբար, լուսամիտ ինքնակալ մըն էր: Այս սուլթանն էր, որ հրատարակեց 1839-ի Թանգիմարը, կրկնեց դայն աւելի լայն չափերով 1856-ին, նոր Խաթըր շէրիֆով — արքայական հրովարտակով:

Այս օրէնսդրութեամբ պիտի վերնար իսլամի ու քրիստոնեայի միջեւ տիրող անհաւասարութիւնը, պիտի ներմուծէին բարեփոխեալ կարգեր, անարդարութիւնն ու անապահովութիւնը վերջ պիտի դնէին, պիտի դապւէին քրիստ, չէրքէզ եւ այլ տարրերու շահատակութիւնները, Շէրիաքին յարակից պիտի որդեգրւէին եւրոպական քաղաքացիական դատաստանագիրքը, եւայլն:

Հետագային, ծանրակշիռ ղէպքերու ճնշման տակ, Օսմ. պետութիւնը այսպիսի բարենորոգչական ծրագիրներ մէկէ աւելի անգամներ որդեգրեց յետագէմ Սուլթան Ազիզի, անուշ Մուրատի, անգամ արիւնարբու Համիտի, եւ նոյնիսկ իթթիհատի տիրակալութեանց շրջաններուն: Համիտի օրերուն երկու անգամ փորձ կատարուեցաւ երկիրը օժտելու Սահմանադրութեամբ, պետութիւնը վերածելու սահմանադրական միապետութեան, եւ երկու անգամին ալ այս փորձերը ձախողեցան:

Բարենորոգումներու անունով խաղցած դաւեշտ — եղեռնախաղի

ամբողջ ողբերգութիւնը այն հանգամանքին մէջ էր, որ շարժումը վերէն կուգար, վերէն կը հրահանգէր, թրջութիւնը երբեք չէր համակրէր այդ փորձերուն՝ միշտ ընդդիմանալով ու խանգարելով: Դեռ 1845-ին, Սուլթան Մէճիտ հրովարտակով մը կը խոստովանէր, թէ իր բոլոր ծրագիրները եւ ջանքերը դուր անցած են: Այս հիմնական արատը մնաց մինչեւ վերջ, եւ ասոր հետեւանքով ալ Օսմ. կայսրութիւնը քայքայեցաւ ու այսօրեան վիճակին հասաւ, այսինքն՝ Օսմ. կայսրութիւնը անհետացաւ, անոր աւերակներէն ծնան բազմաթիւ պետութիւններ, ընդ որս նաեւ արդի Թուրքիան, իբր դուռ թրքական պետութիւն:

3.- ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

19-րդ դարուն, հայ ժողովուրդը իր կենցաղով աղէտալի, ողբերգական հակադրութիւն մը կապէր Օսմ. կայսրութեան մէջ: Շուրջը՝ բոլորը իսլամներ, ինքը ոչ մէկ վայրի մէջ բացարձակ մեծամասնութիւն չէր: Տիրող յոռի կարգերու ամբողջ ծանրութիւնը կը ջնար իր ուսերուն: Հալածական, քայքայ քրիստոնեայ էր, կեանքը:

Այս ստրկական վիճակին առնթեր՝ ոգեպէս ան դուրսն էր իր շրջապատէն ու միջավայրէն: Դարուն լուսաւոր դադափարները ատիճանարար կը թափանցէին իր հոգիին մէջ, քաղաքակրթական ճառագայթներ, ազատութեան տենչեր կը բողբոջէին իր սրտին մէջ: Ըլլալով հանդերձ ստրուկ, կորսնցուցած դարերով իր աղնական դասն ու բարձր ղեկավար շրջանակը՝ ան նախանձով կառչած կը մնար իր ազգային աւանդական կեանքին ու արժէքներուն: Տէրն էր իր եկեղեցիին, իր անհատական շինարար ընդունակութիւններուն ու բարքերուն: Իսլամութիւնը չէր յաջողած ու եւ է ներթափանցում կատարել անոր նկարագրին մէջ: Ան կը մնար հայ քրիստոնեայ՝ իր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ: Կը տքնէր օրն ի բուն, կը քրտնէր, կը շինէր, կը ծաղկեցնէր ամբողջ երկիրը իբր արհեստաւոր, մտաւորական, արեւստագէտ, առեւտրական, եւայլն:

Եւ ահա, 19-րդ դարու կէսերուն այս շինարար, դիմամիջ, կարողական ուժերով հարուստ ժողովուրդին վրայէն անցաւ վերածընդունդի հզօր հոսանքը: Գիր ու դպրոց, լեզու եւ գրականութիւն, պատմութիւն եւ ազգային դիտակցութիւն, յառաջդիմական ու քաղաքակրթական բուռն ճիգ, մշակութային տենդոտ քրտինք: Ազգը քունէն կը յառնէր, յարութիւն կառնէր:

Պոլսոյ հայ ղեկավար դասը եւ իրենց զաւակները, որոնք ու-

սում եւ դաստիարակութիւն կը ստանային օտար մայրաքաղաքներու կամ կրթական կեդրոններու մէջ, իրենց հետ կը բերէին եւրոպական կեանքի նորագոյն հասկացողութիւնները: Արդէն 1830-ին Պոլսոյ մէջ հիմնւած էր Սկիւտարի ձեմարանը, որ թէեւ կարճ կեանք ունեցաւ, բայց հետք ձգեց: Ղալաթիոյ պետական լիսէն դուրս կու գային հայ շրջանաւարտներ, որոնք կուգած էին կարեւոր դեր կատարելու Օսմ. Պետութեան մէջ՝ իբր պաշտօնատարներ: 1860-ական թւականներուն Պոլսոյ մէջ, որ կեդրոնն էր մեր կեանքի ղեկավարութեան, արդէն կար սքանչելի մտաւորականութիւն մը, որ հզօր ճիգեր կը կատարէր Հայութիւնը առաջնորդելու նոր ուղիներով: Յայտնի է մշակութային տեսակէտէ վենետիկի ու վիեննայի Մխիթարեաններու հսկայական դերը: 19-րդ դարու կէսէն ետք հայկական մամուլ կար ու ահազանդ կը հնչեցնէր Իդմիր, Պոլիս, Մոսկւա եւ այլուր:

Հայութեան արեւելահայ հատւածը հաւասար թափով կլանեցաւ այս դարթօնքէն: Դորպատ, Մոսկւա, Թիֆլիս, Էջմիածին, յետոյ՝ վենետիկ, վիեննա, Փարիզ, Իդմիր դարձան լուսաւորութեան կեդրոններ: Աւելորդ է թելլ անունները այն կեդրոնական դէմքերուն, որոնք մեր հոգեկան ու մտաւոր շարժումի ձեւակերպողը եղան: Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան, Խ. Արուսեան, Գ. Արծրունի, Բաֆֆի մէկ կողմէ, Ա. Բազրատունի, Ալիշան, Խրիմեան, Գ. Օսեան, Նարայէյ եւ ուրիշներ՝ միւս կողմէ:

1860-ի Ազգ. Սահմանադրութիւնը կեանքի կոչող ղեկավար դէմքերը՝ Սէրվիլէն, Կրճիկեան, Պալեան, Օտեան, Ռուսինեան, յետոյ վարժապետեան եւ այլք կը ձգտէին ոչ միայն տալու Հայութեան մշակութային ներքին ինքնավարութիւն մը, այլ Օսմ. կայսրութեան հունին մէջ ստեղծելու հայկական տանելի կեանքի հնարաւորութիւններ:

Այս վերածնունդը, դժբախտաբար, ամբողջովին եկաւ դուրսէն եւ ոչ Հայութեան բնաշխարհէն: Ան խոր ախօսներ բացաւ դուրսի, Հայաստանէն հեռու սպորող, օտար գործօններու ազդեցութեանց տակ շնչող Հայերու մէջ: Տաճկահայերու Ազգ. Սահմանադրութիւնը եւ անոր հետեւող մշակութային ամբողջ շարժումը Հայաստանն երկրէն դուրսն էր, որ կընձիւղէր ու արմատ կը նետէր: Մոսկւայէն, վենետիկէն, Փարիզէն, Պոլսէն արձակւած լոյսի հեղեղը չէր թափանցեր արեւելեան նահանգներուն մէջ: Ի դուր չէր, որ մեր հանրային կեանքի ամենէն մեծ դէմքերէն Խրիմեան Հայրիկ, իր պատրիարքութեան շրջանին, կաղաղակէր Պատրիարքարանի բեմէն, թէ՛

«Մովսէս մը պէտք է, որ Սահմանադրութեան տախտակները Սինա լեռնէն վար իջեցնէ», աշխնքն՝ երկիր տանի:

Նոյնն էր եւ «Հիւսիսափայլ»-ի շուրջ համախմբւած ղեկավարներու արծարծած շարժումը արեւելահայ կեանքին մէջ: Իրաւ է, 1870-ական թւականներուն եւ այնուհետեւ փորձեր եղան շարժում ստեղծելու, զարթոնքը փոխադրելու երկիր, ինչպէս Մ. Փորթուգալեան, Մ. Սարեան, Միացեալ Բնկերութիւնք Հայոց, եւ ասկէ առաջ ալ Խրիմեան ինք փորձ քաւ Վարազի մէջ տպարան հիմնելով ու «Արծաւի Վասպուրականը» հրատարակելով, բայց ասոնք մնացին միայն տկար փորձեր: Բնաշխարհի հայութիւնը մնաց, գրեթէ մինչեւ վերջն ալ, իր նախկին կերպարանքին՝ մէջ եւ վիճակը օրէ օր աւելի վատթարացաւ: Հայկական վերածնունդը երբեք չընդգրկեց համայն հայութիւնը, մանաւանդ հայկական դաւաճներու՝ Հայաստանի մէջ, որուն համար էր որ պիտի ձեւաւորէր հայկական հարցը քաղաքական իմաստով, ոչ թէ Պոլսոյ կամ Մոսկւայի մէջ ապրող Հայերու համար:

Առանց նսեմացնելու 19-րդ դարու հայկական վերածնութեան արժէքը, որ, իմ համեմատ կարծիքով, Ե. դարու վերածնունդէն յետոյ երկրորդ մեծ, փառահեղ ու լուսաւոր երեւոյթն է մեր պատմութեան մէջ, պէտք է ըսել, թէ այդ վերածնական շարժումը մէկ ճակատագրական թերութիւն ունեցաւ. ան անհաղորդ մնաց երկրի հայութեան: Երկիրը կեդրոն չդարձաւ անոր: Ան դուրսէն ներսուժել փորձեց, ոչ թէ ներսը՝ ընդերքէն ծնաւ:

Եւ մինչ այս շարժումը կը համակէր հեղեղային թափով սմբողջ Արտահայաստանի հայութիւնը՝ Փարիզէն Պոլիս - Իզմիր ու Դորպատէն Թիֆլիս, անդին Երեւան ու Վան, Մուշ ու Կարին կը քննադատէին տակաւին: Մինչ այդ շարժումը ղեկավարողները մայրաքաղաքներու մէջ, ազնիւ ու հայրենասիրական անբասիր ու դադաւարական առաջադրութիւններով, առաջ կանգնէին, հարցեր կառաջադրէին, պահանջներ կը դնէին Օսմ. կայսրութեան ղեկավարներուն, անդին հոծ հայկական դանդաղները ի վիճակի չէին այդ պահանջներուն տէր կանգնելու՝ ուժով կամ կազմակերպչական ցանցով: Բաֆֆիներու քարոզած ու բողոքաւորած ազատագրական շարժումը ղեռ միս ու արիւն դարձած չէր հայ դանդաղներուն՝ երկրի մէջ:

Ի դուր անցած էր Պատրիարք Խրիմեանի 1872-ին Բ. Դուռ մատուցած հարստահարութեանց առաջին բողոքագիրը, որ յոյժ հետաքրքրական պատմական փաստաթուղթ մըն է: Չորս տարի ետք Պատրիարքարանը կրկնեց այս տեղեկագիրը՝ աւելի խնամւած ու փոս-

տալից, բայց մնաց անխելի: Ոչ միայն կացութիւնը չբարւոքեցաւ, այլ աւելի ծանրացաւ: 1862-ի Զէյթունի ապստամբութիւնը, անկէ առաջ Լիբանանի ինքնավարութիւնը Փրանսական պաշտպանութեան ու ճնշումին տակ, ոչ մէկ կերպով տիրող թուրքին դատ եղած չէին: Միտհաթեան հռչակաւոր Սահմանադրութիւնը վիժեցաւ: Եւ 1876-ի ուսուցիչական պատերազմին առիթով, քրտական ու թրքական չհաստատութիւնները աւելի սաստկացան (Վանի հրդեհը, Զէյթունի անլուր շահատակութիւնները, մասնակի ջարդեր, հողային բռնադրաւորման պարբերական երեւոյթի ձեւ առին):

Այս պայմաններուն մէջ էր, որ կը հասուննար, կը դրէր Հայկական Հարցը՝ 1878-ին, եւ կը ձեւաւորէր Այասթէֆանօի ծանօթ դաշնագիրը, որ հայկական խնդրի առաջին պաշտօնական ու միջադրային հիմքը կազմեց: Եւ մինչ Հայոց ղեկավարութիւնը, մայրաքաղաքներու մամուլով Պոլսէն մինչեւ Թիֆլիս, Պատրիարք ու Ազգ. Ժողով, եւրոպական զիւանազիտութեան դուռները ափ կառնէր, Խրիմեանի նման ազգային կեդրոնական դէմք մը մայրաքաղաքները կը պտտցնէր ու Պերլինի Վեհաժողովին կը վաղցնէր, անդին հայութիւնը՝ բռնւած քիւրտի, թուրքի ու չէրքէզի զուլումներուն ու կրակին մէջ, արիւն կը փսխէր, ոտքի կոխան կը դառնար պատերազմիկ ուժերու՝ ուսուցիչների, միջեւ, ի վիճակի չէր առաջադրւած պահանջները ուժով հետապնդելու, կազմակերպւած չէր դրական շարժում ստեղծելու, ողորդ ու աղաղակին զուգընթաց հարւած տալու կառողութիւնը չունէր:

Հետագային ալ մեր կեանքի այս ողբերգական ու ճակատագրական երեւոյթը կրկնեցաւ: Երբ սկսաւ կազմել հայ ազատագրական շարժումը, երբ մարմին առին յեղափախական կուսակցութիւնները՝ իրերու երկաթէ հարկադրանքին տակ, կեանքի առարկայական պայմաններէն թելադրւած, այս շարժումը ինքզինք պառնեց մեծապէս դադաւարական տարածման աշխատանքով, քարոզչական, հիմնաւորելու, ձեւաւորելու, արմատ բռնելու ճիգերով, եւ դործնականօրէն իբր ուժ կազմաւորելու, արտայայտելու քիչ հնարաւորութիւն ու ժամանակ ունեցաւ: Աւելի պարզ խօսելով՝ Հայոց յեղափոխութիւնը սպառեց ինքզինք աւելի շատ իբր քարոզչական - դադաւարական շարժում, քան իբր դրական, շօշափելի, ազատագրական ու յեղափոխական գործ:

4.- ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Երկու գլխաւոր մեծ պետութիւններ ճակատագրական դեր կա-

տարեցին Օսմ. կայսրութեան եւ անոր բաղկացուցիչ ժողովուրդներու բախտորոշումին մէջ՝ Ռուսաստան եւ Անգլիա: Միւսները՝ Աւստրիա, Ֆրանսա՝ աւելի ուշ Իտալիա ու Գերմանիա՝ առաջին երկու մեծերու հակադիր քաղաքականութեանց ծիրին մէջ թաւալեցան, ըստ ժամանակի եւ պարագաներու յարմարութեանց: Աւելի ուրջ՝ Ռուսաստան եւ Անգլիա մղեցին գլխաւոր պայքարը Օսմ. կայսրութեան մարմնին շուրջ, եւ միւս պետութիւնները այս պայքարին շուրջ դարձան:

Ռուսաստան հետապնդեց Օսմ. կայսրութեան անդամատուժ հետեւողականորէն, *autonomie ou anatomie* (ինքնավարութիւն կամ անդամատուժ) — ահա՛ իշխան Կորչակովի հռչակաւոր բանաձեւը, որ ճշգրտորէն կը խտացնէ Ռուսիոյ վերաբերմունքը Օսմ. կայսրութեան հանդէպ:

Ասոր ճիշտ հակադիր քաղաքականութիւն վարեց Լորտ Պիքոնսֆիլտներու Անգլիան, որ մէկէ աւելի անդամներ զինու միջամտութեամբ փրկեց սուլթաններու կայսրութիւնը նեղ կացութիւններէ, ինչպէս Սրիմի պատերազմին, 1876-ի ուս — տաճկական պատերազմին, եւայլն: Անգլիա կը ձգտէր, ռուսական աշխարհակալութեան դէմ իր կայսերական շահերը պաշտպանելու մտօք, պահպանել Օսմ. պետութեան ամբողջականութիւնը: Պարզ էր, որ ռուսական քաղաքականութիւնը աւելի նպաստաւոր էր Օսմ. պետութեան քրիստոնէայ տարրերուն, քանի որ այդ քաղաքականութեան շնորհիւ ու աջակցութեամբ, իրենք կաղատագրէին եւ աղգային ինքնավար կամ անկախ պետութիւններու կը վերածւէին:

Այսուհանդերձ, պէտք է շեշտել, որ Անգլիա ամէն հնարաւոր ճիգ բրաւ, ամէն աղղկութիւն ի գործ դրաւ, ամէն խորհուրդ ու աջակցութիւն տաւ, որպէսզի իրապէս Օսմ. պետութիւնը բարեկարգուի: Անգլիական պետական ղեկավարութիւնը այն տեսակէտէն էր, թէ Օսմ. կայսրութեան քայքայման ու բաժանման դէմ մէկ իրական դարման կայ, — պետութեան բարեկարգումը: Այս բարեկարգումի իրականացման պարագային միայն ռուսական միջամտութեան առիթը կը վերնար մէջտեղէն, պետութիւնը ինքը ներքնապէս կը դառնար զօրաւոր, իսկամ ու քրիստոնէայ կը ստեղծէին մարդավայել կենցաղ, եւ ռուսական աշխարհակալութիւնն ալ, արեւելքի ճամբաներուն վրա, — ուր այնքա՛ն կենսական շահեր ունէր Մեծն — Բրիտանիա — կը զբաղւէր:

Այս տարրական ճշմարտութիւնը երբեք չըմբռնեց ինքը՝ թրքու-

թիւնը: Ներքնապէս տկար, հիւանդ ու հիւժեալ՝ դարձաւ կրկէս եւրոպական մրցակցութեանց: Եւ որքան շատ նեղւեցաւ այս մրցակցութենէն, ա՛յնքան վայրագորէն ինկաւ անպաշտպան քրիստոնէայ հպատակներուն վրա, խարեց բարեկարգութիւններու հարցին մէջ, եւ ի վերջոյ կործանեցաւ:

Ամբողջ 19-րդ դարու ընթացքին եւ այնուհետեւ մինչեւ այժմ եւրոպական մեծ պետութիւններու վերաբերմունքը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ խորտակող Օսմ. կայսրութեան աւարէն բաժին ձեռք ձեռքէ: Եւ այս պետութեանց մրցակցութեան արիւնոտ դաշտին մէջ դոհւեցան նաեւ Հայութիւնը ու անոր արդար դատը:

Եւրոպական պետութիւններու հանդէպ հայութեան ղեկավարութեան մտածողութիւնը կարենալ ըմբռնելու համար պէտք է ընդգրծել քանի մը հանգամանքներ:

Առաջին՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանը, որ կը ղեկավարէր հայկական հարցը, ամբողջ պոլսական մտաւորականութեան ու ղեկավարութեան հետ համախորհուրդ, սկիզբէն իսկ երկու հիմնական դիժ հետապնդեց. ա) Օսմ. կայսրութենէն անջատելու, առանձին ազգային ամբողջութիւն կազմելու ու եւ է ուղղակի կամ անուղղակի ոչ ձգտումը ունեցաւ, ոչ ալ այս ուղղութեամբ ու եւ է քայլ առաւ: Բ) Ռուսական աշխարհակալութեան հանդէպ ունեցաւ վերապահ վերաբերում եւ երբեք հայկական գաւառներու Ռուսիոյ կողմէ գրաւման պահանջը չգրաւ, ոչ ալ բաղձանքը հետապնդեց:

Այս տեսակէտներէն՝ խիստ յատկանշական է յիշել պատմական այն փաստերը, որ թէ 1856-ի եւ 1876-ի պատերազմներուն Օսմ. պետութեան հպատակ հայութիւնը կատարեց իր պարտաւորութիւնները լիովին, ու եւ է շարժում չփորձեց պետութեան դէմ, Պատրիարքարան եւ ազգային իշխանութիւններ կոնդակներով ու քարոզներով իրենց հաւատարմութիւնը ու հպատակութեան զգացումները չթերացան զնելու յոտս կայսերական վեհափառութեան: Եւ այս՝ այնպիսի ատեն մը, երբ հայկական գաւառները ոտքի կոխան կը դառնային քիւրտ աշիրէթներու, այնպիսի ատեն մը, երբ հայկական հարստահարութիւններու յիշատակագիրներ տրւած էին քանիցս Բ. Դուռ եւ ապարդիւն անցած, ջարդեր ու հարստահարութիւններ սաստկացած էին: Սուլթան Համիտի գումարած առաջին Օսմ. Պորհրդարանի հայ անդամները՝ ապշեցուցիչ փաստեր տաւ եւ հայութեան հաւատարմութեան ու կառավարութեան հետապնդած նենդ, խաբեբայական քաղաքականութեան մասին: Նոյնիսկ Պերլինի Վեհաժողովի ընթացքին, հայկական պատերազմութիւնը, իր մատուցած

յիշատակագիրներուն մէջ ուրիշ բան չէր պահանջէր, եթէ ոչ հայկական դաւաճներու բարեկարգումը՝ Օսմ. «բարեխնամ» կառավարութեան տակ, ինչպէս Այասթէֆանօի մէջ: Եւ թրքական գլխաւոր պատուիրակ Գարաթտօրի փաշայի, ըսել է Բ. Դրան, խորհուրդով էր, որ հայութիւնը պատուիրակ կը զրկէր ու կը զիջէր եւրոպական պետութեանց Խորհրդաժողովին: Ի հարկէ, Բ. Դրանը իր ճարտիկ խաղերէն մին էր որ կը խաղար: Ան Փոքր Ասիոյ քրիստոնեաները առաջ կը քշէր, որպէսզի Եւրոպ. Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն անջատելուն առաջըը առնէր՝ փաստարկելով եւրոպ. խորհրդաժողովի առջեւ, թէ Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն համար բացառիկ վիճակ ստեղծելը աննպատակալարմար է, քանի որ այդ վիճակին ենթարկւած ուրիշ քրիստոնեաներ ալ պահանջներ կը դնեն, ուստի հարցը ընդհանուր բարենորոգումի խնդիր է: Եւ Թուրքերը այս խաղին մէջ երբ չյաջողեցան, պալատէն (Համիտ) ճնշում բանեցեցաւ Պատրիարք Վարժապետեանի վրա, որ հայկական Պատուիրակութիւնը ետ կանչէ Պերլինէն, եւ Պատրիարքը մերժեց:

Արեւմտահայ ղեկավարութիւնը միշտ պաղ մնաց ու բաղձանք չունեցաւ կցելու Ռուսիոյ, ուր իր եղբայրները համեմատաբար շատ աւելի տանելի պայմաններու մէջ կ'ապրէին: Ծանօթ է Գէորգ Կաթողիկոսի ուստատեցութիւնը, այնքան յամառ, որ ո եւ է կերպով չաջակցեցաւ Վարժապետեանի ջանքերուն հայկական հարցին մէջ, մերժեց միջամտելու ուստական դահին մօտ, Փեթերսպուրկ զրկւած Նարպէյին չօգնեց: Ծանօթ է նոյնինքն պոլսական ղեկավարութեան մտածողութիւնը: Ազգային ժողովի բեմէն Պատրիարք Վարժապետեան հանդիսաւորապէս յայտարարեց, թէ Օսմ. պետութեան մէջ Հայերը միայն Ֆիզիքապէս կը տուժեն ու կը հարստահարւին, մինչ Ռուսիոյ մէջ՝ նաեւ հոգեպէս, որ աւելի վտանգաւոր է: Ռուսաստանին կցելու մասին հոս - հոն արտայայտւած ձայները, որոնց ամենէն ուժեղը կուգար Թիֆլիսի «Մշակ»-էն, Արծրունիի բերնով, երբեք ընդհանրական չլարձան ու հայ քաղաքական մտածողութեան գիծը չկազմեցին:

19-րդ դարու հայկական քաղաքական մտածողութեան այս երկու հիմնական ուղղութիւնը պարզելէ ետք՝ անհրաժեշտ է կանգ առնել այն իրողութեան վրա, որ հայ ժողովուրդը չափազանց բարձր յոյսեր էր կապած միշտ ու կը կապէր եւրոպական պետութեանց միջամտութեան վրա: Քրիստոնեայ ազգ էր հայութիւնը, Եւրոպան եւս քրիստոնեայ էր: Պէտք էր որ փրկէր զինք: Այս միամիտ եւ տեսլապաշտ ըմբռնումը մինչեւ վերջն ալ մնաց հայ քաղաքական մտածողութեան գիծերէն մին:

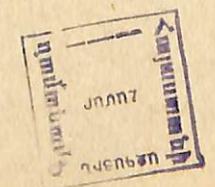
Հայ ժողովուրդի հաւաքական միտքը տարօրինակ երանդներ ունի: Մինչ հայ անհատը իր անձնական կեանքին մէջ շատ իրապաշտ է, վերացականը ու ցանկալին կը դանադանէ դործնականէն ու հնարաւորէն, հայ հաւաքական միտքը միշտ ալ եղած է խռատիստ, արդարութեան, աղատութեան եւ այլ վերացական նշանաբաններու անփերապահ հաւատացող ու իր փրկութեան համար դուրսէն շատ բան ակնկալող: Երբեք ինքզինքին հաշիւ տւած չէ, թէ ինչո՞ւ Անգլիայ կամ Ռուսիա պիտի ազատագրէին զինք, պարզապէս իր քրիստոնեայ կամ մշակութային ազգ մը ըլլալուն համար: Հայութեան քաղաքական միտքը երբեք լրիւ չըմբռնեց թէ քաղաքական կեանքի մէջ միայն չահն է ամէն ինչ վճռողը, եւ ուժն է միայն հաշիւ առնողը: Եւ իրաւապահանջի դերով անընդհատ դժգոհած է, թէ Եւրոպան կը դաւէ, խոստմանադրուժ է, եւայլն, առանց ինքն իրեն հաշիւ տալու, թէ պահանջ առաջադրող ազգ մընք իր կողմէ ի՞նչ ուժ կ'առաջադրէ, ի՞նչ շահեր կը խոստանայ, ի՞նչ թւական ու չօշափելի նիւթական ուժ կը ներկայացնէ: Այս տեսակէտէն խիստ բնորոշ է յիշել, որ Այասթէֆանօի բանակցութեանց առեւ, երբ Վարժապետեան դադանի կը խօսէր Պոլսոյ անգլիական դեսպանին հետ, այս վերջինը դիտել կուտայ, թէ Հայերը շատ բան պէտք չէ ակնկալեն ստանալ, քանի որ ո եւ է յեղափոխական եւ ըմբոստական շարժում կատարած չեն, եւ կազմակերպական ո եւ է ուժ չեն ներկայացներ: Այս դիտողութեան ի պատասխան՝ Պատրիարքը կրնէ թէ՛ եթէ այսպիսի շարժում մը օգտակար կը նկատուի, կրնանք ձեռքի տակէ սանկ բան մը սարքել... Ի՞նչ միամտութիւն: Պոլիսը, որ լոյս ու ազատութիւն կաղաղակէր, չէր ըմբռնած, որ աղատութիւնը երկարատեւ պարքարով, արիւնով, քրտինքով ձեռք կը բերուի, եւ պէտք է այդ արիւնը ու պարքարը արդիւնաւորող ուժը կերտել նախ եւ առաջ:

Ի հարկէ, հայկական ղեկավարութիւնը հետագային քիչ - քիչ սկսաւ ըմբռնել Եւրոպայի հոգին, երբ իրարու ետեւէ յուսախարութիւններ կրեց: Անոր ինչը սկսաւ քիչ - քիչ գլուխը դալ, երբ Պիդմարքի բերնէն լսեց, թէ ամբողջ հայկական խնդիրը բոմէրանցի մեռած զինուորի մը ոսկրոտիքը շարժեք Գերմանիոյ համար, երբ Խրիմեանի բերնէն լսեց, Պերլինէն վերադարձին, հերիսայի եւ երկաթէ շերտի նշանաւոր պատմութիւնը, երբ Տիգրայէլի բերնէն լսեց, թէ «անգլիական մարտանաւերը Արարատ չեն կրնար բարձրանալ», եւ երբ իմացաւ, թէ ոռւս Լորանովներուն համար Հայաստանը պէտք էր միայն առանց Հայու...:

Եւրոպական պետութիւնները Պերլինի 61-րդ յօդւածով ոչ թէ

100
5/1 X

710



Հայերու վիճակը կը ձգտէին բարւոքել, այլ թրքական գործերուն միջամտելու պատրուակ կը ծառայեցնէին դայն: Ամէն անգամ որ հայկական նահանգները արիւն կը փսխէր կամ ջարդեր տեղի կունենային, ամէն անգամ որ Թուրքիոյ դերքը այս կամ այն ձեւով կը տկարանար, քրիստոնեաներու պաշտպանութեան դաշինքը իրենց գրպանը՝ եւրոպական պետութիւնները Թուրքիայէն մենաշնորհներ կորզելու կը ձգնէին եւ իրենց շահերը կը հետապնդէին: Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայկական ամէն փորձ, 19-րդ դարու վերջերը տեղի ունեցած յեղափոխական ամէն ցոյց եւ գործունէութիւն, Պապը Ալիի, Պանք Օթոմանի, Սասունի Ապստամբութիւն, եւայլն, պատրուակ կը դառնային, որ Թուրքիա քափիթիւլասիօններու օղակին մէջ սեղմւէր հետզհետէ, առանց Հայերուն ո եւ է բարւոքում ընծայելու:

5.- ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԳՈՐԾԱԴՐԱԾ ՃԻԳԵՐԸ

Ինչպէս ըսինք, հայ ժողովուրդը ամենայն սաստկութեամբ իր վրա կը կրէր Օսմ. պետութեան յուր կարգերու բոլոր ծանր հետեւանքները եւ դժան լուծը: Անիկա ուրիշ ձգտում չունեցաւ ամբողջ 19-րդ դարուն, եթէ ոչ իր վիճակին բարւոքումը՝ բարենորոգումներու միջոցով, որ սիրտի նշանակէր նաեւ Օսմ. կայսրութեան ուժեղացումը ու ներքին հզօրացումը: Երբեք անջատական չեղաւ, անջատական քաղաքականութիւն չվարեց, չդաւեց երկրին, կատարեց իր բոլոր պարտքը լիովին: Եւ երբ տեսաւ, որ բոլորը կեղծ են ու ապարդիւն, աղաղակն ու լացը անդօր են, սկսաւ քիչ - քիչ կազմակերպւել, ու առաջացնել յեղափոխական նորակազմ կուսակցութիւններու միջոցաւ յեղափոխական պայքար: Անոր յեղափոխական պայքարն ալ լոյսը էր ու Օսմ. կայսրութեան ազատագրման կը ծառայէր: Հայ յեղափոխութեան գործ դրած բոլոր ճիգերը այս հունէն դուրս չեկան: Ան կունակէն չղարկաւ Թուրքիոյ ո եւ է առթիւ, նոյն իսկ 1914-ի մեծ պատերազմին ճիգ չըրաւ ներսէն պայթեցնելու պետութիւնը, որ կրնար եւ պէտք էր որ ընէր: Հայկական շարժումը հանգիստացաւ բողոքի ցոյց, Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու ճիգ, հարստահարող պաշտօնեաներն ու չարագործ աւատապետները պատժելու նեմեսիս: Ասկէ աւելին չէ՞ր կրնար ընել իր տկար ուժերով: Դժուար է ըսել. բայց եթէ պայքարին ահաւորութիւնը պատկերացնէր, թերեւս ընէր: Փաստը այն է, սակայն, որ յեղափոխական շարժումը մնաց աւելի շատ դադարաւորական շարժում եւ համայն

երկիրը ընդգրկող, պետութեան դէմ ուժ ներկայացնող պատկանելի չափերու չհասաւ:

Հայ յեղափոխութիւնը կոխ չմղեց Թուրք ժողովուրդին դէմ, ոչ ալ պետութեան դէմ, այլ միայն բարեկարգում ու ազատ կարգեր որոնեց: Ան թշնամի չնկատեց տիրող տարրը, այլ վարչական վատ կարգը ուղեց փոխել: Օսմանցի ուղեց ըլլալ ու մնալ իր քաղաքական հասկացողութեամբ: Եւ այս հիմնական գծէն ալ բխեցաւ, իմ խոնարհ կարծիքով, Հայոց բովանդակ ողբերգութիւնը: Ոչ մէկ ժողովուրդ օտարին լուծէն ազատած չէ հաւատարիմ մնալով նոյն օտար պետութեան ու ջանալով բարեկարգել դայն: Պէտք է, անհրաժեշտ է, որ պահանջողը թշնամանայ մերժող, ճնշող ազգին հետ, արիւնի պայքար մղէ, խղէ իր ճակատագիրը անորինէն, որպէսզի տեղ հասնի: Այս գիծը պակսեցաւ հայկական շարժման, դժբախտաբար:

1914-ի ահաւոր եղեւնին ետքն է միայն, որ Հայոց անկախութեան ու պետականութեան հարցն ու ըմբռնումը ծնած ու զարգացած են: Անկէ առաջ այդպիսի հաշի առնելիք երեւոյթ գոյութիւն չէ ունեցած մեր կեանքին մէջ: Այս ըմբռնումը, այս հասունութիւնը, դժբախտաբար, շատ ուշ քաղաքական տեսակէտ դարձաւ: Եթէ այս միտքը 1878-ին խմորւէր ու մշակւէր, այսօր հայ ժողովուրդի բախտը տարբեր տնօրինւած պիտի ըլլար, հաւանաբար, հայ պայքարը տարբեր հունով պիտի ընթանար, հայ յեղափոխական շարժումը տարբեր ծաւալ ստացած ու տարբեր տարողութիւն ի յայտ բերած պիտի ըլլար:

Հայութիւնը լաւ չըմբռնեց, որ Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեայ ազգերը մէկիկ մէկիկ կազատագրւէին թրքական դժան լուծէն, այո՛, բայց կազատագրւէին անջատելով Օսմ. կայսրութենէն յեղափոխական - ապստամբական քաղաքական, ոչ թէ միայն բողոքի ու լացի բանաձեւերով կամ Եւրոպայի համակրանքը հրաւիրող ցոյցերով: Յունաստան արեան հեղեղներու մէջ խեղդեցաւ, հերոսական ճակատամարտներ մղեց, մինչեւ որ տիրացաւ իր ազատութեան: Նոյնը՝ Պուլկարներու համար: Նմանապէս՝ Սերպեր եւ այլ քրիստոնեայ ազգեր: Եւ եթէ Եւրոպան օգնեց անոնց կամ լսեց անոնց դատը, նաեւ այն պատճառով էր, որ գէնքի դիմած էին անոնք, այս գետնի վրա վարանում չէին ճանչցած, իջած էին պատերազմի անհաւասար դաշտը եւ իրաւունքը արիւնով կը ջնաւային խլել: Եւրոպական Թուրքիոյ հողերէն արչաւող ոռոսական բանակները Օսմ. կայսրութեան հպատակ քրիստոնեայ ազգերու ղինու աջակցութեամբ է որ առաջ կը մղւէին դէպի Թուրքիա, եւ այս պատճառով էր, որ

դուրսի աջակցութիւնը արժէքի կը վերածէր ու արդիւնք կառաջացնէր:

ԱյսպէսՖրանսիոյ եւ Պերլինի դաշնադիրներու առթած յուսախաբութիւններէն ետք՝ հայ առաջաւոր մտաւորականութիւնը, թէ արեւելահայ եւ թէ արեւմտահայ հաստատներու մէջ, ըմբռնեց կացութիւնը եւ, ճիշտ գնահատելով Հայոց աշխարհին պարտադրած պայքարին էութիւնը, սկսաւ կազմակերպել որպէս յեղափոխական գործօն ուժ: 1880-ական թւականներէն ետք ծլան ու դարդացան հայկական կուսակցութիւնները՝ Արմենական, Հնչակեան, եւայլն: Եւ որպէսզի շարժումը համահայկական բնոյթ ստանար, արգասաւարէր՝ կազմեցաւ, 1890-ին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ուրիշ բան չէր, այլ հայ յեղափոխականներու դաշնակցութիւն, այսինքն՝ յեղափոխական ուժերու համադրութիւն, կեդրոնացում ու ընդհանրացում:

Բոլոր կուսակցութիւններն ալ, բայց յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հերքելէան աշխատանք կատարեցին Հայոց ազատագրական շարժումը յեղափոխական ճանապարհով նւաճելու տեսակէտը ընդհանրացնելու: Այս էր միակ բաց ճամբան:

Հրաշապատում էջեր ունի մեր ազատագրական կէս դարու շարժումը իր արամազդեան տիպերով, իր անհամար անթիւ նահատակներով ու զոհացողներով:

Ո՛չ մէկ ժողովուրդի հերոսապատումը աւելի հրաշալի ու վիպական չէ, որքան Հայոց արիւնամարտը: Ո՛չ մէկ ժողովուրդի մարտիկները աւելի մեծ չեն, աւելի հերոսական չեն, որքան Հայոց մարտիկները: Հայութիւնը, որ վեց դարէ ի վեր քնացեր էր, իր անմահ զիւցողական տիպարներով ապացոյցը տաւ անգամ մը եւս, թէ ինքը նոյնքան ռազմունակ ազգ է, որքան մշակութային, որ հին օրերու Վահագներու եւ Տիգրաններու ցեղը կապրի իր մէջ, որ Մուշեղ Մամիկոնեաններու արիւնը կը հոսի տակաւին իր երակներուն մէջ: Հայ Փէտային, հայ ոմբաձիգը, հայ յեղափոխականը, հայ անարեւելիքը, հետագային հայ կամաւորն ու զինուորը անմեռ եւ անժխտելի փաստեր տւին, թէ հայութիւնը մարտական առաքինութեամբ ազգ է եւ իբրեւ այդպիսին վստահելի ուժ է:

Յեղափոխական կուսակցութիւններու, առանձնապէս Դաշնակցութեան այս մարզի մէջ գործադրած ապշեցուցիչ, պատմական ընդարձակ ճիգերը չգօրեցին սակայն, որ այս տեսակէտը ընդհանրական դառնայ ու հայ ազատագրական պայքարը վերածէ միահամուռ հայ յեղափոխական պայքարի: Հայաստանէն դուրս ապրող ու չըն-

չող բարձր ղեկավարութիւնը, Վարժապետեաններու ու Խրիմեաններու յաջորդող առաջաւոր դասը չըմբռնեց, որ Օսմ. կայսրութեան եւ հայութեան իրական փրկութիւնը միմիայն յեղափոխութեան փրկարար միջոցով կուգայ եւ պէտք է ամէն ջանք, ամէն մտասեւեռում այդ գծով լարել: Ո՛չ թէ յեղափոխութեան, այլ յեղափոխութեան ընդհանրական չղաճալուն մէջ է հայութեան աղէտի բանալին: 19-րդ դարուն ծագող ու դարգացող հայկական հարցի ելքը իրերու միակ տրամաբանական եզրակացութեան — յեղափոխութեան մէջ էր: Ուրիշ ճամբայ չկար: Ամէն ճանապարհ փակ էր: Փորձած ու ձախողւած էր: Կացութիւնը ուրիշ ո եւ է ելքի դուռ չունէր: Առարկայական պայմաններու միակ առարկայական հետեւանքը յեղափոխութիւնն էր:

6.- ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յարգ ըստձեռքէն յստակ կը դառնան, որ 1) Օսմ. կայսրութեան յոսի կարգերը ընդհանուր էին, ոչ թէ միայն Հայերու համար: Եւ այս յոսի կարգերուն չհանգուրժելով է, որ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները իրարու ետեւէ կանջատէին, երբ որ հնարաւորութիւնը կը ներկայանար՝ ապստամբելով կեդրոնին դէմ եւ աջակցութիւն գտնելով դրսի ուժերէն, առանձնապէս Ռուսաստանէն: Առանձին հակահայկական քաղաքականութիւն գոյութիւն չունէր Օսմ. կայսրութեան մէջ, այսինքն զուտ Հայերու դէմ ուղղւած թշնամական քաղաքականութիւն մը չէր մղւէր: Հայերը կը տառապէին ամբողջ երկրին մէջ իշխող վատ ու խտրական կարգերուն պատճառով: Առաջին անգամ ըլլալով Սուլթան Համիտ Բ. էր, որ շեշտակի հակահայ քաղաքականութիւն վարեց: Ան էր, որ սխտեմ դարձուց ջարդերն ու զանգւածային կոտորածները. ա՛ն էր, որ հալածանքները որոշակի ազգային թշնամանքի հունին մէջ դրաւ, բանտերն ու աքսորավայրերը լեցուց երկրին լաւագոյն զաւակներովը, հիմնեց ու իբր չարիքի գործիք առաջ քնեց քրտական համիտի կոչւած զինուորական դասը:

Ան էր, որ հիմնաւորեց համալաւ գաղափարականութեան ճակատելու կամ դիմադրաւելու մտքը, համիսլամութեան գաղափարը, այսպէս Օսմ. կայսրութեան տալով զուտ խալափական առաջնորդող պետութեան մը դերը, ուր քրիստոնեաները, եւ անոնցմէ ամենէն տկարը՝ Հայը, բնականաբար աւելի եւս պիտի մնային բայա ու ստրուկ:

Հետագային, ազատութեան եւ յառաջդիմութեան կեղծ անունին

դուրսեցնելու համար չստանալուցան: Ասոր պատասխանատուն ինքը՝ դրսի բարձր ղեկավարութիւնն է, որ համեմատաբար ապահով մայրաքաղաքներէ-
րու մէջ նստած՝ ուղեց արիւնի վտանգէն խուսափելու եւ, իր մօրթին
վրա չզգալով բնաշխարհի զուլումը՝ կէս ձգել ուղեց իր իսկ խրա-
խուսած յեղափոխութեան շարժումը: Ասոր պատասխանատուն ինքը
հայ պահպանողական դասն է՝ Պատրիարք, առաջնորդ, վարժապետ,
երեսփոխան: Ի հարկէ, եղան յարգելի բացառութիւններ, որոնք ան-
ցան յեղափոխական շարժման գլուխ, նահատակելի զիտցան, ժողո-
ւորը ոտքի հանելու ճիգ ըրին, բայց բացառութիւնները բացառու-
թիւն մնացին ընդհանուր երեւոյթին մէջ: Հայկական յետադիմա-
կանութիւնը, ոչ - յեղափոխականութիւնը, հակա - յեղափոխակա-
նութիւնը հանդիսացան զինակիցը թուրքին, որ 1915-ին հայութիւնը
փորձեց գերեզման իջնցնել ու թաղել Տէր - Զօրի անապատներուն
մէջ: Այս մտայնութիւնն էր դարձեալ, որ նոյնիսկ Հ. Հանրապետու-
թեան կազմաւորման շրջանին, աւելի քան 600 տարիներու ստրկու-
թենէ ետք առաջին հայկական պետութեան հիմքը դնելու շրջանին,
լիովին չգնահատեց նորաստեղծ պետութեան արժէքը, կուսակցա-
կար կիրքով հեռու մնաց անկէ եւ զօրավիգ չհանդիսացաւ անոր: Այս
մտայնութիւնն է դարձեալ, որ 1920-էն ի վեր խունկ կը ծխէ օտար
բռնաւորին առջեւ՝ միշտ օտար ուժէն վախցած, միշտ իր սեփական
ուժը ստորագնահատող:

Ասիկա պատմական ապշեցուցիչ դարտուղութիւն մըն է, որ ո եւ է
ազգի մօտ արտայայտած չէ: Ամենուրեք, օտար լուծերէն ազատա-
գրելի փորձող բոլոր ազգերու մօտ պուրժուազիա կոչւած խաւը գը-
լուխը կանգնած է ազգային ազատագրական շարժման: Հայութիւնը
բացառութիւն կազմեց այս ընդհանուր կանոնէն:

Հայութիւնը շատ ինչ ակնկալեց Եւրոպայէն: Մենք չենք ու-
ղեր արդարացնել եւրոպական զիւանազիտութեան մեղքերը: Բայց
պատմութեան մէջ զիւանազիտութիւն ըսածը եղած է երբ եւ իցէ
տարբեր: Դիւանազիտութիւնը կը խարէ: Ասիկա իր նկարագիրն է:
Ժողովուրդները պարտաւոր են գլխի իյնալ, ըմբռնել այս տարրական
ճշմարտութիւնը եւ յետոյ դուրս գալ ճակատագրական պայքարնե-
րու: Դիւանազիտութեան վրա յոյս դնողներ, զիւանազիտութենէն
յուսախաբ չըլլալ ցանկացողները պիտի ունենան իրենց զիւանազի-
տութիւնը, որ է ուժը:

Եւ Օսմ. կայսրութեան մէջ, 19-րդ դարուն՝ մինչեւ 1914, հա-
յութեան միակ զիւանազիտութիւնը պիտի ըլլար վերէն վար միայն

մէկ բան, — ուժ ամբարել, կազմակերպել, թշնամանալ թուրքին
հետ եւ յեղափոխել, զէնքով չափել թշնամին հետ:

Ո՛վ կրնայ ժխտել, որ այսօր մեր վիճակը բոլորովին տարբեր
պիտի ըլլար, եթէ այս վճռականութիւնը գոյութիւն ունենար, եթէ
հասունցած ըլլար այս քաղաքական հիմնական միտքը, 1914-ին, ե-
թէ մենք զիտնայինք Օսմ. պետութեան մէջ ներսէն երկիրը պայթե-
ցնելու չափ յստակատեսութիւն ունենալ: Այսպիսի վճռականութիւն
մը, թերեւս, պարտադրէր, որ Պոլսոյ թուրք ղեկավարութիւնը զիւ-
րաւ չհամարձակէր պատերազմի մէջ մտնել: Այսպիսի վճռականու-
թիւն մը կրնար անգամաւորեւ թուրքիան ներքնապէս, որովհետեւ
մասնութիւն չէին կազմէր, բացի քանի մը վայրերէ, այսուհանդերձ
այնքան չօշափելի ուժ էին, որ կրնային անշարժութեան մատնել եր-
կիրը, ամէն անկիւնէ խուլութիւն յարուցանել, պետութիւնը մատ-
նել անկի ու անդամաւորման: Կամ առնուազն կրնային արդիւնել Օսմ.
կառավարութեան մասնակցութիւնը մեծ պատերազմին, որով նաեւ
կանխած կըլլային հայկական մեծ աղէտը:

5) Հայութիւնը իսլամական ուկրանտի մը մէջ էր որ կապէր:
Դարերով ապրած եւ տառապանքէն, հալածանքէն ու զուլումէն դատ-
ուրիշ բան տեսած չէր: Ի՞նչպէս կրնար, հայկական հարցը առա-
ջագրելով, մտածել, թէ այդ իսլամական շրջապատը պիտի փոխի
եւ տարբեր վերաբերում պիտի տրի: Ասիկա քիչ մը չափէն աւելի
միամիտ սպասում չէ՞ր: Հայերը եւ անոնց ղեկավարները գիտէին,
որ երկրին մէջ հանդուրժողները կը տառապին, իսկ չզիմացողները
կը զաղթեն ու կը կորսնին դարերով: Գիտէին նաեւ, որ թուրքին լու-
ծէն ազատողները՝ Ռուսաստանի ձեռքին տակ աւելի տանելի կեանք
ունէին:

Արդ, կամ այն է որ հայ ղեկավարութիւնը պիտի հաշուէր առա-
ջին իսկ օրէն իսլամանալու եւ իր ճակատագիրը թուրքին հետ միա-
ձուլելու, ինչ որ անհնարին էր ցեղային, մշակութային, պատ-
մական, կրօնական, բարքային, բնկերային եւ այլ անջրպետներու
պատճառով, քանի որ երկու բնւոնները — հայ եւ թուրք — ո եւ է
ձեւով անյարիր էին, եւ կամ իսլամական լուծը զէն չարտ լու մտա-
սեւեռումը պիտի ունենար:

Պոլսոյ մէջ հայկական հարցը առաջ քաղողները, Այսաթէֆանօ ու
Պերլին վաղող ղեկավարները, որոնք այնքան ջանք գործ դրին Հայ-
կական Հարց-ին ծնունդ տալու, նոյն Պոլսոյ մէջ չունեցան իրենց
զօրն հետեւողները: Հետագայ սերունդը չբաւեց նախորդին ճամ-

րէն: Պոլիսը չմտածեց, որ Խրիմեանի բերնով Մայր Եկեղեցիին մէջ «երկաթէ շերեփի» պատմութիւնը լսող Հայը, կամ Սուլթան Համիտին երեսն ի վեր «Պատրիարքարանէն կը նախընտրեմ կախիլ, քան Հայկական Պատերազմութիւնը Պերլինէն ետ կանչել» աղաղակող Վարժապետեանի խօսքը լսող Հայութիւնը յեղափոխութեան պիտի դիմէր, յեղափոխական կուսակցութիւններ պիտի կազմէր, որ փրկուէր:

Ծաւալուն, ամբողջ հայութիւնը ընդգրկող յեղափոխութիւնն էր միակ փրկութիւնը, իրերու երկաթէ հարկադրանքէն ծնող միակ ուղիղ ճամբան: Յեղափոխութեան դէմ կեցողներն եղան, որ շեղել փորձեցին հայութեան պատմութեան գիծը, եւ ատով զլխաւոր պատասխանատուն են հետագայ ընդհանուր աղէտին:

Այսօր ալ նոյնն է պայքարը հայութեան քաղաքական մտածողութեան մէջ, ուր կայ երկուութիւն՝ թէ Թուրքիայէն եւ թէ Ռուսիայէն խզուելու վերաբերմամբ: Պոլշէի հայերու ու անոնց գիծը ջատագոյսով տարբերու եւ հայ ազգային անկախութեան պահանջը առաջադրող ուժերու միջեւ նոյն հիմնական ճեղքածքն է: Փրկութիւնը երկրորդ գծին մէջ է: Այսպէս կըսեն Հայկական Հարցի ծագումն ու զարգացումը ու մեր մօտաւոր պատմութեան տւած անսրբախալական դասը:

Փարիզ



ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՌԵՂԵԱՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(ԹԻԻ 32 *)

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ԽՈՐՀ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ռուս - գերմանական լրացուցիչ դաշնագիր Բրեստ - Լիտվսկի հաշտութեան դաշնագրի: Բերլին, 27 Օգոստ. 1918 թ.:

(Լիազօրներ՝ Ռուս. Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան՝ Եօֆէ, Գերմանիայի՝ Հիմցէ Եւ Քրիգէ) :

ԳԼՈՒԽ Բ., ՅՕԴ. 4.

Որ չափով որ... չէ որոշւած այլ կերպ, Գերմանիան բնաւ չի խառնել ռուս պետութեան ու նրա առանձին երկրամասերի յարաբերութեանց մէջ եւ, հետեւաբար, ի մասնաւորի, ո՛չ առաջ կը բերէ եւ ո՛չ էլ կօժանդակէ այդ երկրամասերում ինքնուրոյն պետական մարմիններ ստեղծւելուն:

ԳԼ. Զ., ԿՈՎԿԱՍ.

ՅՕԴ. 13.- Ռուսաստանը յայտնում է իր համաձայնութիւնը, որ Գերմանիան ֆանաչէ ՎՐԱՍՏԱՆԸ իբրեւ պետական ինքնուրոյն մարմին:

Յօդ. 14.- Գերմանիան ցոյց չի տալ աջակցութիւն որ եւ է երրորդ պետութեան, պատերազմական հնարաւոր գործողութիւնների միջոցին Կովկասում՝ վրաստանի եւ այն շրջանների սահմաններից դուրս, որ յիշւած են հաշտութեան դաշնագրի յօդ. 4, պարբ. 3-ում: Նա [Գերմանիան] գործ կը դնէ իր ազդեցութիւնը, որ Կովկասում երրորդ պետութեան [ակնարկութիւն՝ Տաճկաստանին] պատերազմ

*) Նախորդը տե՛ս «Վէմ»-ի 1938 թիւ 1-ում:

մական ուժերը չանցնեն հետեւեալ գիծը. — Կուր — ... Շամախու դաւառի սահմանը ... ուղիղ գծով մինչեւ այն կէտը, ուր միանում են Բազուի, Շամախու եւ Ղուբայի դաւառների սահմանները, ապա՝ Բազուի դաւառի հիւսիսային գծով, մինչեւ ծով: (Ռուսաստանը պարտաւերում է Գերմանիային տրամադրել ԲԱԳՈՒ արտադրող նաւթի եւ նաւթային արտադրութիւնների ֆանակութեան մէկ ֆառորդը: Գնման արժէքը հաշուկցւում է համաձայն յօդ. 12-ի, Ռուսաստանին տրամադրելի ֆարածուխի արժէքի հետ: Մնացորդը հաշուկցւում է 27 Օգոստ. Ֆինանսական համաձայնութեան [կայացւած նոյն 27 Օգոստ. 1918, Բերլին] յօդ. 3-ի ուժով Գերմանիային տալիք ապրանքների արժէքի հետ):

**

Լրացուցիչ դաշնագրի (27 Օգոստ. 1918, Բերլին) Գլ. Ե., յօդ. 12 աւում է ի միջի այլոց.

Դոնեցի աւազանը գերման զօրքերի կողմից զրաււած մնալու ժամանակամիջոցում Ռուսաստանը այնտեղից ստանում է այն քանակութեամբ ֆարածուխ, որ երեք անգամ աւելի է յօդւած 14-ի զօրութեամբ Գերմանիային տրամադրող Բազուի նաւթից եւ չորս անգամ աւելի քարածուխ, քան նրան [Գերմանիային] հայթայթւող քեմիկները:

Նոյն թւին եւ նոյն տեղ [27 Օգոստ. 1918 թ., Բերլին] կայացւած Ֆինանսական համաձայնութեան Յօդ. 2-ով Ռուսաստանը Գերմանիային պիտի վճարէ, ուսանքի ձեռք առած [պատերազմական] միջոցների պատճառով տուժած գերմանացիներին հատուցում տալու համար, վեց միլիարդ մարք:

Յօդ. 3. — [Մանրամասնութիւններ՝ այդ վեց միլիարդը վճարելու կարգի մասին: Մէկ մասը վճարւում է ոսկով եւ արժեթղթերով, միւս մասը՝ ապրանքներով. այս վերջինները մէկ միլիարդ արժէքով:]

**

ԹԻԻ 33

ԿԱՐՍ, ԱՐԴԱՀԱՆ, ԲԱԹՈՒՄ ... ԲԱԳՈՒ

Թիւրքիոյ կողմից փաստական բարձումն Բրեստ - Լիտովսկի դաշնագրով նախատեսւած ուսու - տաճկական յարաբերութեանց

պայմաններին: Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին դործոց կոմիտար Զիչերիւնի յայտադրելը Տաճկաստանի արտաքին դործոց նախարարութեան, 20 Սեպտ. 1918 թ.:

1918 թ. Մարտ 3-ին Բրեստ - Լիտովսկում կնքւած հաշտութեան դաշնագրով որոշւած էին հոդային - քաղաքական նոր յարաբերութիւններ Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի միջեւ:

Բրեստ - Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ յօդւածը վերադասուած է իրաւունք նախապէս Ռուսաստանի Հանրապետութեան կազմի մէջ մտնող Կարսի, Արդախանի եւ Բաթումի ազգաբնակչութեան՝ «սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ զրացի պետութեանց եւ մասնաւորապէս Տաճկաստանի»:

Վերոյիշեալ շրջանների ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրաւական դիրքը հարկ էր որ սահմանէր այդ շրջանների բնակչութեան կամարտայայտութեամբ: Եւ, սակայն, դաշնագիրը կնքելուց անմիջապէս յետոյ՝ տաճիկ զինուորական ուժերը զրաւեցին այդ շրջանները եւ այդտեղ կիրարկեցին պատերազմական դրաման բէժիմ: Միեւնոյն ժամանակ տեղի ունեցան այնտեղ անթոյլատրելի կողոպուտներ եւ բռնութիւններ խաղաղ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ: Տաճկական վարչութիւն մտցնելու հետ միաժամանակ, կատարւեցաւ 19 տարեկանից վեր արական ազգաբնակչութեան պարտադիր զօրահաւաք:

Ազգաբնակչութիւնը, որի աղատ կամարտայայտութեամբ պէտք է որ սահմանէր նոր կարգը [Կարսի, Արդախանի, Բաթումի շրջաններում], նախապէս ահաբեկման մատուցաւ եւ այնպիսի պայմաններում զրուեցաւ, որոնց մէջ՝ [յիշեալ] երեք շրջանների բնակչութեան վերադասւած իրաւունքը վերածւեցաւ բացարձակ ծաղրանքի: Քրէարկութեան նախօրէին աքսորւեցան, ձերբակալւեցան եւ շատ դէպքերում էլ մինչեւ իսկ զնդակահարւեցան պատուաւոր քաղաքացիներ, որոնց ազդեցութիւնը կարող էր ոչ ի նպաստ Թիւրքիոյ լինել: Քրէարկութիւնը տեղի ունեցաւ որոշապէս թիւրք իշխանութեանց վերահսկողութեան տակ՝ զոհեր պահանջելով իրենց վրէժխնդրութեան եւ ծրագրած ճնշումների համար: Ու այդ պայմաններում տեղի ունեցած քրէարկութեան արդիւնքները չէին կարող չնախորոշւել:

Ռուսաստանից սրկւած շրջանների վերաբերմամբ կատարւած նման բռնութիւնը համարելով էական խախտումն դաշնագրի [Բրեստ - Լիտովսկի] 4-րդ յօդւածի՝ Խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում է այսու, որ նա չէ կարող համաձայն լինել Կարսի, Արդախանի եւ Բաթումի ազգաբնակչութեան այսպէս անուանւած կամարտա-

յայտութեան արդիւնքներին եւ այդ ազդարնակութեան իրաւունքը՝ սահմանելու նոր կարգ իր շրջանների համար՝ համարում է չօգտա-
գործւած ու նոր կարգի խնդիրը յիշեալ շրջաններում՝ տակաւին բաց:

*

Հայտութեան դաշնագրով [Բրեստ - Լիտովսկի] վերջ գտան սլա-
տերազմական դործողութիւնները Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի
միջեւ, եւ, սակայն, դաշնագիրը կնքելուց անմիջապէս յետոյ Թիւր-
քիոյ կողմից վերանորոգւեցան եւ շարունակուեցին մինչեւ այս
վայրկեանս: Միացած աւաղակային հրոսակաւորների հետ՝ տաճկական
կանոնաւոր զօրքերը գրաւում են Խորհրդային Հանրապետութեան
հողամասը, քաղաքներ եւ դիւղեր մատնելով աւերմունքի ու կողո-
սրուտի, գնդակահարելով եւ կամ ամէն տեսակ բռնութեանց ենթա-
կելով քրիստոնէայ ազդարնակութիւնը՝ չինայելով նաեւ կանանց ու
երեխաներին:

Խորհրդային կառավարութիւնը քանիցս բողոքել է Թիւրքիոյ
կողմից սլատերազմական դործողութիւնները շարունակելու դէմ,
եւ, սակայն, բոլոր այդ բողոքները մնացել են անհետեւանք: Վերջա-
պէս, այս տարւան յուլիս ամսին տաճկական բանակը արշաւանքի
ձեռնարկեց ԲԱԳԻԻ դէմ եւ, Խորհրդային զօրքերի հերոսական դի-
մադրութիւնից յետոյ թշնամու գերադանց ուժերի դէմ, ճամբայ բաց
արաւ իր առջեւ դէպի այդ քաղաքը, որ Ռուսաստանի Հանրապետու-
թեան կարեւորագոյն քաղաքներից մէկն է: Խորհրդային կառավա-
րութեան բոլոր բողոքներին օսմանեան կառավարութեան ներկայա-
ցուցիչները պատասխանում էին՝ պարզապէս հերքելով բուն իսկ
փաստը տաճկական յարձակման եւ կամ կոչում էին անում՝ թէ
Բագւի մօտ որպէս թէ տեղական բնակիչներից բաղկացած անկանոն
հրոսակներ են միայն դործում. այն ինչ՝ Բագւի վրա յարձակումը
կատարել է տաճկական կանոնաւոր բանակը եւ Շէվքէթ փաշան է,
որ յուլիս 30-ին ազդարնակութեանը կոչ է արել՝ սլահանջելով քաղա-
քի յանձնումը:

Այժմ, երբ Բագու քաղաքը արդէն իսկ առնւած է ու տաճիկ զօր-
քերը բուն իսկ քաղաքի մէջ են գտնուում, երբ անպաշտպան բնակ-
չութիւնը եւ ամբողջ քաղաքը մի քանի օր շարունակ ենթակայ են
աւերի ու կողոսրուտի սարսափներին տաճիկ զօրքերի կողմից, թա-
ւառելով յետադարձների հետ միասին, տաճիկ ներկայացուցիչների այն
կոչումը՝ որպէս թէ Բագւի դէմ եղած յարձակման մասնակցել են
միմիայն տեղական աւաղակներ, նշանակում է՝ ժխտել փաստերը ու
ծածկել Տաճկաստանի բռնի դործողութիւնները: Այդ ձեւով է ահա,

որ սխառմարար տեղի է ունեցել եւ տեղի ունի Բրեստ - Լիտովսկի
դաշնագրի խախտումն եւ ուղղակի յափշտակումն ու կողոսրուտ Ռու-
սաստանի Հանրապետութեան հողամասերի:

Օսմանեան կառավարութիւնը անցած կէս տարւան ընթացքում
անընդհատ խախտել է Բրեստ - Լիտովսկի դաշնագիրը, հակառակ
խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին: Այժմ, ի վեր-
ջոյ եւ ի լրումն ամենայնի, նա յափշտակել ու ահռելի աւերմունքի
է մատնել Ռուսաստանի Հանրապետութեան ամենանշանաւոր քաղաք-
նի եւ Տաճկաստանի միջեւ: Ռուսաստանի Դաշնակցային Խորհրդա-
նի եւ Տաճկաստանի միջեւ: Ռուսաստանի Դաշնակցային Խորհրդա-
նի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հարկադրւած է ընդունել,
որ օսմանեան կառավարութեան դործողութիւնները փաստօրէն վե-
րացրել են այդ երկու պետութիւնների միջից Բրեստ - Լիտովսկի
դաշնագրով Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի միջեւ հաստատուած խա-
ղաղ յարաբերութիւնները:

**

ԹԻԻ 34

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Զինադադար Դաշնակիցների եւ Տաճկաստանի միջեւ, կնքւած
1918 թ. Հոկտ. 30-ին բրիտանական «Ազամեմուն» շաւի վրա Մուդ-
րոս նաւահանգիստում՝ Լեմնոս կղզիում:

(Լիազօրներ, Դաշնակիցների՝ կալուրայ, Տաճկաստանի՝ Բաուֆ,
Հիֆմէթ եւ Սաադուլլա):

Յօդ. 1.- Դարդանէլի եւ Բոսֆորի բացումն եւ ազատ մուտք դե-
պի Սեւ Ծով:

Յօդ. 4.- Դաշնակից բոլոր սլատերազմական դերիները, բոլոր
հայ գերիները եւ բանտարկեալները պէտք է Կ. Պոլիս հաւաքւին եւ
Դաշնակիցներին յանձնւին առանց ու եւ է պայմանի:

Յօդ. 5.- Անյապաղ զօրացրումն տաճկական բանակի, բացառու-
թեամբ այն զօրքերի, որ անհրաժեշտ են սահմանների պաշտպանու-
թեան եւ ներքին կարգը պահպանելու համար...

Յօդ. 11.- ... Տաճկական զօրքերը արդէն ստացել են հրաման՝
պարպելու Անդրկովկասի մի մասը: Ըստ որում՝ [այնտեղ, Անդրկով-
կասում] մնացած զօրքերը պիտի հեռացւին, եթէ տեղւոյն վրա զը-

բուժիչներ ուսումնասիրելուց յետոյ Դաշնակիցները պահանջելու լինին այդ :

Յօդ. 15.- Դաշնակից սպաներ կը նշանակէին՝ հսկելու համար բոլոր երկաթուղագծերի վրա, մէջը հաշուելով եւ Անդրկովկասեան դրծերի այն մասերը, որ ներկայիս Տաճկաստանի վերահսկողութեան տակ են գտնուում : Դաշնակից պետութիւնները լիակատար տնօրէնութեան տակ պիտի գրէին դրանք, հաշի կառնէին եւ ազգաբնակչութեան կարիքները : Այս որոշումից հետեւում է, որ Դաշնակիցները իրաւունք ունին գրաւելու Բաքուի : Տաճկաստանը ու եւ է առարկութիւն պիտի չանէ Բաքուն Դաշնակիցները կողմից գրաւելուն դէմ :

Յօդ. 16.- Հեջազի, Ասիւրի եւ Եմէնի, Սուրիոյ եւ Միջագետքի բոլոր պահակազորքերի անձնատուութիւնը Դաշնակից հրամանատարութեան... Կիլիկիայից հեռանում են (տաճիկ զօրքերը) :

Յօդ. 24.- Եթէ հայկական վիլայէթներից մէկում անկարգութիւններ ծագեն, Դաշնակիցները վերապահում են իրենց իրաւունք՝ գրաւելու նրա մէկ մասը :

Յօդ. 25.- Թշնամական զործողութիւնները Դաշնակիցների եւ Տաճկաստանի մէջ դադարում են հինգշաբթի, 1918 թ. Հոկտ. 31-ի կէս օրին, տեղական ժամանակով :

ԹԻԻ 35

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԶԵՂԵԱԼ Է ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ
ԲՐԵՍՏ - ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Համառուսական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէի որոշումը՝ չեղեալ յայտարարելու Բրեստ - Լիտովսկի դաշնագիրը : Մոսկւա, 13 Նոյեմ. 1918 թ. :

Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին, գրաւման ենթակայ բոլոր շրջանների եւ հողերի բնակչութեան.

Խորհուրդների Համառուսական Կենտր. Գործ. Կոմիտէն սրտնով յայտարարում է հանգիստը ապէս, թէ 1918 թ. Մարտ 3-ին Բրեստում ստորագրեալ հաշտութեան պայմանները այլեւ ի զօրու չեն ու զուրկ են նշանակութիւնից : Բրեստ - Լիտովսկի դաշնագիրը (այդպէս նաեւ՝ 27 Օգոստ. [1918 թ.] Բերլինում ստորագրեալ ու 1918 թ. Սեպտ. 6-ին Համառուս. Կենտր. Գործ. Կոմիտէի կողմից

խաւերացեալ լրացուցիչ համաձայնութիւնը) յայտարարում են ջնջեալ, ամբողջութեամբ եւ բոլոր կէտերով... :

ԹԻԻ 36

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԶԵՂԵԱԼ Է ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան արտաքին գործոց ժող. կոմիտէի 1918 թ. Դեկտ. 24-ի որոշումը՝ չճանաչելու Վրաստանը որպէս ինքնուրոյն պետութիւն :

Նկատի ունենալով այն, որ Ռուս. Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը Վրաստանը այժմ չի ճանաչում ինքնուրոյն պետութիւն, բոլոր նրանք՝ որ իրենք իրենց համարում են Վրաստանի քաղաքացիներ, ճանաչում են Ռուսաստանի քաղաքացիներ եւ, որպէս այդպիսիք, ենթարկում են Ռուսաստանի Սոց. Խորհ. Հանրապետութեան խորհրդային իշխանութեան բոլոր հրամանագիրներին եւ որոշումներին :

*

Նոյն թիւն եւ նոյն օրը Խորհ. Ռուս.-ի արտ. գործոց կոմիտէի որոշում է կայացնում վերացնելու Ուկրայնական պետութեան վերաբերեալ բոլոր որոշումները : Եւ, «Նկատի ունենալով, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը չեղեալ է յայտարարել Ռուս.-ի Հանրապետութեան խորհրդային կառավարութիւնը», վերջինս այլեւս «չի ճանաչում Ուկրայնան որպէս ինքնուրոյն պետութիւն» :

ԹԻԻ 37

ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Անգլիական Կառավարութիւնը, որ սահմանում է «բրիտանական օգնութիւն՝ օժանդակելու համար Պարսկաստանի յառաջդիմութեան եւ բարօրութեան» : Կնքեալ 1919 թ. Օգոստ. 9-ին, Թէհրանում :

(Լիազօրներ, Մեծն Բրիտանիայի՝ Քոֆս, Պարսկաստանի՝ Վասուգ - Էդ - Դովիլէ) :

Յօդ. 2.- Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ պատրաստակամ ծառայութիւնը այնպիսի փորձադէտ - խորհրդականներ, որ երկու կառավարութեանց միջեւ կայանալիք խորհրդակցութիւնից յետոյ հարկաւոր կը համարւին պարսկական վարչութեան զանազան ձեւերի համար:

Յօդ. 3.- Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ սպաներ եւ արդիական տիպի կադմածներ ու հայթայթումներ...

Յօդ. 4.- ... Բրիտանական կառավարութիւնը առաջարկում է տրամադրել պարսիկ կառավարութեանը մի կարեւոր փոխառութիւն... *)

Յօդ. 5.- Բրիտանական կառավարութիւնը... պատրաստ է դործակցել պարսիկ կառավարութեան... կառուցանելու թէ՛ երկաթուղիներ եւ թէ՛ փոխադրութեան այլ միջոցներ:

Յօդ. 6.- [Համաձայնութիւն՝ վերանայելու պարսկական մաքսային սահմանները]:

ԾԱՆՈԹ.— Միաժամանակ, Բոքսը երկու յայտագիր ուղղեց Վասուգ - Էդ - Դովլէիին: Առաջինում ասւած է՝ եթէ պարսիկ կառավարութեան ծրագրած բարենորոգումների նախագիծը ստորագրելի, այդ դէպքում բրիտանական կառավարութիւնը պատրաստ կը լինի պարսիկ կառավարութեանը օգնելու իր հետեւեալ նպատակների մէջ.

ա) վերանայումն երկու կողմերի մէջ դոյութիւն ունեցող դաշնագիրներ:

բ) Գոհացումն Պարսկաստանի պահանջների՝ ստանալ հատուցումն իր նիւթական այն վնասների համար, որ պատճառել են նրան պատերազմող միւս կողմերը:

գ) Պարսկաստանի սահմանների ուղղումն այն կէտերում, ուր արդար կը համարուի այդ:

[Երկրորդ յայտագրով կողմերը փոխադարձաբար ազատ են կացուցուած վերը՝ Բ. կէտի տակ յիշատակւած նիւթական հատուցումները]:

*) Երկու միլ. ֆ. ս.-ի փոխառութեան կամաձայնութիւն — 7%-ով ու 20 տարով — ստորագրւեցաւ նոյն Օգոստ. 9-ին:

ԹԻԻ 38

ՉԻՉԵՐԻՆԻ ԿՈԶԸ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻՆ ԵՒ ԳԻԻՂԱՅԻՆԵՐԻՆ

Պորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիտար Զիչերինի կողմից 1919 թ. 30 Օգոստ. (Մոսկւա) Պարսկաստանի բանւորներին եւ զիւղացիներին ուղղւած կոչի մէջ ասւած է, ի միջի այլոց.

Վերջին ամբողջ դարու ընթացքին ուս եւ անգլիական կառավարութիւնները ձեզ հետ վարւել են այնպէս, ինչպէս ստրկացած ժողովրդի հետ...

Ընկ. Տրոցկին 1918 թ. յունւար 14-ի իր յայտագրով *) հանդիսաւորապէս տեղեկացրել է պարսիկ ժողովուրդին, թէ Ռուսաստանի ու Անգլիայի եւ միւս պետութեանց միջեւ կնքւած գաղտնի դաշնագիրները, որ վերաբերում են Պարսկաստանին եւ խախտւած նրա՝ անկախ պետութեան իրաւունքները, լուծւում են Ռուսաստանի կողմից եւ ուս ժողովուրդը Պարսկաստանին է վերադարձնում ամէն ինչ, որ խլել են նրանից, որ յափշտակել են պարսիկ ժողովրդից ցարական զորավարները:

Պարսիկ կառավարութիւնը եւս իր կողմից ջնջւած է յայտարարել նման բոլոր դաշնագիրները: Թւում էր, թէ պարսիկ ժողովրդի համար պիտի սկսէր մի նոր, ազատ կեանք ու նրա վերածնունդը՝ արտասահմանեան դիշատիչների դարաւոր լուծից յետոյ:

Եւ, սակայն, այդպէս չեղաւ: 1918 թ. դարնանը անգլիական զորքերը աստիճանաբար զբաւեցին Պարսկաստանի ողջ հողամասը... Անգլիացիները իրենց ստրուկը դարձրին պարսիկ ժողովուրդը:

... Անգլիացի դիշատիչը փորձում է պարսիկ ժողովուրդի վրին զցել վերջնական ստրկացման պարանը:

Ռուսաստանի Հանրապետութեան խորհրդային բանւորա - զիւղացիական կառավարութիւնը յայտարարում է հանդիսաւորապէս, որ ինքը չի ճանաչում այդ ստրկացումը իրականացնող անգլիապարսկական դաշնագիրը... [Տե՛ս վերը, թիւ 37]:

Ի տես սրկիւյական եւ աւաղակային այն դործի, որ գլուխ են բերել անգլիացիք պարսիկ կառավարութեան հետ միասին, մենք մեր պարտքն ենք համարում մի անգամ եւս հաստատել այն, ինչ որ արել է ուս ժողովուրդը պարսիկ ժողովուրդի համար եւ որ ասւած

*) [Առաջ չէ բերւած Կիւլչնիկովի եւ Սաբանինի ժողովածուի մէջ]:

է պարսիկ կառավարութեանը 1919 թ. յունիս 26-ին յղած մեր յայտագրի մէջ. *) հարկաւ, պարսիկ կառավարութիւնը այդ բանը ծածուկ է պահել պարսիկ ժողովուրդից: [Այն է՝]

Զեղեալ են յայտարարուած ցարական պարտադրութեանց հիման վրա Պարսկաստանի [ստանձնած] բոլոր վճարումները:

Ռուսաստանը միանգամ ընդ միշտ դադարեցնում է ամէն կարգի միջամտութիւն Պարսկաստանի եկամուտների վերաբերմամբ:

Կասպից Ծովը, երբ մաքրւած կը լինի անդլիական աշխարհակալութեան աւաղակային նաւերից, ազատ կը հռչակւի պարսիկ դէրժը կրող նաւերի համար:

Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ կորուզին՝ համաձայն ազատ կամարտայայտութեան սահմանամերձ հոդամանի վրա ապրող բնակիչների:

Ռուսկան արքունի եւ մասնաւոր բոլոր նախկին կոնցեսիաները դադարում են գոյութիւն ունենալուց:

Վերացում է հիւպատոսական իրաւորարութիւնը:

Պարսկաստանի Զեղէի եւ Փոխառութեան Դրամատունը [ռուսական հիմնարկութիւն], ռուսների ձեռքում գտնուող բոլոր երկաթուղագծերը, խճուղիները, նաւահանգստային կաղմածները, թղթատարական հիմնարկութիւնները, հեռախօսային, հեռագրական դժերը Պարսկաստանում՝ յանձնում են ազատ, անկախ պարսիկ ժողովուրդին ի սեփականութիւն եւ օգտագործում: Զնչում կամ վերացում են բոլոր միւս հիմնարկութիւնները կամ կարգադրութիւնները, որ պարսիկ ժողովուրդը դնում են ստորագրած վիճակի մէջ եւ կամ պատճառում միջամտութիւն՝ նրա ներքին կեանքի մէջ:

Մօ'տ է ձեր ազատագրման ժամանակը: Ծուռով կը հնչէ նաեւ անդլիական դրամատիրութեան հատուցման ժամը... Մեր Կարմիր Բանակը արդէն շուտով կանցնի Կարմիր Թուրքաստանի վրայով դէպի տակաւին ստրկացեալ Պարսկաստանի սահմանը...:

ԹԻԻ 39

ԶԻԶԵՐԻՆԻ ԿՈԶԸ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻՆ ԵՒ ԳԻԻՂԱՑԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին դործոց կոմիտար Զիչերինի

*) Զկայ Կիւլչեիկովի եւ Սաբանինի ժողովածուի մէջ:

կողմից 1919 Սեպտ. 13-ին (Մոսկւա) Տաճկաստանի բանւորներին եւ զիւղացիներին ուղղած կոչի մէջ՝ ասւած է, ի միջի այլոց.

Ընկերներ՝, բանւորներ եւ զիւղացիներ Տաճկաստանի...

... Զեղ յայտնի է, որ Ռուսաստանը հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ հրաժարւել է ո եւ է ակնկալութիւնից Կ. Պոլսոյ վերաբերմամբ եւ առ հասարակ ամէն մի նւաճողական մտադրութիւնից:

Խորհ. Ռուսաստանի բանւորա - զիւղացիական կառավարութիւնը պատուել է բոլոր զաղտնի դաշնագիրները՝ [կնքւած] մի կողմից միապետական Ռուսաստանի եւ միւս կողմից Անդլիայի եւ Ֆրանսայի միջեւ ու յայտարարել է. «Ռուսաստանի բանւորա - զիւղացիական կառավարութիւնը չի ճանաչում առ հասարակ եւ ոչ մի դադտնի դաշնագիր եւ ի մասնաւորի՝ Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի վերաբերմամբ»:

... Անգլիան այժմ ազատօրէն շարժւում է Պարսկաստանում, Աֆղանիստանում, Կովկասում եւ ձեր հայրենիքում: Այն օրից սկիւսած, երբ ձեր կառավարութիւնը Անգլիոյ տրամադրութեան տակ դրաւ նեղուցները, չկա՛յ այլեւս ինքնուրոյն Տաճկաստան, չկայ այլեւս պատմական թիւրք քաղաք Ստամբուլը եւրոպական ցամաքամասի վրա, չկայ օսմանեան անկախ ժողովուրդ:

... Դուք ձեր ողջ կեանքի ընթացքում արեւն թափեցիք ինքնուրոյնութեան համար... բայց այդ ամենը չօգնեց, ու դուք այժմ հեծում էք Անգլիոյ լուծի տակ:

... Ո՞ւր է փրկութիւնը:

Երկրի ու ձեր իրաւունքների փրկութիւնը ներքին եւ արտաքին զիշատիչներից՝ ձե՛ր ձեռքին է... Քանի դեռ ձեր երկիրը կառավարում են վաճառուող փաշաներ եւ անսկզբունք կուսակցութիւններ, փրկութիւն չկայ ձեզ համար:

... Հետեւապէս, երկրի ճակատագիրը հարկ է որ ձեր ձեռքում լինի: Դուք պէտք է լինէք ձեր երկրի տէրը...

... Անհրաժեշտ է, որ բովանդակ աշխարհի աշխատաւորները միանան ընդդէմ համաշխարհային ստրկացնողների:

Այդ պատճառով եւ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի բանւորա - զիւղացիական կառավարութիւնը յոյս ունի որ դուք, բանւորներ եւ զիւղացիներ Տաճկաստանի... եղբայրական ձեռք կը մեկնէք, միացեալ ուժերով դուրս քշելու եւրոպական զիշատիչներին եւ ոչնչացնելու, ուժաթափ անելու երկրի ներսը բոլոր նրանց, որ սովորել են ձեր դժբախտութեան վրա հիմնել իրենց երջանկութիւնը:

ԳՆԴ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ)

II

Նոր ուժերու ժամանում.— Սերաստացի Մուրատ.— Վերաշինու-
թիւն եւ տեղաւորում.— Մեր նոր գիծը՝ Կէորէնդաշտ եւ Փեսան-
դաշտ.— Հետազոտութիւն դէպի Շատախ եւ Մոկս.— Մեր նախկին
դիրքերը.— Դաշնակց. Շրջանային ժողով.— Մոկսի հետազոտութիւ-
նը եւ Ծափանցի կռիւը:

Ապրիլ 11 (1916).— Երեւանէն մեղ մօտ եկան Սամէլ, Հմայեակ
եւ մէկ քանի թաղեցիներ: Հետզհետէ կը հաւաքւին:

Ապրիլ 17.— Վան եկաւ նոյնպէս Սերաստացի Մուրատը 7 ըն-
կերներով: Պիտի մեկնի Բիթլիզի ճակատը՝ Անգլոսոսիկի մօտ: Առան-
ձին խորհրդակցութիւն մը ունեցանք: Տեղեկութիւններ աւաւ Կով-
կասի եւ դանդաւն ծրագիրներու շուրջ: Առհասարակ, վշտացած է
Կովկասի գործիչներէն: Յաւ յայտնեց, որ Կովկասի մէջ մեր ընկեր-
ները պէտք եղած ջերմութեամբ չեն մտահոգւիր երկրի ժողովուրդի
Փիղիքական եւ տնտեսական վիճակով: Յայտնեց նոյնպէս, որ չու-
տով կամաւորական գունդերը վերածուելու են «Հրացանաձիգ գու-
մարտակներու»: Պէտք է միջոց գտնենք օգտուելու անոնց գոյքերէն,
մեր տեղական խումբերը կազմակերպելու եւ սարքաւորելու համար:

Կիմանանք թէ վերջին օրերս Բիթլիզի ճակատի վրա ուժեղ կը
ռիւններ տեղի ունեցած են: Համադասար ունեցած է 8 վիրաւոր, 20
սպանւած եւ 25 անյայտացած:

Ապրիլ 19.— Նահանգապետ Տէրմէնի կարգադրութեամբ, խառն
ժողով մը գումարուեցաւ իր պաշտօնատան մէջ: Խնդիրը կը վերաբերի

Վանի ընդհանուր կացութեան մասին տեղեկագիր մը ուղարկել Զեր-
նադուրովին: Մեր կողմէն ներկայ եղան Լեւոն եւ Դանիէլ վարդա-
պետը: Ընդհանրապէս, իշխանութիւնը գէշ աչքով կը նայի մեր վը-
րա: Երկրորդ անգամն է, որ քաղաքապետարանի կողմէն ոստիկա-
նական պաշտօնեայ մը Պուլղարացի Գրիգորի տունը կուգայ հար-
ցաքննութիւն եւ խուզարկութիւն կատարելու համար: Միւս կողմէն,
ստահակի մը ծեծուելու առիթով՝ Լեւոնին եւ ինձ հակողութեան տակ
առին, մինչեւ որ Կոստիան միջնորդեց ու բաց թողին: Բոլոր այս
մութ խաղերը ուրիշ՝ կուգան... Վնաս չունի, քիչ մը եւս ուժեղա-
նանք:

Ապրիլ 21.— Հետզհետէ Երեւանէն կը հասնին ընկերները: Երէկ
քաղաք հասան Զօրլեան Սահակը, Կապուտիկեան Բարուհակը եւ
Պարզեւը: Կուգան նոյնպէս դանդաւն օժանդակ հիմնարկութիւններ:

Կէս օրեայ կողմը, խորհրդակցական ժողով մը ունեցանք: Ներ-
կայ են Մաքսապետեան Արմենակը, Վարդապետը, Սամէլը, Բարու-
հակը, Պուլղարացին եւ Լեւոնը: Երկու նիստ ունեցանք: Կարծիքնե-
րու փոխանակութենէն յետոյ, տրւեցան դանդաւն որոշումներ, ո-
րոյցմէ գլխաւորներն են.

1.— Գիւղացիութեան տրւելիք նպաստը ոչ թէ շրջաններու վրա
բաժանել, այլ մէկ տեղ կեդրոնացնել եւ կարեքի համեմատութեամբ
այս կամ այն վայրի վրա բաշխում կատարել:

2.— Գաւառի ժողովուրդը իրենց բնակավայրերը տանիլ ու տե-
ղաւորել: Թէեւ մեր զինուորական ուժերը թոյլ չեն տար մեղ շատ հե-
ռուները երթալ, սակայն Լեւոնի եւ իմ պնդումիս վրա, որոշուեցաւ
Հայոց Զորէն յառաջանալ Կէորէնդաշտ — Փեսանդաշտ — Հարկը
նոր դժի վրա, տեղաւորելու համար Շատախի, Մոկսի եւ Գաւառի
ժողովուրդը:

3.— Որոշ պայմաններու տակ օժանդակել տեղական իշխանու-
թեան (ռամկաւարներուն):

4.— Շարունակել կապ պահել Նոյարի քիւրդերու հետ, ի հարկին
պարէնով եւ ալիւրով օգնելով անոնց:

5.— Մանրամասն տեղակազիր մը ուղարկել Թամամչեանին,
ինդրելով գաղթականներու տեղաւորումն եւ ապահովումը, ինչպէս
նաեւ նպաստի կանոնաւոր բաշխումը, Կովկասի մէջ եղածին պէս:

Ապրիլ 26.— Կոստիային դիմելով կարողացանք 50 գլուխ սեւա-
տաւար ստանալ շատախցիներու համար: Գիւղատնտես. Ընկերութիւ-
նը համաձայնեց իր վրա վերցնել Շատախի շրջանը (Փեսանդաշտ):

Ընկերութեան կողմէն Տաճարը (Թէրլէմէզեան) իսկոյն ճամբայ պէտք է ելլէ դէպի Փեսանդաշտ: Ս. Տիգրանեանը պիտի հոգայ սերմնացուն եւ գործիքները:

Մայիս 1.— Սեպուհի, Վալադեանի, Մարգար Սարգիսեանի հետ Շուշանց եւ Կարմրուր կանցնինք: Մայիս մէկն է... Աշխատանքի օրը: Անցեալ տարի արիւնի մէջ տօնեցինք: Իսկ այս տարի առաւել եւս անորոշութիւն եւ սպասողականութիւն... Սիրտս կը ճաթի քաղաք մնալէն: Կուգեմ դուրս գալ անպայման, կամ գործով եւ կամ դրօսանքի համար թէկուզ...

Ներկայացուցչական եւ անդամակցական խառն ժողով մը դուրս եկանք 50 ընկերներու մասնակցութեամբ: Ժամանակաւոր մարմին մը ընտրեցաւ, տեղական կազմակերպութեամբ դրադելու համար:

Մայիս 7.— Տաճար մեկնած է Փեսանդաշտ, ինչպէս նաեւ շատախցիներ, որոնք արդէն սկսած են դիւղական աշխատանքներու: Անհրաժեշտութիւն նկատուեցաւ մօտիկէն հսկելու եղած աշխատանքի վրա: Սամէլի հետ միասին ճամբայ ելանք դէպի այդ շրջանը:

Առաջին գիշերը մնացինք Սեւակրակ քիւրդ գիւղը: Այժմ հոս կապրին Շատախի Կաղալի գիւղացիներ եւ մաս մը էղնանցի հայեր: Միւրթարական չէ իրենց վիճակը: Այստեղ է եւ մեր վարի շրջանի յայտնի խմբապետ Ազօն: *)

Երեկոյեան ամբողջ գիւղը կը հաւաքուի մեր շուրջը, ու կը սկսին մտերմիկ զրոյցներ, հին քաղցր յուշեր: Մէջ ընդ մէջ սրինգ կը նւագէ Կաղալեցի Մուրատը: Նախնական, հին երաժշտական գործիք, սակայն ինչքա՛ն քաղցր, ինչքա՛ն դիւթական կը հնչէ մեր ականջին: Անոր յստակ ու զուլալ շնչերուն հետ սիրտս կը թրթռայ կարծես... Կը պատմեն թէ՛ Մուրատի սրինգը օձն իր բոյնէն դուրս հանած եւ մօտիկ ընել տւած է:

Մայիս 8.— Առաւօտեան անցանք Հիրճ: Հանդիպեցանք Հէշաթէն եկող 30-ի չափ ասորիներու: Կը յայտնեն, թէ բաւական թիւով հայեր եւ ասորիներ կան այդ կողմերը մնացած: Կը տեղակացնեն նոյնպէս, թէ թիւքերը սկսած են Սղերդէն քաշուիլ: Մեր Արմաշոցիներէն մէկ քանին մինչեւ Սոքանց (Շատախ) գացած ու վերադարձած են, պատահելով միայն 4 մոկացի քիւրդերու:

*) Յիմենցի Ազօն խանսարի արշաւանքին մասնակցած հին հայդուկ էր: Մասնակցած է Շատախի հեքոսամարտին եւ այնուհետեւ մզլած բոլոր կոիւնքերուն: Վերջերս մեռաւ Հայաստանի մէջ:

Մայիս 9.— Գիւղերէն մեր զինւորները սկսան հաւաքուիլ: Խանդավառ են բոլորը: Ընդհանուր տրամադրութիւն կայ Մոկս երթալու: Տրամադրութիւն ստեղծողը Ազատն է, անշուշտ: Թէեւ քաղաքի ընկերները հակառակ են այս ուղղութեամբ առնւած քայլերուն, սակայն, ինծի կը թւի թէ, վերջ ի վերջոյ, պիտի համաձայնուինք, զիրենք մինակ եւ անդուլ չթողնելու համար: Կէս օրւայ մօտ Ազատի հետ միասին շարժեցանք: Գիշերեցինք Կէորէնդաշտ: Որոշ անպակաս, եւ կաքաւ ու աղանի մը մեր նախաձաշը կազմեցին: Օղը մաքուր է այստեղ եւ ջուրը սքանչելի: Տասն օրէ ի վեր մեր դիւղացիները արդէն աշխատանքի լծւած են: Արտերու մէջ սկսած է արդէն հնչել հայ դիւղացու անուշ երգը...

Մայիս 10.— Առաւօտուն կը շարունակենք մեր ճամբան: Կանցնինք Վերին — Խան, Գոմեր, Յատեղ ու կը մտնենք Կայնէմիրան գիւղը: Ճանապարհը սքանչելի է: Ամէն տեղ ընութիւնը աղւոր, հրապուրիչ կանաչ վերաբերու մը հաղած բլրայ կարծես:

Գերազանցապէս լեռնային Շատախը երկու փոքրիկ դաշտեր ունի, մէկը՝ Խորդանք (Կէորէնդաշտ), միւրը՝ ահա Փեսանդաշտը: Ծիշտ մէջտեղը փոքրիկ լիճ մը կը գտնուի, որը ձմեռը կը լեցուի ու ամառը կը ցամքի, պարարտացնելով այս սքանչելի հողը, ուր կը բուսնի ընտիր, պատւական առատ ցորեն: Դաշտի մէջ կան դէմ գիւմաց 4 հայկական գիւղեր:

Պատմական է Փեսանդաշտը: Այստեղէն անցան առաջին յեղափոխականները: Վարդանը այս դժով մտաւ Շատախ: Եւ ի՛նչ զուգադիպութիւն... 20 տարի յետոյ մեր աննման Լեւոնը, իր կտրիճներով, այս միւլեռոյն գիրքերուն վրա Փեսանդաշտի հերոսական կոիւնքը զեկաւարեց:

Մեր վերեւ ցցւած են Արդոսի բարձունքները: Քանի՛ քանի՛ անգամ հաղարարութիւնք եւ քիւրդ խուժանք փորձեց անցնիլ սա Բալատտիկի կիրճէն եւ ամէն անգամ տասնեակ զիւակներ թողնելով՝ ետ շարժեցաւ: Շատախի հերոսամարտի ընթացքին Փեսանդաշտը լաւագոյն թիկունքը հանդիսացաւ մեզ համար եւ Լեւոնը լաւագոյն կապը՝ մինչեւ կամաւորներուն հասնիլը:

Գիշերը մնացինք Կայնէմիրան: Մեր գլխուն թափւած են մեր զինւորներն ու գիւղացիները, մոկացիները՝ մէկ կողմ, շատախցիները՝ միւր, անհամբեր կը սպասեն, թէ երբ հրաման կը տրուի առաջ շարժելու: Ազատի հետ որոշեցինք սպասել, մինչեւ որ հասնին ետ մնացած զինւորները, ու ապա յառաջանանք Մոկս ու Շատախ, հետագօտելու համար այդ շրջանը:

Մայիս 12. — Սամէլը եկաւ ու յայտնեց, որ Ազօն զինեալ խումբով մը անցաւ դէպի Շատախ: 30 զինեալ եւ քանի մը անդէն տղաներով Աղատի հետ մենք ալ շարժեցանք:

Երեկոյեան հասանք Ծուղ:

Նորէն կը վերլիչեմ մեր կոխները... Աչքիս առաջ են Գարունեանի, Չաթոյեանի եւ Աղատի դիրքերը:

Երեք օր մեր երեք խումբերը կատաղի կռիւ մղեցին հարիւրաւոր քիւրդերու եւ թիւրքերու դէմ: Սեւտիկնայ գետի վրա կամուրջ մը ձգելով՝ նոր օգնական ուժեր կը հասնին թշնամիին, որու նպատակն էր դրաւել մեր խարխալը համարուող Սողմանց գիւղը, մեր Լիէժը: Առաջին երկու օրերը ի՞նչ հրաշալի կուեցան մեր տղաները: Թշնամին յուսահատ կիջնէ դէպի ձմկաղան կամուրջը, գետը անցնելու համար: Սակայն, ի դժբախտ, հոն է Սիւտիկեցի քաջ Արշակին խումբը: Դիակները կը գլորւին իրարու վրա, եւ քիւրդերը յուսահատ ետ կը դառնան ու ալիք - ալիք կը թափւին մերոնց վրա ու կրնկճւին չար կերպով:

Շատեր ինկան այդ անհաւատար կռիւն մէջ... Խմբապետներէն ալ միայն Աղատը ողջ մնացած է, ու ահա իր հետ միասին այդ ռազմաբեմը կը չափենք...

Մայիս 12, այս՝, ճիշտ տարի մը առաջ այսօր, Շատախի եկեղեցւոյ երկու խոշոր դանդակները զօղանջեցին ու Դրօի կամաւորական դունդը այս զարհուրելի ձորէն անցաւ...

Այդ օրը շատախցին հպարտօրէն իր վառայեղ յաղթանակը տօնեց...

Մայիս 13. — Յառաջացանք դէպի Ծղայ Խաճին: Միւս - Սերմօի ուղղութեամբ հատ ու կտոր հրացանի ձայներ լսեցինք: Իսկոյն երկու սուրհանգակ ուղարկեցինք Ազօն, որը մեր հաշուով գտնուելու էր Կաղպու ձորը, թելադրելով հետադատութիւն մը կատարել Առնոսի ուղղութեամբ եւ վաղը մեզ սպասել Մաղալահաչէն լեռը: Տասը հոգինոց խումբ մը ուղարկեցինք Կայնէկլիլի կողմէն Մոկսը հետադատելու:

Լեռներու սքանչելի համայնադաստիկը մը փուլած է հորիզոնին վրա: Աչքիս առաջ հպարտօրէն ցցւած են Շատախի ամբողջ կատարները, Մլասերմօ, Մալքան, Գլօլական, Տրըչօկ, Ստեղին, Տաքայի լեռնադաշտը, մինչեւ Նորտուղի հեռաւոր գագաթները:

Երեկոյեան կողմ աւելի յառաջացանք: Մոկսի սահմաններու մեր դիրքապահները կը հաղորդեն թէ Հառինջի ձորին մէջ (Մոկս) կեանք

քի եւ մարդու նշոյլը չկայ: Գիշերը լեռը մնացինք. անտանելի ցուրտ է, զօրաւոր քամի մը կը փչէ զոր մարդը կը քշէ կը տանի: Փայտ չկայ, կրակ չենք կրնար վառել: Մեր խեղճ ձիերն ալ մեզի հետ կը դողան...

Մայիս 14. — Կաղպի գացող մեր սուրհանգակները վերադարձան: Յայտնեցին, որ երեք պահակներ միայն տեսած են հոն, մնացած տղաները անցեր են դէպի Արմաւա: Ազօն կը գրէ, թէ մինչեւ հոն հասնելը արմատացիները ոչ մէկ թշնամու հանդիպած են: Տիգրիսի միւս ափը, ձորի մէջ միայն բնակչութիւն եւ անասուններ նկատուել են: Սոքանցի մէջ հանդիպել են 4 քիւրդերու, իսկ էղնանցիները Արկանիսի մէջ գտած են 5 քիւրդ: Բոլորն ալ, ի հարկէ, իրենց արժանի պատիժը գտած են...

Գրեցինք Ազօն, որ իր հետ եղած զինուորներով մեզի միանայ: Ծիծանցի Մամբրէն ուղարկեցինք Մոկսի ուղղութեամբ հետադատելու:

Ժամը 10-ին Մամբրէն մեզի կը հաղորդէ, թէ Առնոսի ձախ կողմէն հրացանաձգութեան ձայներ կը լսին ու մարդիկ կը նշմարւին: Մենք մեր դիրքերը փոխելով՝ աւելի յառաջացանք:

Երեկոյեան կողմ մեր ցրւած խումբերն ու հետադատիչները վերադարձան: Համախմբւած իջանք ձընուկ գիւղը:

Գիւղերը բացարձակ աւերակոյտի վերածւած են: Ու մենք մեր փոքրաթիւ խումբով կը թափառինք այս աւերակներու եւ ամալութեան մէջէն...

Աստուած իմ, ի՞նչ գերբնական ուժ եւ անչէջ կրակ է, որ մեզ կը կապէ այս աւերակներու եւ լեռներու հետ, որոնցմէ ոչ մէկ կերպ կրնանք բաժնուիլ:

Մայիս 15. — Ազօն եւ արմատացիներ ալ եկան գտան մեզ, ու միացած խումբով իջանք Թաղը: Գացինք կառավարչատան պարտէզը, Տիգրիսի ափին հանգստանալու: Մեր նահանջի ժամանակ, խնայած էինք կառավարչատունը, հեռադրատունը եւ զօրանոցը: Երեք միակ չէնք երն են ու մեր ժամկոչի սենեակը, որոնք ազատ մնացած են կրակի բոցերէն:

Մեր վերեւ ցցւած է փոքրիկ հողաբլուրը, որտեղ թուրք հրետանիի տեղակալ ձէլալը զետեղած էր իր լեռնային թնդանոթը ու կը ոմբակոծէր մեր դիրքերը:

Մեր դիմացն է, գետի միւս ափը, Գլկանց երկյարկանի խոշոր

տունը, մեր ամենագլխավոր դերքը, որ թէ՛ 1896-ին, թէ՛ 1915-ին անխորտակելի մնաց: Կը յիշեմ, երբ առաջին ուսմբը ինկաւ այն տեղը, վերցնելով ծայրի թիթեղը՝ վրան կարգացի «ձեպէլ 7 - 5» — լեռնային 7.50-նոց հրետանի... Գլխանց դերքը ուսմբերուն պատասխանեց տեղական նւագով (գուռնա - նաղարա) եւ չուրջպարով: Իրապէ՞ս խելագարութիւն, թէ՛ սրբազան խենթութիւն...

Կը մտնեմ կառավարատունէն ներս: Կրակելու յատուկ ծակերու մօտ, պատերու կողքն ի վար սրակած, դեռ կը մնայ չորացած աղտոտ արիւնը թուրք դերքապահներուն, որոնք դարձած էին մեր անման նշանաոնողներու գնդակներէն: Ահագին փաստաթուղթեր բռնեցինք այս շէնքին մէջ, գալժազամի եւ ճէվաթի յարարներութեանց չուրջ, ուրտեղ երեւան կուգար թուրքերու վախն ու սարսափը հայ վրէժխնդիր ֆէտայիէն...

Կը մտնեմ բանտը, ուրտեղ վերջին անգամ, կրակի որոտումէն առաջ, Յովսէփի Զոլոյեանը տեսայ, որ, աւա՛ղ, կուի յաղթանակը չտեսած, դաշունահար եղաւ Լազգիի կողմէն:

Մեր առջեւէն կանցնի Տիգրիսը որբացած... Մանկութեան օրերուս ինչքա՛ն խաղցած եմ սա վէտվէտուն կոհակներուն հետ... Օ՛հ, եթէ լեղու ունենայիր, սիրելի Տիգրիս, ու պատմէիր մեզ այս վերջին մէկ տարւայ քու տեսած արհաւիրքը: Ըսէ՛, ո՛ւր տարիր բանտարկեալ մեր հէգ ընկերներու դիակները...

Մեր կոիւններու ընթացքին, բանտ կը գտնուէր նոյնպէս Կոպօն, երկու ծունկերէն անդամահատ հայ զիւղացի մը, որ անվերջ կը թափուէր իր հլու հնազանդ աւանակին վրա: Կոիւր սկսելէն առաջ, զինքը մեր արեւելեան շրջանը ուղարկեցինք՝ հրահանգելով այնտեղի ժողովուրդը Խլքտան կամուրջով խկոյն մեր կողմը անցրնել, մեր պաշտպանողական գիծը կարճցնելու նպատակաւ: Խեղճ Կոպօն տեղը չկրցաւ հասնիլ: Կառավարատան առաջ ձերբակալուեցաւ ու բանտը մնաց: Սակայն, նախախնամական օգտակարութիւն ունեցաւ թիւրքերու համար: Տէր - Մարգարեանի դերքի անմիջական կրակին տակ, թիւրքերը ցերեկ ատեն չէին կրնար գետէն ջուր առնել, եւ այդ պարտականութիւնը կը կատարէր մեր խեղճ Կոպօն՝ վստահ ըլլալով, որ հայերը պիտի չկրակեն իր վրա: Սակայն, միւս կողմէն ալ, խելացի Կոպօն, զիմացի մեր դերքապահներուն՝ ձեռքի նշաններով կը հասկցնէր, թէ բանտարկեալները դեռ ողջ են: Ու օր մըն ալ, Կոպօն նշանները սկսան պակսիլ... Իրար ետեւէ մեր բանտարկեալները կը տարւէին խողխողելու:

Թիւրքերը խնայեցին մեր Կոպօն:

1915-ի մեծ նահանջին, Բերկրիի կիրճին մէջ տեղի ունեցած զժրախտ կոտորածի ատեն, ան հերոսաբար կուեցաւ ու ինկաւ իր վերջին գնդակով...

Թաղը կը թողնենք: Կը շարժինք եւ կը դիշերենք Սեւտիկին: Տղաները կերթան ձուկ որսալու գետին մէջ, ու ես ալ կընկերանամ իրենց գրօնելու համար: Զարծալի եւ միանգամայն հետաքրքիր եղանակ ձուկ որսալու: Մէկ հոգի ոտները հանած ու երկաթեայ խշտիկ մը ձեռքը՝ ջուրը կը մտնէ, իսկ երկրորդը՝ բարդի չոր կեղեւներէն վառած խուրճ մը ձեռքին՝ գետի եղերքն ի վեր կը քալէ: Գետի բոլոր ձուկերը դէպի լոյսը կը վազեն անհամբեր ու կը սկսին իրենց պարը լոյսին չուրջ: Ծիւտ այդ ատեն, ջուրը մտած մարդը կը սկսի իր դործիքով արագ - արագ հարւածել հաւաքւած ձուկերը... Ու այսպէս կը շարունակուի որսը: Տեղացիները այս ձեւի ձրկնորսութիւնը կը կոչեն «խաքրա»:

Մայիս 16. — Մեզ մօտ միայն 10 զինուոր պահելով՝ մնացածները իրենց տեղերը (Հայոց Զոր - Փեսանդաշտ) ուղարկեցինք: Համաձայնեցի Ազատի հետ երկու օր Սեւտիկին մնալ, մեր ձիերուն հանդիստ տալու համար: Սակայն, մեր բոլոր տղաներուն մէջ - մէկ պարտականութիւն յանձնեցինք: Մէկը պէտք է ձուկ բերէ, միւսը՝ սունկ եւ խաւճիլ, մէկ ուրիշը՝ վայրի ոչխար, եւայլն: Ես ու Ազատն ալ Պըզայ ձորը դացինք կաքաւ դարնելու: Հաղիւ թէ տասը վայրկեան յառաջացած ենք ձորամիջով եւ ի՛նչ տեսնենք... հսկայ արջ մը: Առանց ժամանակ կորսնցնելու գետին կը չօքենք: Նշա՛ն: Կրա՛կ: Ու մեր փառահեղ արջը, գլտորելով ճամբուն վրա կիյնայ անչունչ: Սակայն, ի՞նչպէս տանիլ: Երկուքովս անկարող ենք: Պէտք է կարգադրել, որ տղաները խմբովին դան ու տանին:

Կը շարունակենք բարձրանալ: Անհամար են կաքաւն ու աղանիւնները: Կը հասնինք Վանուց Սարեր կոչուող եայլան: Հրաշալի է բրնձութիւնը: Անվերջ կանաչութիւն ու սառնորակ աղբիւրներ, կարկաչուն վտակներ: Լիաթոք կը շնչենք մեր լեռներու անապական օդը եւ բուրմունքը ծաղիկներուն: Սովիկ կոչուող աղբիւրի մօտ կը նստինք ու հացերնիս կուտենք: Սակայն, անօթի կը մնանք: Տեղի ժողովուրդը իրաւամբ «Սովիկ» անունը տւած է այս աղբիւրին...

Այս շրջանը հետաքրքիր է նաեւ ռազմական տեսակէտէն: Հոգամասի մեծ առաւելութիւնները ահագին ուժ կը տնտեսեն պաշտպանող կողմի համար: Տարաբախտ Իշխանը, առաջին անգամ Շատախ

գալուն, ամենէն շատ այս լեռներուն վրա սիրահարւած է: Նիկոլն ալ (Սարգիսի եղբայրը) երկար ժամանակ ապաստան գտած է այս կանաչաւէտ լեռներուն մէջ:

Կէս օրւայ կողմը գիւղը ելանք: Տղաքը վերադարձած են եւ ըստ լոբը լեցուն: Առատ կաքաւ, աղաւնի, սունկ, ձուկ եւ, ի վերայ ամենայնի՝ սատկած արջը...

Սիւտիկին դետի աղունքի մօտ կը տեղաւորւինք: Տղաքը հսկայ կրակ մը կը վառեն ու ամէն ինչ կեփւի: Առաջին անգամ ըլլալով, արջի միտ ալ ճաշակեցի:

Ի՛նչ սքանչելի, դիւթական ու անմեղ կեանք է այս լեռնական կեանքը... Իրօք, Շատախը ապաստանն է ըստ հալածւածներուն եւ փախստականներուն:

Մեր ձախ կողմը կը տարածւին ընդարձակ պարտէզներ: Կը յիշեմ 1908-ի Սահմանադրութիւնը: Մեզ մօտ ապաստանած յեղափոխական խումբերը լեռներէն վար իջած էին: Այդ տոնները մեր չըջանը կը դռնէր Կոմսը, որ Սիւտիկին վրայով քաղաք կը վերադառնար: Ծիշտ սա բարտիներու տակ պատահեցին քաղաքէն եկող թիւրք զինուորներուն: Վը՛ղ, վը՛ղ... հրացանները կը դործեն: Խումբը հաղիւ ժամանակ կունենայ վերելի բլուրը բարձրանալու, բարերախտաբար, առանց ոչ մէկ կորուստի:

Երեկոյեան կողմը քաղաքէն մեզ մօտ եկաւ Պողոսը: Լեւոնը մեզի ուղարկած է թէյ, չաքար եւ ծխախոտ: Կը տեղեկանանք, թէ ուսական իշխանութիւնը յարաբերութեան մօտ է Մոկսի Մուրթուլա բէյի *) հետ, այդ չըջաններու քրդութեան անձնատուութիւնը յաջողցնելու համար:

Մայիս 17.— Առաւօտուն ճանապարհ ինկանք: Մեր ետեւ կը թողունք Սիւտիկնայ նեղ ու երկար ձորը: Կը հանդիպինք Կէորէնդաշտ, Խան, Հիրճ, եւ յաջորդ օրը կը վերադառնամ քաղաք:

Մայիս 29 - 30.— Երկու օրէ ի վեր կը գումարւի Դաշնակցական Բաշնական Ժողով: Պատգամաւորներու թիւը կը հասնի 70-ի: Ժողովի օրակարգն է՝ 1.— Զեկուցում գաւառներէն՝ իրենց տնտեսական,

*) Մուրթուլա բէյը Մոկսի գաւառապետն էր: Ազգով ֆիւրդ, լաւ յարաբերութիւն կը պահէր հայոց հետ: Լաւ կը կարդար եւ կը խօսէր հայերէն: Շատախի հերոսամարտին ժամանակ, կարողացաւ խաղաղ պահել Մոկսը. այդպիսով ապահոված էր մեր քիւլմէնը: Հայերուն օգտակար եղած է եւ 1896 քաղաքի կոտորածներուն:

ոազմական եւ վարչական կացութեան մասին: 2.— Ժողովուրդի տեղաւորման եւ ինքնապաշտպանութեան խնդիրը: 3.— Մեր դիրքը կառավարութեան հանդէպ: 4.— Քիւրդը եւ հայ յարաբերութիւնները:

Բոլոր այս խնդիրները լուրջ դրամունքի առարկայ դարձան եւ լուծման լաւագոյն եղանակները նկատի առնւեցան:

Յունիս 7.— Զօրավարի (Սիւրիկեան) կողմէն լրտեսութեան դաշտը 4 շատախցիներ վերադարձան: Հէշաթի մօտ քիւրդերը գետը անցած ու իրենց մօտ եկած են խօսելու համար: Քիւրդերը յայտնած են, թէ ամբողջ քրդութիւնը կը սպասէ Քէմալ բէյի գալուն, անձնատուր ըլլալու համար:

Խորհրդակցութիւն մը ունեցանք Կոստիայի հետ: Տեղեկութիւններ հաղորդեց մեզ Բիթլիկի ճակատի մասին: Յայտնեց նոյնպէս, որ Հաղորդի հարաւային լեռներուն մէջ բաւականաչափ հայեր կան պահած: Մուրատ (Սերաստացի) գումարներ է ստացած եւ անոնց ազատման գործով կը զբաղւի:

Յունիս 13.— Քաղաքի զօրահրամանատարի կարգադրութեամբ, ուսական ջոկատի մը հետ, Լեւոնի հետ 9 ձիաւոր եւ 20 հետեւակ տղաներով հետախուզութեան մեկնեցանք նորէն Շատախ: Գիշերեցինք Խան, ուսական կայանը: Կայանի պետը փոխած է, վրացի սպայ մըն է, լաւ մարդ չէ եւ շատ դէշ տրամադրւած մեզ հանդէպ: Մեզ կը յայտնէ, թէ Շատախի հարաւային չըջանին մէջ, քրդաքնները քիւրդերու հետ կուի բռնած են եւ տւած 4 զոհ:

Յաջորդ օրը ճամբայ ինկանք ուսաներու հետ: Մենք մեր տղաներով կը կազմենք յառաջապահ, ի հարկէ: Ռուսները գիշերը մնացին Ներքին Խան, իսկ մենք յառաջացանք մինչեւ Սիւտիկին:

Յունիս 15.— Շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Կէս օրւայ մօտերը հասանք Թաղ: Այստեղ հանդիպեցանք երկու հարիւրեակ քրդաքներու: Մեզ հետ եկող սպային հետ զինուորական խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, եւ որոշուեցաւ Ծափանից (Մոկս) վրայով իջնել Բէյար: Մոկսի վրայով ալ 4-րդ վաշտը կուգայ այնտեղ մեզ միանալու:

Աչքի կը դարնէ ուս սպաներու անհոգութիւնն ու անկարողութիւնը: Ծանապարհ ընտրելու, յառաջապահ, վերջապահ որոշելու եւ զանազան զինուորական կարգադրութիւններ ընելու վճռականութիւնը կը պակսի իրենց մէջ:

Ամբողջ զօրամասով գիշերեցինք կառավարչատունը:

Յունիս 16.— Թեթեւ ցուրտ մը կընէ: Կրակը վառած եւ ամենքս ալ շուրջը հաւաքւած ենք: Առաւօտ կանուխ ճամբայ ինկանք: Հանդիպեցանք Տղասպար եւ Պիֆերանք գիւղերը, ամբողջապէս աւերակ: Յերեկին հասանք Ծիծանց, ուր եւ գիշերեցինք:

Կը յիշեմ Սահմանադրութեան նախօրեակին այս շրջանին մէջ կատարւած ընդհարումները, մեր յեղափոխական գունդերու եւ քիւրդերու միջեւ:

Յունիս 17.— Առաւօտեան ժամը 5-ին շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Բարձրացանք մինչեւ Կայնէկը: Յետոյ Մաղլահաչէնով հասանք Առնոսի աջ թևը: Ահա նա՝ մեր առջեւը, իր սրածայր դագաթով: Հինգ հոգիով կը կազմենք յառաջապահ մեր զօրամասին: Ինձ հետ են Պօղոսը, Մամբրէն, Աղաան ու Անդրօն: Չորսն ալ սքանչելի տղաներ են, յանդուղն ու զոհարերող եւ ամէն վտանգ արհամարհող:

Մեր աչքին առջեւ կը տարածւին Մոկսի գիւղերը, ձորերն ու խորխորատները անհամար: Մեր դիմացը կերելի Տենիսի ձորը, Ողիմ ու աւելի հեռուն՝ Բէտար: Սարսափելի եւ վտանգաւոր ճանապարհներով կանցնինք: Կէս օրւայ մօտերը կը հասնինք Ծափանց հայկական գիւղի սարալանջերը, որոնց վրա դեռ կերելին Քիւրդերու անցեալ տարւայ շինած դիրքերը:

Մեր առջեւ է Տենիսի ձորը: Չորի երկու կողերուն վրա փռւած են քրդական գիւղերը: Դիտակով կը մաղենք ամբողջ տարածութիւնը եւ բնակչութիւն կը նկատենք: Վրացի վաշտապետը ցանկութիւն կը յայտնէ յարձակելու այս գիւղերուն վրա. սակայն, նկատելով, որ զինուորները չափէն աւելի յոգնած են՝ ետ կեցաւ այդ մտքէն:

Հետեւաբար, որոշեցաւ 50 հոգինոց խումբ մը (13-ը մերոնցմէ) գիշերով ճամբել Ողմի մօտ, քիւրդերու նահանջի գիծը կտրելու համար, իսկ մնացած ուժերով լուսարացին յառաջանալ ճակատէն:

Դիշերը մնացինք Ծափանից սարը: Ցուրտ է ու սաստիկ քամին կը փչէ: Կոնակ կոնակի տւած՝ Լեւոնի հետ մեր եալիուճիկներու տակ ճիգ կընենք քնանալու:

Գիշերւայ որոշւած ժամուն խումբը շարժւեց: Հեռէն քիւրդերու կրակը կը նշմարւի եւ կը լսւի գայլերու ոռնոցը: Ռուսները ուղղակի կը սարսափին այս լեռներու ամայութենէն եւ մէկ քանի՛ անգամ տրամադրութիւն ցոյց տւին քաշելու:

Յառաջապահ խումբին մեկնելէն քիչ յետոյ, դեռ լաւ մը չլուսցած, մնացած զօրամասով սկսանք յառաջանալ:

Հեռէն կերելի քիւրդ պահակներուն կրակը: Հրամանատարը մէկ րոպէ՝ շարեցաւ եւ վաշտը կանգնեցուց:

Լոյսը բացւելուն հրացանաձգութիւնը սկսաւ: Մեր հայ տղաներով սկսանք յառաջ շարժւել ու մեր ետեւէն քաշել ուսական վաշտը:

Յունիս 18.— Գնդակները կորոտան ու լեռ ու ձոր կարճադանդեն ահաւոր: Տաք կռիւ է: Մեր տղոցմով շատ յառաջացած ենք եւ կը դտնւինք թշնամիէն 800 - 1000 քայլի վրա: Քիւրդերը բռնած են Ողմի կոնակը եղող Ծովասար լեռան դագաթը: Չորս կողմի վրա իշխող, հրաշալի անտիկ դիրք: Մենք տեղաւորւած ենք լեռան ստորտի փէշերուն վրա: Պօղոսի հետ կը քնենք մինչեւ մեր առաջաւոր գիծը, ու կը սկսինք կրակել: Գնդակները կը սուլեն ու կը վզվզան մեր բորրութիւք: Կը խանդավառենք մեր տղաներն ու սալտաքները:

Ժամը 10-ը անցած է: Չորս ժամէն աւելի է որ ճիգ կընենք տեղահան ընելու քիւրդերը իրենց դիրքերէն ու չենք յաջողիր:

Վաշտապետը կը հրամայէ իր զինուորներուն ետ դառնալ: Մէկիկ - մէկիկ կը քաշին: Լեւոնը կը դտնեմ ու դարձեալ դիրքերը կը մըտնենք: Զարմանքով կը տեսնենք, թէ ինչպէս ուսները հասած են արդէն յարձակման մեկնակէտը, դիշերը մնացած բլուրին վրա: Հայ տղաներով մնացած ենք միս - մինակ, առանց սլաշարի եւ փամփուշտի:

Կէս օրը անցած է: Ռուսները աւելի քան 5 ժամւայ ճանապարհ հեռացած էին մեզմէ, երբ ստիպւած եղանք մենք ալ մեր կարգին, դիրքէ դիրք փոխւելով, նահանջել ու հաղիւ վաշտը դտնել Կայնէկը ի բարձունքներուն վրա:

Զարմացանք ուղղակի վաշտապետին անհողութեան վրա: Արդեօք թշնամութիւն բրաւ, թէ իրապէս վախկոտ էր այս մարդը: Ամէն պարագային, վաշտը շատ անկանոն, ցրւած ու խուճապային կերպով քաշեցաւ, եւ մեծ կորուստներու պիտի ենթարկուէր, եթէ մենք չապահովէինք իրենց նահանջը:

Կամաց - կամաց քաշւելով՝ երեկոյեան հասանք Թաղ: Կանաչ «մէյտանի» մէջ խոշոր, լաւ կրակ մը վառեցինք, եւ բաց, աստղադարդ երկնքի տակ քաղցր ու անուշ քուն մը քնացանք:

Յունիս 19.— Թաղի պարտէզները կը պտըտինք՝ թուփ եւ կեռաս ուտելով: Բողաքները անխնայ կը ջարդեն ու կը կտրատեն ծառերը: Մէկ կեռասի համար, յաճախ, ծառի ամբողջ մէկ ճիւղը կը կտրեն իրենց սուրերով: Ի՛, անտէր Շատախ...

Կէս օրէն առաջ ամբողջ զօրամասով ճանապարհւեցանք: Գիշերը մնացինք Կէօրէնդաշտ: Եւ յաջորդ օրը մեկնեցանք դէպի քաղաք:

Յունիս 27.— «Բազմէթկայի նաչարնիկ»-ի եւ Լեւոնի հետ միասին գացինք Մոլլա - Գասըմ: Թրքական գիւղ մըն է, ուրտեղ այժմ կապրին 100-ի չափ անձնատուր եղած թիւրքեր: Կասկածներ կան, որ նոր թիւրքեր եւ գործակալներ եկած են հոն:

Պուղարկեցինք, լայն քննութիւններ կատարեցինք, բայց ապարդիւն: Ինչ որ շատ դէշ տպաւորութիւն թողուց վրաս, այդ այն էր, որ մեր գրսեցի կամաւորներէն շատերը իրենց մօտ թուրք կիներ առած էին եւ միասին կապրէին: Յաջորդ օրը վերադարձանք քաղաք:

Յունիս 28.— Ղեկավար ընկերներով խորհրդակցութիւն մը ունեցանք: Որոշեցաւ գաղտնի քէարկութեամբ զինուորական մարմին մը ընտրել, ինքնապաշտպանութեան եւ մարտական գործերը ղեկավարելու համար:

(Շարունակելի)



ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹԱՐԳՈՄԵԱՆ

Յ Ո Ւ Շ Ա Տ Ե Տ Ր Է Ս

Թ.

Նախորդ յօդւածիս մէջ *) 1919 տարւան իրադարձութիւններուն զլիսաւորագոյնները թէեւ արագ ու թուրքիկ ակնարկով մը որոշեցի դիտել, բայց հարկ կը համարիմ յամենալ դեռ հոն, ներկայացնելու համար կարգ մը ուրիշ եղելութիւններ, որոնք սերտ առնչութիւն ունին արդէն սլաւամաճներու հետ եւ զուրկ չեն կարեւորութենէ ազդային հարցի տեսակէտով:

Այսպէս՝ « ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ » թերթի **) խմբագրութիւնը իմացած էր, թէ մեծանուն բարերար Աղեքսանդր Մանթաշեանի զաւակներէն՝ Լեւոն Մանթաշեան եկած է Կ. Պոլիս եւ իջած՝ Բերա - Բալաս - խնդրեցաւ որ այցելութեան երթայինք:

Փութացի այցելել իրեն՝ ճիշտ Կադանդի երեկոյին՝ 1 Յունւար 1919, հետո ունենալով « ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ »-ի աշխատակիցներէն Ս. Սրենց՝ վառվռուն եւ ազգասէր երիտասարդը: Պ. Լ. Մանթաշեան խիստ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի: Լուրջ ու համակրելի երիտասարդ մը, ջերմ հայրենասէր, որուն հետ ունեցանք երկար խօսակցութիւն. եւ երբ Ս. Սրենց Հայաստանի ապագայի մասին հարցումներ ուղղեց, տեսանք՝ թէ նա կը տածէր լաւ յոյսեր, ունէր առողջ գաղափարներ, մանաւանդ օգտակար ծրագիրներ, որոնցմով կուզէր, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ աւելի ճարտարաբանութիւն զարգանար: Գոհ մեկնեցանք իր քովէն՝ փափաքելով ուրիշ անգամներ ալ ունենալ տեսակցութիւն:

Պ. Լ. Մանթաշեան հաճեցաւ փոխադարձել այցելութիւնս 4 Յունւար 1919-ին: Եկու տունս, եւ ի սլաւի իրեն հրաւիրածս բա-

*) Տես «ՎԷՄ», 1938 թ., քիւ 1. (ԻԱ.):

**) Այս քերթը, որ առօրեայ էր, սկսաւ հրատարակիլ Յ. Ճ. Սիրունիի ջանքերով զինադադարի վաղայաջորդ օրերուն: «Ազատամարտ»-ի տեղը հաստատեցաւ, այն նշանաւոր քերթին, որ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակման վաղորդայնին ծնաւ, խմբագրութեամբ ողբացեալ Ռուբէն Զարդարեանի, եւ որուն մէջ միշտ կերեւային Ակնունի, Զաւարեան, Խաթակ, Յ. Շաիրիկեան, Վառսեան եւ ուրիշ անմահ գրիչներ՝ իրենց ազգօգուտ գրութիւններով:

Տ. Վ. Յ. Թ.

րեկամ ու բարեկամութիւններու խումբին ներկայութեանը, մեր թէ-
յասեղանին վրա մանրամասն խօսեցաւ նորածին Հայաստանի կացու-
թեան վրա եւ յոյս յայտնեց, թէ մօտիկ ապագայի մէջ կունենայ այն
զգալի, արագ բարելաւութիւն, զարգացում եւ յառաջդիմութիւն,
եթէ նորանոր չարիքներ անոր խաղաղութիւնը չխանգարեն ու խո-
չընդոտութիւններ չպատահին:

1919 Յունւար 22-ին առիթ կունենայի տեսնելու Վահան Փա-
փաղեանի (Կոմս) հետ: Կովկաս ապաստանած թրքահայ դադթական-
ներու կողմէ պատերազմ նշանակած էր. պէտք էր երթար Փարիզ,
տեղեկութիւններ տանելու եւ խորհրդակցելու Աղգային Պատերա-
կութիւններուն հետ:

Վ. Փափաղեան Յունւար 23-ին պատիւ ըրաւ մեզի դալ, եւ եր-
կար պատմեց Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած քաջամարտիկ կռիւ-
ները, յաղթութիւնները, ինչպէս նաեւ պարտութիւնները, մանաւանդ
Վանի հերոսամարտութիւնները՝ որոնք երկիցս ու երեցս մեծ յաջո-
ղութեամբ պսակւած էին, բայց վերջ ի վերջոյ՝ դարձեալ թշնամի-
ներու ուժին դիմադրելու դժբախտարար անդօր էին մնացած:

Նոյն օրերը Կ. Պոլիս եկած էր Զմիւռնիոյ Առաջնորդ Մատթէոս
(նպ. Ինճէեան (այժմ հովիւ Մանչէսթըրի), որ մեր տեսակցութիւն-
ներու միջոցին փափաք յայտնեց, որպէսզի ընկերանայի իրեն այցե-
լութիւն մը տալու պատկան նւիրակ Մոնսէնէէօն Տոլչիի, եւ յե-
տոյ երթալ տեսնելու Կոմիտաս վարդապետը, որ կը դարձանէր
Շիշլիի Ֆրանսական հիւանդանոցը:

Սիրով ընդունեցի Սրբազանին առաջարկը, ու Փետրւարի 4-ին
միատեղ գացինք պատկան նւիրակին, որ մեծապէս զոհ մնաց այս
այցելութենէն:

Ինճէեան Սրբազան յանուն ազգին իւր շնորհակալութիւնները
յայտնեց բոլոր այն գնահատելի ծառայութիւններուն համար, զորս
Մոնսէնէէօնը մատուցած էր մեր տառապած, բաղձաւոր շար ազ-
գին, եւ աւաւ տեղեկութիւններ Զմիւռնիոյ քաղաքին ու տեղւոյն
հայ եւ յոյն բնակչութեան մասին: Կէս ժամու չափ տեսակցութենէ
յետոյ, ուղեւորեցանք զէպի Շիշլի՝ Կոմիտաս վարդապետին, որ բա-
ւական լաւ (բայց ոչ ազատ վերնականութենէ) ընդունելութիւն մը
ըրաւ Ինճէեանին, ինձ հետ ունենալով միշտ գոտւած, ցասկոտ վե-
րաբերում *), հակառակ որ՝ շատ բարեկամ եղած էր ինձ եւ արտ-

*) Կոմիտաս վարդապետ բժիշկներու հետ բարեկամ չէր այն օրէն ի վեր, երբ
ստիպուեցանք զինքը հիւանդանոց փոխադրել:

րին մէջ մեծ դուրդուրանք ունեցած էր վրաս. հիւանդութիւնը փո-
խած էր խեղճը բոլորովին:

— Այդ օրերուն էր, որ յաճախակի խորհրդակցութիւններ կու-
նենայի Միջազգային Կարմիր Նաչի ներկայացուցիչ Կոմս տը Լաբա-
լիս կոչւած ամենացած արարածին հետ, 1) Ֆրանսօ - Արմէնիէն Կո-
միտէին կազմութեանը համար (զոր յիշած եմ արդէն), 2) Կովկաս
ապաստանած խեղճ ու կարօտ Հայերուն օգնութիւն փութացնելու,
3) Հայ Կարմիր Նաչիին գործունէութիւնը աւելի ընդլայնելու, եւայն,
եւայն, եւ այդ պարոնը ի սկզբան շատ բարեացակամ ու մեղի ծա-
ռայելու մեծապէս տրամադիր կերեւար, իսկ ապա՝, կըլլար ինձ եւ
ամբողջ Հայ Կարմիր Նաչին ռիսերիմ թշնամի, օտարադիւնելէ մղւած:

Փետրւար 15-ին, ես դադափարն ունեցայ իմ վաղեմի ուսուցչիս՝
ձերունի Սրապիոն Թղլեանի գրական գործունէութեան յիսնամեակը
տօնելու եւ անոր հետ նաեւ՝ պատանկեութեանս դպրոցակից՝ Յա-
րութիւն Մրմրեանի գրչին քառամնամեակը, եւ առ այս՝ կազմե-
ցաւ իմ նախադասութեամբս յանձնաժողով, որ հազիւ թէ գործի
ձեռնարկած էր, եւ ահա Թղլեան հիւանդ անկողին կիյնար եւ կը
մեռնէր 17/30 Ապրիլ 1919-ին, 84 տարեկան հասակին եւ կը թաղ-
ւէր Մայիս 1-ին, Գատրգիւղի գերեզմանատունը:

Երբ դեռ աշակերտ էի Սկիւտարի Ս. Նաչ վարժարանին մէջ,
Սրապիոն Թղլեան դասատու եղաւ մեզի հայերէնի եւ Ֆրանսերէնի.
դասաւանդութեան շատ լաւ եւ դիւրուսոյց եղանակ մը ունէր. իրեն
կը պարտիմ ունեցած գրական կարողութեանս նախնին խայծերը,
իրմէն շատ բան սորված եմ եւ չեմ մոռնար իւր յիշատակը:

Նա եղած է բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի գլխաւոր ուսուցի-
չը. դրած ունի շատ թատերագութիւններ. իրրեւ նախկին աշակերտ
Մուրատ - Ռափայէլեան վարժարանի, կրթւած էր մեծանուն Ղ. Ալի-
շանի ձեռքին տակ. անխոնջ գրող մըն էր ու աշխատող:

Հայաստանի Հանրապետութեան լուրը երբ տարածւեցաւ, մեծ
խանդավառութեամբ եկաւ քովս, « անպատում է ուրախութիւնս,
« Տոքթոր, գիւնովցած եմ Հայաստանի ազատութեան այս քաղցր ա-
« լետիսէն », կըսէր, եւ իմ ալպոմս առնելով, տարաւ հետը ու եր-
կու օր յետոյ բերաւ զայն, մէջը գրելով հետեւեալ հայրենաշունչ
տողերը.

« Առ Ամենասիրելի Աշակերտ իմ

« Տոքթ. Վ. Թորգոմեան

« Նւէր սիրոյ

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, անմահդ Ալիշան. տե՛ս արշալոյսը որ կը

« ծագել Արարատեան լեռանց ետեւէն, դու որ այնքան եռանդով եր-
« գեցիր նախկին Հայոց փառքերը եւ այնքան արցունքով լացիր ա-
« նոնց տառապանքը. դու որ 70 տարի առաջ Հայաստանի Ողբին բե-
« րանը կը գնէիր սա հարցումը թէ՛ »

« ՀԱՅՍՍՏԱՆ ՏՍԿԱԻՆ ՈՂՁ Է », եւ քու մարդարէական ո-
« զիտվդ կը պտասխանէիր՝ « Ե՛ւ ԿՐԿՆԵՅԻՆ ԵՐԿԻՆՔ ԵՐԿԻՐ՝ ԹԷ
« ՈՂՁ Է » :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, իմ անմահ Ուսուցիչս, դու որ իմ հնգետա-
« սանամեայ տարիքիս մէջ Անիի աւերակներուն վրա գրած մէկ քեր-
« թւած իս վրա՝

« Ըզրագրատունեաց պերճ քաղաքդ Անի,
« Թողեալ անջատեալ կամ՝ յօտար երկրի,
« Այլ մըտացրս առ քեզ շրջին ճախարակք
« Յաւերակացդ յաւերակք » :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ,
« Դու՛ որ երգեցիր Պրպուն Աւարայրի. « Ո՞նց գաւ իմ լուսնակ
« հեզիկ ու համդարտ. համասփիւռ լուսովի ի ձոր, լեռ եւ արտ » .

« Եւ Հայաստանեայց Ողբին՝
« Անդ ուր քառեակ գետք արծաթք գեղանիք
« Արեգական, կեանաց, սիրոյ հայրենիք » .

« Ելի՛ր գերեզմանէդ, ողջունէ՛ նոր Հայաստանի արշալոյսը,
« ողջունէ՛ հայկական նոր դրօշակը » :

« Ա՛խ, արգեօք ո՛րքան լացիր երբ քու սուերդ կը յածէր քու
« սիրական հայրենիքիդ ամայացած գիւղերուն, քաղաքներուն,
« դաշտերուն վրա, երբ քու լսողութեանդ կը հասնէին արիւնարբու
« թուրք խուժանին հրացաններուն թնդիւնները ու եաթաղաններուն
« շառաչմունքը՝ ուղեալ քու հայրենակիցներուդ սրտին. ա՛խ, ինչ-
« պէս հոգիդ կը տառապէր, երբ կը լսէիր հայ կանանց եւ անոնց
« մանկուոյն աղէխարչ ճիչերը, երբ կը տեսնէիր աղածրի աղջկանց
« մօրերնուն գրկերէն յափշտակելը, եւ քաշկռուելով տարւելը դա-
« ղանակերպ մարդոց պղծարանները, երբ բերաւո՞ր հայ որբերու
« գառնուկներու պէս սպանդանոց կամ մզկիթ տարւելը, կորաքա-
« մակ ծերունիներու մահր գերագոյն դասելը՝ քան իրենց հաւատ-
« քը ուրանալը :

« Ելի՛ր գերեզմանէդ... »

« Լուրթի՛ւն... ահա՛ ինքն է. բայց չեն խնդար իր երեսները,

« բոցակէզ աչքեր-կարձակէ՛ չորս դին, բառ մը կը մըմռան իր դող-
« դոջուն շրթունքը... բացաւ բերանը, որոտաց... »

« Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, վրէ՛ժ... »

« Ո՛չ, դուք հրճեցէ՛ք, ես չպիտի հրճւիմ, չպիտի խնդամ, մի՛ն-
« չեւ որ այս եղեռանց վրէժը լուծւած չտեսնեմ :

« Աստուած մեծ, Աստուած ամենակարող, դո՛ւն ալ ելիր քու դե-
« րեզմանէդ, տե՛ս, հայրենիքս հայրենակիցներուս արեամբը ողող-
« ւած, դաշտերը անոնց կմախքներով ծածկւած, քաղաքները, գիւ-
« ղերը ամայացած, բլուրներն ու հովիտները դատարկացած » :

« Ելի՛ր քու անտարբերութենէդ :

« Ա՛ն ձեռքդ կայծակներդ, արձակէ՛ եղեռնագործներուն վրա,
« չանստառակ ըրէ՛ դանոնք, եւ այն ատեն ես հրճւիմ ու խնդամ » :

« Այսպէս դռնեց, ու հեռացաւ անհետացաւ :

« Իսկ ես գլուխս կախեցի գրչիս վրա ու թմրացած սասանած
« մնացի :

« Արհաւրասփիւռ որոտումներ բախեցան ականջներուս, երկինք,
« երկիր կը փայլատակէին ականախտի լոյսերով, վերէն հրեշտակներ
« բոցեղէն սուրերով կը սլանային դէպի վար : Եւ կոտորածը սկսաւ :

« Եղեռնագործներէն ո՛չ մին խուսափեցաւ հրեշտակներուն բո-
« ցեղէն սուրերէն : Այն ատեն քրքիչ, քրքիչ ահարկու, թնթաց ա-
« կանջիս :

« Դո՛ւն էիր, անմահդ Արիւն, դո՛ւն էիր որ կը խնդայիր ու
« կորոտայիր :

« Ա՛լ հիմա կը հրճւիմ, հիմա կը խնդամ. վրէժս լուծւեցաւ » :

« Գառնդիւղ

Սրապիսն Թղլեան

« 3/16 Փետրուար 1919. »

Սոյն գրւածը թէեւ հրատարակած եմ ժամանակին *) , բայց կա-
րենուր կը համարիմ այստեղ ալ դայն ներկայացնել, ցոյց տալու հա-
մար, թէ ո՞ր աստիճանի խանդ ու եռանդ արծարծեց բոլոր Հայերու
սրտին մէջ Հայաստանի ազատութեան քաղցրալուր աւետիսը եւ թէ
ծերունին Թղլեան ինչե՛ր գրաց վերջին պահուն :

— Մարտ 21-ին Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ տեղի ունեցաւ

*) «ՇԱՆԹ», Կ. Պոլիս, 1919 Փետրարի թիւը :

Քեժ Ժողով մը ՀԱՄԱՀԱՅԿԱՍՏՆ, կաթոլիկ եւ բողոքական աղա-
յիներու հետ, Ժողով՝ ուր խօսեցան Ինճիւճեան (կաթոլիկ), բո-
ղոքականներու աղագետ Պէղճեան եւ ես՝ բոլորս ալ միութիւն, ի-
րերասիրութիւն, եղբայրութիւն քարոզեցինք, եւ արդարեւ, այս Ժո-
ղովը համերաշխ գործակցութեան սքանչելի դուռ մը բացաւ, բայց
աւա՛ղ որ, երկար կեանք չունեցաւ:

— Ապրիլ 24-ը վրա հասաւ, եւ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկե-
ղեցիին մէջ մեծ սղահանդէս տեղի ունեցաւ, 1915 Ապրիլ 11/24-ին
տարագրուած հայ մտաւորականներու նահատակութեան առթիւ: Քա-
ռածայն պատարագ՝ Կոմիտասեան երգչախումբին միջոցաւ, հոգե-
հանգիստ խիստ յովիչ, որու միջոցին Չաւէն Պատրիարք խօսեցաւ
խնամած դամբանական, բնարան առնելով՝ « Եթէ ո՛չ հառն ցորե-
« նոյ անկեալ յերկիր մեռանցի, ինքն միայն կեայ, ապա թէ մեռա-
« նցի քաղում արդիւնս առնէ », խօսքը, եւ ըսաւ թէ՛ բոլոր այն
նահատակները ցորենի հատիկներ են, հողին մէջ ծածկւած, պիտի
ծլին, բազում արդիւնք յառաջ պիտի բերեն: Այո՛, բայց՝ ե՞րբ...
ե՞րբ... 1915-էն ի վեր գրեթէ քառորդ դար մը սահեցաւ, եւ մենք
կը մնանք դեռ ցիրուցան, անհայրենիք, ալեծածան, ամէն տարի ալ
սղբալով Ապրիլ 24-ի ամենադառն յիշատակը...:

— Մայիս 2-ին, երկրորդ անգամ ըլլալով «Թայմզ»-ի թղթակից
հարիւրապետ Հալքին կուգար ինձ մօտ (եկած էր Ապրիլ 13-ին) եւ
ուզեց դարձեալ տեղեկութիւններ մեր աղգային վիճակին ու կատար-
ւած տեղահանութիւններուն ու ջարդերուն վրա, տեղեկութիւններ՝
զորս տւի իրեն կարելի եղածին չափ մանրամասն, թէ՛ բերանացի եւ
թէ՛ գրաւոր, զ որս կը շարադրէր սղբացեալ գաւկս՝ Արամ:

1919 Մայիս 20-ին, Բերայի Հայկական Գլխաւին մէջ (որ 1918-էն
ի վեր հայութեան համար լաւ կեդրոն մը եղած էր) կը հիւրընկալ-
ւէր Տոքթ. Տէսչան ծանօթ Ֆրանսացին, որ կուգար Հայաստանէն,
ուր ապրած էր բաւական ժամանակ եւ սորված իսկ էր հայերէն:

Երկար խօսակցութիւններ տեղի ունեցան իր հետ՝ Հայաստա-
նի նորածին Հանրապետութեան մասին. խրախուսիչ չե յուսադրա-
կան՝ ստուգադատում լուրեր տւաւ, բայց խոր արտմութեամբ ալ
լեցուց մեր սիրտերը, երբ տեսակ մը բողոքածայն անկեղծութեամբ
յարեց՝ թէ այնտեղ, զժրախտարար, կը տիրէին կուսակցական ի-
րերատեսաց տխմար պայքարներ, որոնք կրնային վնասարեւ ըլլալ...

— Մայիս 23-ին, այցելութեան գացի Չաւէն Պատրիարքին, տե-
ղեկութիւն առնելու իրաց վիճակի մասին: Քովն էր Քաղաքական
Ժողովի ատենապետ Տոքթ. Գաւիթեան: Հարցուցի թէ ի՞նչ լուր

կար Փարիզէն, Համագումարը ինչո՞վ կը զբաղէր, ի՞նչ կը գործէր:
Պատրիարք եւ ատենապետ մի կերպ վարանումով իրարու երես նա-
յեցան. « Դեռ լուր մը, բան մը չգիտեմ » ըսելէ յետոյ, կրցան ինձ
ցոյց տալ Պողոս Նուպար Փաշայէն նոր հասած ՀԵՌԱԳԻՐ մը, որ
կը տեղեկացնէր, թէ՛ « Ազգային Պատուիրակութիւնը ամէն ֆանֆ
« կընէր, որպէսզի Հայաստան ամբողջովին գրաւէր Համաձայնա-
« կաններու (իմա՛ անգլիական - Ֆրանսական - իտալական) խառն
« բանակէն, մինչեւ որ վերջնականապէս որոշէր ու հրատարակէր
« անոր mendataire կառավարութիւնը »:

Երկուքն ալ թէեւ գոհ էին այս հեռագրէն, բայց Պատրիարքը
կը կասկածէր, ինչպէս ես ալ կը կասկածէի, թէ արդեօք կատարւած
այդ աշխատութիւնները յաջողութիւն կունենայի՞ն: Այս կասկածը
հետագային պարապը չեւաւ « ըստ անեկան բաղդի »: Համաձայնա-
կանները մաղերնուն մէկ թելն իսկ չչարժեցին, վնասակար իսկ ե-
ղան բաղմաշարժար Հայաստանին, երբ գերմարդկային աշխատու-
թիւններ, արտասովոր դիմումներ, առատահոս ծախքեր չէին իւր-
նայէր միղմիոյ կնի Փարիզի մէջ, վալլուն խոստումներու հոսան-
քէ մղւելով, ապացոյց՝ Ա. Ահարոնեանէ ինձ հասած այն նամակնե-
րը, զորս ներկայացուցած եմ նախապէս, եւ պիտի կարդանք ուրիշ-
ներ ալ:

Այդ օրերուն էր, այո՛, 1919 Մայիս 24-ին, որ Երեւանէն կը վե-
րադառնար Հայաստանի Պատուիրակութեան փոխ - նախագահ Պ. Մի-
քայէլ Բարաջանեան (այժմ մեռած), որ պիտի երթար Փարիզ, Խա-
ղաղութեան Ժողովին մէջ Ահարոնեանի գործակցելու:

Մայիս 27-ին, Հայկական Գլխաւը բարեգալուստի յատուկ թէ-
յասեղան մը սարքեց իրեն համար. աղգայիներու կարեւոր խումբ
մը փութացած էր հոն ողջունելու ղինքը: Բարաջանեան խօսեցաւ
Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերու մասին, եւ
ըսաւ, թէ՛ այնտեղ թէպէտ ստեղծւած էին ծանրածանր դրութիւն-
ներ, սակայն պիտի չուշանային լաւագոյն օրերը, պիտի տիրէր խա-
ղաղութեան բարեբաստիկ շրջանը...

Կը հաւատայինք բոլոր ըսածներուն, հաճութեամբ կունկնդրէինք
իր խօսքերուն, թէեւ խրախուսիչ ոչ մէկ կէտ կը նշմարէինք անոնց
մէջ, որովհետեւ երկդիմի հանգամանք մը ունէին ըսածները, եւ
կարտասանէին ծամծմելով ու այն աստիճանի բռնադրօսիկ ձեւով,
որ կարծէք ըսել տալ կուզէին, թէ ինչո՞ւ համար ղինքը նախարար
կամ նախարարապետ ընտրած չէին, որպէսզի Հայաստանի փրկու-
թիւնը չուշանար. ո՞վ անպիտուութիւն...

— Յանձնորդ օրը Հայաստանի Հանրապետության տարեգարձն էր, « ՄԱՅԻՍ 28 »-ն այս առթիվ կազմված էր Յանձնախումբ, որ Բերայի Սիլվոդոսին մէջ մեծ հանդիսութեամբ տօնել տալու էր այդ բերկրառիթ տարեգարձը:

Յանձնախումբը զիս իրեն նախագահ էր որոշած, եւ ես ընդունած էի այդ պատիւը, ու ընկերներուս հետ անմիջապէս սկսած զբաղիլ հարկ եղած կարգադրութիւններով: Ծիշտ 27 Մայիսի գիշերն էր, երբ տանս մէջ գումարւած էինք, յաճկարձ, Հայկական Պատուիրակութեան քարտուղար Պ. Փ. Թախթաճեան եկաւ ու խնդրեց ինձմէ, որ վաղիւ կատարելի հանդէսին մէջ խօսեցնել տամ Պ. Բարաջանեանին, ու անձամբ երթամ հրաւիրել զինքը:

Առանց այլեւայլի, գիշերով գացի Թոքթախեան պանդոկը, ուր ինչպէս էր Բարաջանեան. եկաւ սրահը, ու իրեն հետ երկար խօսակցութիւններէս վերջ, խնդրեցի, որ բարի ըլլար յաջորդ օրւան հանդէսին ներկայ գտնուիլ, ու բանախօսէր, եթէ կարելի էր, Հայաստանի Հանրապետութեան տարեգարձին առթիւ:

Բարաջանեան, չգիտեմ ինչո՞ւ, յանկարծ ջղայնացաւ, մերժեց առաջարկս: Չսկսեցի, եւ առ ի քաղաքավարութիւն հրաւիրեցի զինքը, գոնէ իբր լուռ հանդիսական, մասնակցիլ մեր ուրախութեան:

Փոքր ինչ մտածելէ յետոյ, « Ատի կարելի կը լինի, կը գամ, բայց չխօսելու պայմանաւ », ըսաւ: « Լա՛ւ, եկե՛ք ու մի՛ խօսիք », եղաւ պատասխանս իրեն, որ այդ պահուն կատարեալ մեծամոլի մը տպաւորութիւնը թողուց վրաս, իր շարժումներովը ու հապտոյտ ժպիտներովը:

Հետեւեալ օրը « ՄԱՅԻՍ 28 », որոշած ժամանակին՝ Թախթաճեանը հետս առնելով, գացի Թոքթախեան պանդոկը ու առաջնորդեցի զինքը Սիլվոդոս, ուր ներս մտնել հազիւ թէ կարելի եղաւ, այն ալ՝ հանդէսին հսկող Հայ Արիւնքներու շնորհիւ, զի ընդարձակ սրահը, զոր Յոյները սիրայօժար տրամադրած էին մեր աղագային տօնին համար, լեցած էր կանուխէն երկսեռ ամենահոծ բազմութեամբ. գէւարաւ կարող եղանք բարձրանալ բեմ, եւ ահա ուժգին ծափահարութիւններ բարեւեցին Բարաջանեանը, որ գլխի յաջ եւ առեալ խոնարհութիւններով ու ձեռքերու վեր ի վայր, աջ ու ձախ շարժումներով փոխադարձեց ժողովուրդին բարեւը, ու նստաւ իրեն համար պատրաստած աթոռին վրայ:

Երբ լուծիւնը տիրեց, քանի մը խօսքով հանդէսին բացումը կատարեցի, եւ առաջարկեցի ոտքի կանգնել պահ մը՝ ողջունելու Հայաստանի Հանրապետութեան այս անդրանիկ տարեգարձը եւ ի

յարգանս յիշատակի ամէն անոնց, որոնք իրենց կեանքը զոհեցին այդ Հանրապետութիւնը ծնուցանելու: Ամբողջ սրահը վեր կացաւ ա՛յնպիսի խոր ու պատկառազդու լուծեամբ եւ անշուշտ, որ կը թւէր թէ սրահին մէջ ոչ ոք կը գտնուէր:

Յետոյ խօսք առի ես ու ըսի. « Սիրելի ազգայիններ, մեծ օր է « այս օրս ուրախութեան, զի դարերէ ի վեր անշուշտ Հայաստանը կը « վերածնի. ուրախ եմ որ պատիւ ունիմ Ձեզ ներկայացնելու Պ. Մ. « Բարաջանեանը, որ կարծեմ յատկապէս կուգայ Այրարատէն, Հայաստանէն, մեր միտքն ու սիրտը իր խօսքերովը փոխադրելու դէպքի Մայր - Հայրենիք այս պահուս »:

Կրկնեցան ծափահարութիւնները, եւ այն Բարաջանեանը, որ որոշած էր բերանը չբանալ, չխօսիլ, չկրցաւ դիմանալ, ելաւ ոտքի, հասակը ցցեց, յառաջացաւ մէկ քանի քայլ եւ ճիշտ ժամուկէս բանախօսեց, զնահատութեան արժանի ճարտասանութեամբ արդարեւ, եւ խանդավառեց ժողովուրդը, պատմելով Հայաստանի անցուցած ճգնաժամերը, հոն տեղի ունեցած պատերազմները, Հանրապետութեան ինչպէս հռչակուիլը, անոր ժողովները, նախարարական կազմը, եւայլն, եւայլն, ու հրաւէր կարգաց հայութեան ձեռն ի ձեռն աշխատիլ նորածին հայրենիքի բարեւաւորութեան ու յառաջդիմութեանը համար:

Երբ Բարաջանեան վերջացուց խօսքը, ես ներկայ ժողովուրդին կողմէ շնորհակալութիւն յայտնեցի, ու երբ իր ձեռքը սեղմեցի, ինքը ժպտալից ու գոհունակ դէմքով ըսաւ, թէ՛ « Լաւ էր խաղը՝ գոյ խաղացի »:

Ապա դարձեալ խօսք առնելով, ըսի թէ՛ Հայաստանի կարիքը խիստ շատ է, թէ՛ կազմված է « ՀՕՄ » անունով Հայաստանի օգնութեան Միութիւն, թէ՛ կայ արդէն ՆՊԱՍՏԻՅ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ, ՀԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ, ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏՈՒՆ, ՏԻԿՆԱՆՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ, որոնց բոլորին նպատակն է Հայաստանի օգնել, ուստի հարկ անհրաժեշտ է որ մեր նպաստներն ու օժանդակութիւնը չինայենք ասոնց, որպէսզի նորադատ հայրենիքի բարեւաւորումը տեսնենք օրէ օր:

Ժողովուրդը ծափածայն «Կեցցէ՛ Հայաստան» գոչելով ընդունեց առաջարկս, եւ պէտք է խոստովանիլ թէ՛ երբե՛ք եւ երբե՛ք չղաղացաւ իր լուծման սոյն սուրբ նպատակին:

— Ես չէի դադարել ինձ մտածուած պաշտօնները իմովսանն կատարելէ. միշտ կուզէի Հայ Կարմիր Խաչին եւ Հայ Բժշկական Միութեան դործունէութեան վրա ուշադրութիւններ դրաւել. կը գրէի ա-

մէն կողմ նամակներ, որոնցմէ կը սիրեմ նշանակել հոս հետեւեալը, զոր ուղղած եմ Կալկաթա, Տիկին Հովսիսիմէ Արշակունի աղգասէր Հայուհիին*, եւ իր ամուսինին:

Բերա - Կ. Պոլիս, 31 Մայիս 1919

« Աղնւափայլ

« Տէր Եւ Տիկին Հ. Արշակունի

ի Կալկաթա

« Ապրիլ 9 թւակիր ձեր քարտ - փոստը մեծ հաճոյքով ստացայ
« երկու օր առաջ եւ շատ ուրախ եղայ. Ձեր առողջութեան բարի լու-
« բերը առնելով: Ձեր այդ քանի մը տողերը մտքիս մէջ արթնցուցին
« անմիջապէս Ձեր սիրելի ծնողքին հետ ունեցած մեր հին բարե-
« կամութեան քաղցր յիշատակները, զորս զրիչս կարող չէ այժմ
« պատմել:

« Իմ անկեղծ շնորհակալութիւններս աքսորէ ողջմամբ վերա-
« դարձիս առթիւ յայտնած Ձեր խնդակցութեանը համար. ուրախ
« եմ յայտնելու, թէ՛ շնորհիւ Աստուծոյ, ստոյգ մահէ մը ազատուե-
« լէ յետոյ, հաճոյքն ունեցայ քիչ օր առաջ տօնելու ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻՍ
« չորրորդ տարեդարձը, վասն զի հիմա ինքզինքս կը նկատեմ իբր
« երկրորդ անգամ ծնած մը, աքսորիս ատեն մէկէ աւելի անգամներ
« մահաւան հետ դէմ առ դէմ դռնւած ըլլալով:

« Կուղէք Տրապիզոնի Առաջնորդ ԹՈՒՐԵԱՆ ԳԷՈՐԳ վարդապետի
« մասին տեղեկութիւն ստանալ. այդ վարդապետը իմ ալ բարեկամս
« էր. ցաւ է ինձ ասել, թէ իր անունը կը գտնէր վերջերս Ազգային
« Պատրիարքարանի կողմէ հրատարակւած նահատակ Հայերու սե-
« ւածիք ցանկին մէջ. կը պատմէի, թէ Տրապիզոնէն տեղահանուած է
« Կարին զրկելու պատրուակաւ, բայց ճանապարհին անհետ եղած
« է եւ չէ հասած իր աքսորավայրը, ինչպէս եղած է չա՛տ շատերու,
« որոնք տեղահանուեցան Թուրքերու կողմէ:

« Այսպիսիներու շարքին մէջ կողբանք նաեւ իմ ալ մօրաքեռորդ-
« ւոյս՝ Եղւարդ Պէյազեան երիտասարդին անհետացումը, որուն հա-
« մար կրցանք ստոյգ տեղեկանալ, թէ ուրիշ երկու հարիւր Հայե-
« բու հետ Պրուսայէն տեղահանուելով՝ վայրագօրէն սպաննուած ու

* Տիկին Արշակունի աղջիկն է իմ վաղեմի բարեկամ Հայկագունիի, որ իր կը-
նայր Էնտ Տաֆֆայի երկրաշարժիմ փլատակներուն տակ մնաց: Տ. Վ. Յ. Թ.

« այրւած է յետոյ: Հայ Ազգին ունեցած կեանքի ամբողջ կորուստը,
« տեղի ունեցած անասելի ճիւղալուծութիւններու երեսէն, կը հասնի
« կըրոր հաշուով մէկ միլիոնի, որուն մէջ անմիջապէս կերպով կող-
« բանք մահը բարձր մտաւորականներու, նշանաւոր բանաստեղծնե-
« բու, արւեստադէտներու, բժիշկներու եւ ուրիշ համբաււոր անձ-
« նաւորութիւններու... Ա՛հ, կը խնդրեմ, որ ներէք ինձ չշարունա-
« կել ամէն ինչ որ կը յիշեմ... կարող չե՛մ աւելին գրել այս մա-
« սին...

« Երէկ, 29 Մայիս, երջանիկ առիթը ունեցանք տօնելու Առաջին
« Տարեդարձը մեր փոքրիկ Հայկական Հանրապետութեան, որ անց-
« եալ տարի ծնաւ սիրելի Արարատի բուն սրտին վրա. յոյս մեծ ու-
« նինք, որ մօտ ապագայի մէջ պիտի տօնենք մեր Միացեալ Անկախ
« Հայաստանի հռչակումը. կը մաղթեմ, որ կարող ըլլամ յաջորդ
« նամակներս ուղղել Ձեզ ազատագրւած Մեծ Հայաստանէն:

« Կը ներէ՞ք, որ առիթէն օգուտ քաղեմ Ձեզի դաղափար մը
« յայտնելու համար:

« Տեղեկացայ, թէ՛ Կալկաթացի մեծահարուստ Հայ մը առա-
« ջարկեր է Թորդոմ Եպ. Գուշակեանի, երբ սա ձեր քաղաքը կը դըռ-
« նէր, մէկ միլիոնի նէր մը ընել Ազգին, եթէ Թուրքան Գէորդ
« վարդապետի ողջ լինելուն բարի լուրը հաղորդէ իրեն: Այս բարե-
« բաստիկ լուրը այլեւս անկարելի ըլլալով՝ կուգամ հարցնել, թէ
« չէ՞ք յուսար, որ նոյն անձնաւորութիւնը՝ Պ. Պետրոս Կրետ, տը-
« լամաքեր ըլլայ ի յիշատակ մարտիրոսացած վարդապետին, նախ-
« քեղու ո՛չ թէ իր խոստացած միլիոնը, այլ գոնէ ի՛նչ որ ինքը յար-
« մար պիտի դատէր ի նպաստ:

« 1.- Հայ Բժշկական Միութեան, որ Հայ Կարմիր Խաչին գոր-
« ծակցելով պիտի գրկէ բժշկական առաքելութիւններ տառապած
« Հայաստանի դանազան կողմերը:

« 2.- Ազգային Որբախնամին, այն հաղարաւոր խեղճ որբուկ-
« ներուն, որոնք Ազգին ժառանգ մնացին մեր նահատակած եղբայր-
« ներէն եւ որոնք նշանակուած են մեր ապագայ սերունդները կաղմե-
« լու:

« Ես պատիւը ունիմ ունիմ Հայ Բժշկական Միութեան եւ Հայ
« Կարմիր Խաչի նախագահութիւնը վարելու. իսկ Որբախնամի նա-
« խագահը Սրբազան Պատրիարքն է. ուստի զրկելիք դումարները
« կարելի է յղել ուղղակի Սրբազան Պատրիարքին, որու հասցէն կը
« գտնէք ներսիակ, պայմանաւ որ՝ ամէն մէկի յատկացւած դումար-
« ները առանձինն նշանակուած ըլլան ձեր կողմանէ:

« Վստահ եմ, որ Ձեզմէ կախում ունեցած ո եւ է աշխատութիւն
« չափով զլանաք այս մասին եւ պիտի յաջողիք վերոյիշեալ աղնւա-
« սիրտ անձնաւորութենէն ստանալ ինչ որ կարենաք ի նպաստ սոյն
« կազմակերպութիւններուն եւ հայթայթել ինձ ցանկալի առիթը
« արձանագրելու Ձեր անունին հետ եւ այն բարերարի անունը Հա-
« յաստանի նպաստողներու ցանկին մէջ:

« Յարգալիւր բարեւներով,

Ձեզ միշտ անձնէր

Տոքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան

Տէր եւ Տիկին Արշակունի իմ այս նամակիս պատասխան չու-
չացուցին, եւ իրենցմէ կը ստանայի 1919 Յուլիս 31 թւականաւ եր-
կար նամակ մը, որուն վերջին մասը վերաբերեալ աղագային նպաստ-
ներու հարցին, կը փութայի նոյնութեամբ հաղորդել Ձաւէն Սրբա-
ղան Պատրիարքին: Ահա այդ մասը.

« Այժմ Պ. Պետրոս Կրէտ հոս չէ, Հիմալայեան լեռները՝ Սիմլա
« ըսւած տեղը օդափոխութեան զնացած է. Նոյեմբեր ամսոյ վերջե-
« րուն կը վերադառնայ տեղս: Ես իմ պարտականութիւնս կատա-
« բելով՝ կը խօսիմ իր հետ երբ վերադառնայ, եւ որպէսզի առջար-
« կիս ուժ տրուի, ուրախ պիտի լինէի, եթէ Գերազատիւ Պատրիարք
« Սրբաղան Հայրը պաշտօնապէս ղեմուծ անէր այդ մասին: Ես ներ-
« փակ կը զրկեմ հասցէները որոնց որ ղեմուծ անելու պէտքը կայ:
« Դիմումի մէջ՝ զիրենք լաւ շոյելէ եւ բրած բարեգործութիւնները
« գովարանել յետոյ, առջարկելու է նոր օգնութիւն: Անուններ.

1.- J. C. Galustan Esq., 2.- P. H. Crete Esq., 3.- C: Phillips
Esq., 4.- D. A. David Esq., 5.- A. Stephan Esq., 6:- A: M: Arra-
toon Esq., 7.- Joakim Nahapiet Esq.

Ձաւէն Պատրիարք փութաց սրտառուէ նամակներ պատրաստե-
լով ուղղել զանոնք վերոգրեալ հասցէներուն. սակայն, ո՛չ մէկէն
ձայն - ձուռն չելաւ. մէ՛կ սանթիմ իսկ չեկաւ Կալկաթայէն. եւ պատ-
ճառն այն էր, որ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս, (այժմ Պատրիարք Երու-
սաղէմի), Ամենայն Հայոց Հայրապետին (Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին)
յանձնարարութեամբ, Հնդկաստան ուղեւորած էր եւ հանգանակու-
թեան ձեռնարկած, ի նպաստ էջմիածնի հովանիին ներքեւ ապաստա-
նած թրքահայ փախստականներու, որոնց դառն վիճակը կարօտ էր
մեծագոյն օժանդակութեան:

— Բայց, Հետզհետէ Հայաստանէն եկած լուրերը թէեւ ուրա-
խառիթ այլեւ տրտմախառն կերեւային, զի բացի հոն տիրող կարօ-
տութիւններէն, կիմանայինք, որ հարեւան օտար ազգերու ոտնձը-

դութիւնները սպառնական հանգամանք կունենային, կը խանդարէին
Հայաստանի Հանրապետութեան շինարարական ձեռնարկները, թոյլ
չէին տար որ ներդաշնակութիւնը, խաղաղութիւնը հոն տիրէր, ինչ-
պէս կը գրէր ինձ բարեկամս Բարախանեան (Լէօ) իր 19 Յուլիս 1919
թւակիր երկար նամակովը: Իրեն յղած էի շատ մը զիրքեր, եւ ուղ-
ղած էի նաեւ կարգ մը հարցումներ կովկասահայ հին բժիշկներու
մասին, որոնց համար տւած պատասխանն ալ կը ստիպելիմ ներկա-
յացնել, նամակին ամբողջութիւնը չխանդարելու փափաքով:

« Սիրելի բարեկամ Պ. Տոքթոր,

« Ձեր ուղարկած գրքերը, լրագիրները եւ նամակները անխնայ
« ստացած եմ մեծ շնորհակալութեամբ: Թղթի իւրաքանչիւր պա-
« տտիկ մեծ հետաքրքրութիւն պատճառեց ինձ. ա՛յնքան կտրւած
« « ենք մնացեալ աշխարհից եւ մանաւանդ արեւմտեան հայութիւնից:
« Ահագին հետաքրքրութեամբ կարդացի մանաւանդ ձեր մանրամասն
« ճամփալը, որ ինձ մեծ հաճոյք պատճառեց իր մէջ ամփոփած տեղե-
« կութիւններով:

« Նոյն գրքերի միջոցով ուղարկում եմ Ձեզ իմ հետեւեալ չորս
« աշխատութիւնները. 1) Երեւանի, 2) Ղարաբաղի թեմական դըպ-
« րոցների պատմութիւնները, 3) Հայոց հարցի վաւերագրերը եւ
« 4) Վարդանանք: «Վանի թագաւորութիւնը» եւ «Հայ Հայրենիքը»
« արտատպութիւններ են իմ «Հայոց Պատմութիւն»-ից. առաջինը
« Ուրարտուի պատմութիւնն է, երկրորդը՝ Հայաստանի աշխարհա-
« գրութիւնը: Բայց թէ կամենաք, այդ երկուսն էլ կուղարկեմ ու-
« բախտութեամբ Սէյեանի երկասիրութիւնների հետ, որից մի աւել-
« լորդ օրինակ ունեցել եմ գրադարանիս մէջ, բայց, զժախտաբար,
« չգտայ որ այս անգամ ուղարկեմ: Յամենայն դէպս, կարող էք հա-
« մարել, որ այդ գիրքն ունէք իրրեւ Ձեր սեփականութիւն:

« Ձեր միւս յանձնարարութիւնների մեծագոյն մասը դժւարնե-
« րից դժւարն է: Պէտք է իմանաք, սիրելի բարեկամ, որ Թիֆլիսը
« պատերազմի ընթացքում շատ փոխւեց, իսկ այժմ, Վրաց տիրա-
« պետութեան տակ, բոլորովին կորցրել է իր նախկին մտաւոր - կուլ-
« տուրական նշանակութիւնը: Այս մասին գուցէ աւելի մանրամասն
« գրել մի այլ անգամ, այժմ շտապեմ ժողովի գնալ, իսկ Ձեր նամա-
« կարերը մեկնում է չուտով: Բացի սրանից, առաջ էլ հին եւ հազ-
« արկաւոր գրքեր գտնելու համար պէտք էր սպասել յարմար առիթի,
« երբ չուկայ կը հանւի այդպիսիները: ԱՐԱՔՍԻ համարներից չա-
« տերը ես էլ չունեմ եւ գտնել այստեղ չեմ կարողանում: Պէտք է
« որոնել Երեւանում, ուր ապրում էր խմբագրի եղբայրը. իսկ ՓԱ-

« ԲՈՍԻ մասին եւ յանձնարարել եմ այստեղի Բիւքինիստներին, որ
« Եթէ դոնեն, պահեն ինձ համար: Հէնց որ այս միջոցով ձեռք բեր-
« ւի, իսկոյն կուղարկեմ Ձեզ:

« Գալով հայ բժիշկներին, իմ գիտցածները հետեւեալներն են.
« Դաւիթ Ռոստոմեանի կենսագրութիւնը (նոր) տպւած է Բագուի
« Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան Պատմութեան մէջ, որ սա-
« կայն դեռ լոյս չէ հանել, թէեւ տպւած է դեռ 1915-ին: Պիտի աշ-
« խատեմ մի հատ ձեռք բերել կենսագրութեան հեղինակի միջոցով,
« հէնց որ նա կը դայ այստեղ. այս աշխատութեան մէջ Դուք նոր
« նիւթեր պիտի դոնէք:

« Գէորգ Ախվերտեանի աղջիկը տարիներ առաջ կենդանի էր,
« այս վերջին համաճարակներից ազատուել է, պէտք է որոնել նրան
« եւ այդպէս տեղեկութիւններ հաւաքել: Բժ. Տէր Միքայէլեանի
« պատկերը տարիներ առաջ տղել էր դերասան Վրոյրը իր «Յուշա-
« րար»-ի մէջ, բայց նա հիմա այստեղ չէ. դուցէ ուրիշ տեղեկու-
« թիւներ էլ դիտէ: Ձեր ուղարկած ցանկի մէջ անուններ կան, ո-
« թոնք խոստովանում եմ, առաջին անգամ եմ լսում, օրինակ՝ Աղա-
« թոն Սմբատեան: Բժ. Տէր Ղուկասեանի մասին երկու - երեք բան
« հաղիւ գիտեմ, այնպէս որ, սիրելի բարեկամ, հաղիւ թէ կարելի
« լինի, գո'նէ իմ ջանքերով՝ լիուրի դոհացում տալ Ձեր հետաքրքրու-
« թեան: Բայց եւ պիտի աշխատեմ որչափ հնար է, հարցումներով ա-
« նել. յարմար ժամանակ կը լինի աշնան: Այժմ սարսափելի չո-
« գեր կը տիրեն եւ տանից դուրս դարն անգամ դժուար է:

« Առաքել Սարուխանեանը երկու տարի առաջ այստեղ էր, այդ
« ժամանակից յետոյ ոչինչ տեղեկութիւն չունեմ:

« Մեր ազգային գործերը ընդհանրապէս լաւ վիճակի մէջ չեն:
« Անգլիական խարդախ եւ անհոգի քաղաքականութեան շնորհիւ Ղա-
« բաբադի 200 հազար հայութիւնը մատուցեց քուբերին, կոտորած
« եղաւ այնտեղ եւ դեռ աւելի մեծ դժբախտութիւններ սպասում են:
« Անգլիացի անունը հայ ժողովրդի մէջ այժմ ատելութեամբ է հըն-
« չում. չկայ մէկը որ չասէ, թէ տանիկներն անգամ այն չեն արել
« այստեղ ինչ անում են անգլիացիները. գրել այս մասին մանրա-
« մանորէն երկար կը լինի. յամենայն դէպս իմացե՛ք, որ հայու-
« թիւնն այս րոպէիս, չնայած բոլոր վարդապետ խոստումներին, ա-
« մենամուռ ժամանակներ է ապրում:

« Վերջացնելով նամակս, եւ դարձեալ խնդրում եմ Ձեզ, որ հա-
« տաքէք ինձ համար գրքեր, թերթեր եւ այլ նիւթեր հայերէն եւ ֆը-

« բաներէն լեզուներով. կուղենայի ունենալ Շանքի եւ Արագածի
« ամբողջական ժողովածուները, բայց մանաւանդ «Ճակատամար-
« տ»-ը:

« Տարարախտարար դրամ Ձեզ ուղարկել չեմ կարողանում, ո-
« ռովհետեւ այստեղի մեր դրամը միանգամայն անարժէք է դարձել,
« բայց հէնց որ մի քիչ կը լաւանայ դրութիւնը, եւ իսկոյն կը հա-
« ցնեմ Ձեզ հարկաւոր եղած գումարը:

« Դուք միայն, խնդրում եմ, մի' մոռանաք ինձ, ինչպէս մինչեւ
« այժմ չէք մոռացել: *)

« Խորին յարգանքով սեղմելով Ձեր ձեռքը, մնում եմ

Միշտ Ձեր
Ա. ԲԱՏԱՆԱՆԵԱՆ

Շատ տխուր է, արդարեւ, Բարախանեանի նամակին Հայաստա-
նի վերաբերեալ մասը, ինչպէս տխուր էր անոր 1919 Մարտ 30-ին
դրածը, ուրիշ մաս մը արդէն հրատարակած եմ, եւ որուն մէջ ինքը
բնաւ ուրախութիւն չէր յայտնէր Հայաստանի ազատագրութեան մա-
սին եւ կըլլար չարագուշակ:

Հոս այդ նամակը այս անգամ իր ամբողջութեանը մէջ կը ներ-
կայացնեմ, թէեւ սկիզբը անձիս վերաբերեալ տողեր ունին, բայց իր
աշխատութիւններուն մասին ալ կը պարունակէ տեղեկութիւններ,
որոնք կարեւոր են յոյժ ծանօթանալու համար այդ անխոնջ գրող ու
կարդացող պատմադէտի կեանքին, որ մեռաւ 1932-ին:

Ահաւասիկ իր այդ նամակը.

Թիֆլիս, Մարտ 30 (Ն. Տ.) 1919

« Իմ շատ սիրելի բարեկամ Դոքտոր,

« Վաղուց փափաքում էի առիթ գտնել իմ ջերմ խնդակցութիւնը
« յայտնելու Ձեր ազատման համար. ուրախ եմ, որ այսօր այդ ա-
« ռիթը գտայ եւ կարող եմ Ձեզ մի երկու տող գրել: Սեղմում եմ
« Ձեր ձեռքը, ուրախութիւնս եւ շնորհաւորութիւնս եմ ուղարկում,
« թէեւ, դիտեմ, Դուք վաղուց մոռացել էք պարտի դառնութիւնը,
« ուրախ եմ, որ Դուք նորից վերադառնում էք դիտութեան եւ մաս-
« նաւորապէս հայ բանասիրութեան, որի ասպարիզում այնքան
« բեղմնաւոր գործունէութիւն էք ցոյց տուել:

*) Ընդի. պատերազմէն առաջ ալ բզբակցութիւն ունէի Լեօի հետ, եւ շա՛տ
գիրքեր զրկած եմ իրեն:

« Ձեր երկու նամակն ստացել եմ եւ կատարելով Ձեր ցանկու-
« թիւն, ահա ուղարկում եմ Ձեզ առ այժմ, 1) «Հայոց Պատմութիւն
« Ա. Հատոր», ո՛չ թէ սովորական ծախու օրինակներից, այլ մէկն
« այն սակաւաթիւ օրինակներից, որ առանձին ազնիւ թղթի վրա տը-
« պել եմ տւել յատկապէս իմ բարեկամների համար, 2) «Սանմանա-
« վէներ», որ նոր հրատարակեց, օրւայ մեծ պայքարի լուծման նը-
« պատեւելու համար:

« Խնդրեմ յատկապէս այս երկրորդ գրքի վրա ուշադրութիւն
« դարձրէ՛ք Դուք եւ Կ. Պոլսի մեր բոլոր ազգայինները: Այս բոլորին
« ճշնաթամի մէջ է իմ հայրենիքը, Ղարաբաղը, հայկական այդ քա-
« ջարի Ղարաբաղը, որ ուզում է միանալ Հայաստանի Հանրապե-
« տութեան, բայց Բագուի թուրք կառավարութիւնը աշխատում է
« բռնութեամբ իրան հպատակեցնել եւ — ի նախատինս. քաղաքա-
« կրթեալ եւ լուսաւոր Անգլիայի — այդ վայրենի բռնութիւնը պաշտ-
« պանութիւն է դնում անգլիական զօրքերի հրամանատար Թոմսը-
« նի կողմից: Յուզւած է այստեղի ամբողջ հայութիւնը. կամովին
« անձնատրութիւն, ի հարկէ, չի լինի եւ — իմ ձեռքը դողալով է
« դրում այս տողերը — դո՛ւք անգլիական սւրեններն այժմ ծակոտեն
« դժբախտ Հայի մարմինը: Պէտք է ասեմ, որ Անգլիացիների այս-
« տեղ գալը յատկապէս եւ միմիայն Հայերի համար մի երկնառաք
« պարգեւ էր, հրճանքի եւ մխիթարութեան մի տօն: Այժմ որպի-
« սի՛ հրապարակութիւն: Երեւակայեցէ՛ք, սիրելի բարեկամ, մի ժո-
« դովորդ, որ հրաչակերտել է Տաթեւի եւ Գանձասարի վանքերը,
« պիտի՛ Գլադստոնի հայրենակցի ստիպմամբ, պիտի վիզ ճկէ դեռ
« բարբարիկ մի ժողովրդի առաջ, որ դեռ վաչկատուն դրութիւնից
« չէ դուրս եկել: Ահա կը խնդրէի՛ որ Կ. Պոլսի մամուլը եւ ազդե-
« ցութիւն ունեցող շրջանները խօսէին այս մասին, դո՛ւք այդտեղի
« անգլիական հրամանատարութիւնն ազդւի եւ ազդէ այստեղի վը-
« րա:

« Բացի այս երկու գրքերից, պատերազմի ընթացքում լոյս են
« տեսել եւ հինգ ուրիշ աշխատութիւններս, որոնցից երկուսը Ղա-
« բարաղի եւ Երեւանի թեմական դպրոցների պատմութիւններն են,
« երկուսը խոշոր հատոր, 1300 էրես իմ «Հայ. Պատմ.» դիրքով. այս
« հատորներն էլ կուղարկեմ Ձեզ մի այլ պատեհ առիթով. այժմ չը
« դիտեմ, պիտի անվտանգ հասնե՞ն Ձեզ այս երկու գիրքը: Ստա-
« նալուց՝ խնդրեմ ինձ տեղեակ կացուցանէք:

« Շա՛տ սրտառու է Պալեսթինայի քերականի ձգտումը գնալ ա-
« զատւած Հայրենիք: Ես, սիրելի բարեկամ, երկու տարի է այս-

« քան սարսափներ եմ տեսել, որ առանձնապէս՝ չեմ ոգեւորում մեր
« ազատութեամբ, եթէ այդպիսին ունենանք իսկ: Այս բապտիզմ հայ
« ժողովուրդը մեռնում է, սովն ու բժաւար տիֆը տասնեակ հազար-
« ներ խլեցին. օրւայ նորութիւնն այս է՝ որ սկսւել է եւ ֆոլէրա...

« Ինձ այս բոլորին սաստիկ մտահոգութիւն է պատճառում մեր
« Վիեննայի Մխիթարեանների վիճակը. եթէ մի քանի տեղեկութիւն-
« ներ հաղորդէ՛ք, շա՛տ շնորհակալ պիտի լինէի. ի՞նչպէս են, ի՞նչ
« են արել այս ամբողջ ժամանակ:

« Գալով իմ ընթացիկ աշխատանքին՝ կասեմ, որ վերջացրել եմ
« Հայոց Պատմութեան Երկրորդ Հատորը՝ Ե. դարից մինչեւ Բագ-
« րատունեաց վերջը», մի հատոր, որ առաջինից մէկուկէս անգամ
« սոււար կը լինի: Այժմ ընդհատելով աշխատանքս՝ ձեռնարկել եմ
« գրելու Հայոց Հարցի եւ մասնաւորապէս 1914 - 1919 տարիների
« պատմութիւնը, այստեղ կազմւած մի յատուկ յանձնաժողովի ա-
« ռաջարկութեամբ. խնդրում եմ Ձեզ հաւաքել եւ ինձ հասցնել ա-
« մէն տեսակ նիւթեր, որոնք վերաբերում են այս տարիներին: Պա-
« տերազմի ընթացքում հրատարակւած լրագիր, գիրք, թէ՛ հայերէն
« եւ թէ՛ օտար լեզուներով, նոյնպէս եւ այն հրատարակութիւննե-
« րը, որոնք այժմ լոյս են տեսնում: Զի՛շտ է, որ Ձեզ մօտ յատուկ
« յանձնաժողով կայ՝ հայ ազգի կրած վնասները ցուցակադրելու հա-
« մար, եթէ այո, կարելի չէ՞ արդեօք ուղարկել ինձ նրա կատարած
« աշխատանքների մի պատճէնը: *) Իմ հասցէն հինն է՝

Ջերմագին ողջոյններով

Ջերգ. Ա. ԲԱԲԱՆԱՆԵԱՆ

Աւելորդ է ըսել, թէ Բարախանեանի բոլոր խնդրանքներուն դո-
« հացում տւած եմ. բայց ինչ որ ինձ համար սարսափելի կերելի այս
« դրութեան մէջ, անգլիական բանակին թրջասիրական, թրջամոլիկ
« ընթացքը եւ հայկական ցաւին եւ արդար իրաւունքի մը հանդէպ այդ
« լուսաւորեալ ազգին ներկայացուցիչներուն ունեցած անգութ, անո-
« դորմ անտարբերութիւնն է, աւա՛ղ... Այդ պատճառաւ է, որ Ղա-

*) Զիշտ է, որ այսպիսի ցուցակագրութիւն մը շինեցաւ, շնորհիւ անգլիական
« դեսպանատան մէջ գումարած յանձնարարման մը, որուն կանգաւապէր Տոքթ. Գ.
« Գալիքեան՝ իրրեւ ներկայացուցիչ Հայոց Պատրիարքարանի, իր Ազգային վարչու-
« րեան ատենապետի հանգամանքով, բայց այդ ցուցակագրութիւնը ո՛չ մէկ ար-
« գիւնէ չունեցւ. հայ ազգին ունեցած թիրապիսի վնասներուն փոխան ընկած մը
« իսկ չտրեցաւ:

բարադի մէջ տեղի ունեցան ընդհարումներ, արիւնահեղութիւններ, ջարդեր, որոնց տխուր արձագանքը կը հնչէին մինչեւ Կ. Պոլիս եւ զմեզ կը մատնէին ծայր աստիճան յուսալքութեան:

Սակայն, նոյն ատեն լուր կը հասնէր, թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը սկսած է իր հոգատարութեան ներքեւ առնել մեր պատմական ցանկալի Հայակիլիկիան, թէ՛ զայն գրաւած է բոլորովին իր բանակով, եւ հայ զինուորներու գունդ մըն ալ կազմած է, Կիլիկիան պաշտպանելու թշնամի հրոսակներու դէմ: Այս լուրը անպատում ուրախութեամբ կը լեցնէր Կ. Պոլսոյ հայութեան վերախոց սիրտը:

Ըստ այսմ սկսած աշխատութիւնները կը շարունակէին անդուլ անդադար յօգուտ Հայաստանի, գրական ակումբներ, դանդաղ Միութիւններ, թատերական ներկայացումներ, հանդէսներ, երեկոյթներ ուրիշ նպատակ չունէին, բայց եթէ Հայաստանն ու ասոր հետ միասին նոր Հայակիլիկիան:

ՀՕՄ-ը՝ որուն ժիրաթիւր ատենապետն էր Շաւարշ Միսաքեան, ուժգին եւ սրտագրաւ կոչ կուղղէր ժողովուրդին, փութալ օժանդակել հայրենիքի ամենաանհրաժեշտ պահանջներուն:

Այսկ ոչը անարձագանք չէր մնար, եւ կը տեսնէինք, որ շատ չանցած Բերայի Ս. Երրորդութեան ընդարձակ բակը կը լեցնէր «ցյազ», եւ անանցանքի կըլլար ամէն տունը՝ զրկւած հագուստ - կապուստներով, ճերմակեղէններով, անկողիններով, նոր - նոր կարւած զգեստեղէններով, որոնք հակ - հակ անյապաղ կը զրկէին Հայաստան:

Եւ դիտել այս եռանդալից շարժումը, հայրենասիրական սրտաբուխ եւ առատապէս տեղացող օժանդակութիւնները, արդարեւ շատ յուզիչ էին, սխրալի եւ խրախուսիչ, մանաւանդ, որ բազմաթիւ Հայեր ալ կը պատրասուէին վաղօրօք ճամբայ ելլել, գնալ՝ ապրիլ հայ երկնքի տակ, Երեւան կամ Ատանա եւ կամ Մերսին... ալ ափսոս... Եղո՛ւկ...

« Ըզվարդից կենցաղ կենցաղեալ վարդն այն »

« Ո՛չ յերկարակեաց քան ըզվաղորդայն » (ՄԱԼԵՐՊ)

մեր յոյսերը, ոսկի երազները՝ ի քթիւն ական մարեցան, յօդս ցընդեցան...:

Փարիզ

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

VII

Վերադարձ ժընեւ. — Ռ. Խանազատ. — Կաթողիկոսական քեկնածուի հարցը մամուլում. — Ընկերվարական հայերէն առաջին գրքի քննարկների հրատարակութիւնը:

Սեպտեմբերի կէսերին Մոսկուայի ճանապարհով, որտեղ մնացի 2 - 3 օր, վերադառնում եմ ժընեւ: Այստեղ ինձ սպասում էին մի շարք նորութիւններ:

Նախ՝ իմանում եմ, որ «Հնչակ»-ի հիմնադիրներից մէկը՝ Շմաւոն (Իսկական անունով Կաֆեան), որ Արարիկը էր գնացած ու մի քանի ամիս աշտեղ յեղափոխական կազմակերպչական գործով էր զբաղւած, ձերբակալւել է: Նա ունէր պարսկահայտաակի անցադիր, Արարիկի վարժարանի տնօրէն - ուսուցչի պաշտօն էր ստանձնած եւ տեղային երիտասարդների օգնութեամբ գաւառը կապել էր մօտակայ ծովափնեայ քաղաքի հետ: Ժընեւի կենտրոնը, ի հարկէ, մտահոգւած էր, որ մի քանի ամիսների ընթացքում ձեռք բերւած յեղափոխական ցանցերը կարող են մի հարւածով կտրւել: Թէեւ յոյս կար, որ Շմաւոնին իբրեւ «պարսկահայտաակի», ազատ թողնեն (իրապէս Շմաւոնը զարարադցի էր եւ ուսահայտաակի):

Ժընեւ էր վերադարձել եւ Ռուբէն Սանազատը, որին ես առաջին անգամն էի պատահում, թէեւ շատ բան լսած էի նրա եռանդուն գործունէութեան մասին: Երեւանցի էր, համեստ ընտանիքի միակ դուստր, առողջութեամբ թոյլ ու կուղ. միջնակարգ ուսումը ստացել էր Վլադիկաւկազի Ռէալական դպրոցում, որից յետոյ մտել էր Մոնպելիէի համալսարանը: Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներից էր, եռանդուն եւ համարձակ, յեղափոխականի խառնւածքով, բայց երբեք «տաքարիւն եւ գլուխը կորցնող». ընդհակառակը՝ ամենանեղ վիճակում դիտէր արտաքուստ իրեն սառն եւ իբրեւ թէ «անտարբեր»

ձեւացնել: Ունէր գործիչի նախաձեռնութիւն եւ չէր սիրում վճռած հարցերը երկարօրէն թողնել չիրականացած: 1889 թ. Պոլիս էր անցել, ուր կազմակերպել էր Գում Գափուրի ցոյցը 1890 թ. Յուլիսի 15-ին եւ նախընթաց օրը հեռացել էր Պոլսից: Հետագայ ամիսներում՝ լիազօրւած էր Հնչակի կենտրոնի կողմից բանակցելու Հ. Դ. Յեղափոխականների հետ «Միութեան» հարցի առթիւ: Միշտ զարթ ու լաւատես, միշտ ընկերական մթնոլորտ ստեղծող՝ անվերջ պատմում էր Պոլսում, Տրապիզոնում եւ Թիֆլիսում իր պատահած ազգային դէմքերի մասին — ծիծաղաշարժ պատմութիւններ, բայց առանց չարութեան կամ չարակամութեան. թերեւս, եթէ գրականութեամբ զբաղէր, երգիծական գեղեցիկ պատմածքներ գրէր...

Անճաման էր նրա պատմութիւնը, թէ ինչպէս մի քանի ամիս առաջ, ծպտեալ եւ «Նշան Կարապետեան» կեղծանունով, գնացել էր Երուսաղէմ, տեսնել էր աշտեղ աքսորւած Խրիմեան Հայրիկի հետ, առաջարկել էր փախցնել նրան Եւրոպա՝ խնդրելով, որ Խրիմեանը անցնէ հայ յեղափոխութեան գլուխը եւ միացնէ ու կենտրոնացնէ բոլոր յեղափոխական ուժերը: Փորձում էր համոզել, որ միայն այդ միջոցով կարելի էր հարկւրապատել ուժերը եւ մեծ դարկ տալ յեղափոխական գործին: Պատմում էր նոյնպէս, որ Խրիմեանը առարկել էր, թէ «ինքը ծեր է այդ տեսակ արկածների համար», թէ «իր ամսականը պիտի կտրեն, եթէ ատանկ քայլերի դիմէ, ու ո՞վ զիս պիտի ապահովացնէ», *) ու հարցրել էր. «Ձե՞ս կարծեր, որ այդ զիս օգտակար ըլլամ ուրիշ ճամբով մը»:

Իմ ստացած տպագրութիւնն այն էր, որ Խրիմեանը ոչ թէ վախենում էր ամսական թոշակից կտրելուց, այլ հաւատում էր, որ նրան կարող են Կաթողիկոս ընտրել եւ այնտեղ ամբացած, թերեւս «բան մը կրնար ընել»:

Պէտք է ասեմ, որ զեռ Ռուսաստանում, վերջին ամիսները, յաճախ ինձ հարցնում էին. «Ի՞նչ էք կարծում, եթէ Խրիմեանը Կաթողիկոս ընտրւի, յեղափոխական գործը աւելի՞ յաջողութեամբ կընթանայ»:

Խրիմեանի, իբրեւ կաթողիկոսացուի, թեկնածութեան հարցը գնալով աւելի եւ աւելի կլանում էր հայութեան ուշադրութիւնը.

*) Այս «ամսական»-ի պատմութիւնը Ռ. Խանազատը իր յուշերի մէջ էլ արել է: Անհատալի է, որ Խրիմեանը լրջօրէն խօսած լինի ամսականի մասին. նա պարզապէս ձեռք է արել երիտասարդ Խանազատին: ԽՄԲ.

ամբողջ աշուն եւ ձմեռ Թիֆլիսի բոլոր հայ թերթերը զբաղւած էին այդ հարցով. մինչեւ իսկ Պոլսի թերթերը երկար սիւնակներ էին ներկրում նրան: Մենք զգում էինք, որ հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը հեռանում է զուտ յեղափոխական բնոյթ կրող հարցերից. այդ բանը ինձ խիստ ջլղայնացնում էր, եւ յաճախ այդ երեւոյթին էի վերադառնում ժրնեւի մեր զրոյցների ժամանակ, բայց Ռ. Խանազատը, ծիծաղելով ու ձեռքը ուսիս դարնելով, ասում էր. «Մի՛ վերջովւր, թո՛ղ ընտրեն. միեւնոյնն է՝ պիտի հիասթափւեն, ու այն ժամանակ աւելի մեծ եռանդով ու հաւատով կը դիմեն միակ ճանապարհին — յեղափոխական գործին»: Նազարբէկը շարունակում էր արհամարհանքով խօսել Թիֆլիսի «բուրժուական մամուլի» մասին, որ իր «բան — գործն է արել տիրացուական հարցով զբեղւել ու զբաղեցնել»: Ես համաձայն չէի նրանց հետ, թէ, իբր թէ, «ամենալաւը լուին է, Կաթողիկոսի ընտրութիւնների առթիւ»: Մի օր էլ, երբ միաժամանակ ձեռքս էին ընկել «Մուրճ»-ը, «Մշակ»-ը եւ «Նոր — Դար»-ը, որոնց սիւնակները լցւած էին Կաթողիկոսի եւ եկեղեցական բարեկրթութեան հարցերով, մի յօդւած գրեցի եւ յանձնեցի Նազարբէկին, որ «Հնչակ»-ի մէջ գետեղէ իբրեւ «Կովկասից ստացած թղթակցութիւն»: 48 տարիներ յետոյ չեմ յիշում յօդւածը ամբողջութեամբ, բայց մի քանի տողերը վերջիւնէլ՝ կարող եմ մէջ բերել. գրում էի՝ «Երբ Թրքահայաստանում վառօդի հոտ ենք զգում օդում, ժամանակը չէ եկեղեցու բարեկարգութեան հարցերով զբաղւել. հայութիւնը զբաղեցնում են կաթողիկոսական հարցերով, կարծես թէ՝ ամենալաւ բարեկրթութեանը այսօր, 19-րդ դարու վերջերին, կարող են քաղաքականապէս բռնաբարւած ժողովուրդին ազատութիւն տալ. թողէ՛ք եկեղեցին եկեղեցուն. թողէ՛ք Կաթողիկոս կոչւած մումիան մնայ իսկական իր տեղը՝ եկեղեցու պատերի մէջ. հայ ժողովուրդը աւելի մեծ պահանջներ ունի, հրատապ եւ օրհասական»: Ու դիմելով կովկասահայ մամուլին՝ աւելացնում էի. «Ունեցէ՛ք ուղղակի վէճերի վրա ձեռք դնելու քաղաքացիական արիւթիւնը»:

Նազարբէկը կարգում է յօդւածս, ջնջում է բոլոր պատահած «մը» մասնիկները, ու ասում է. «Գիտե՞ս ինչ. ես կը հանեմ քո գործածած մի քանի խիստ մակդիրները, եւ յօդւածը կը դետեղենք իբրեւ սոսճնորդող...»:

Այդպէս էլ արաւ: Երբ 1892 թ., կարծեմ Փետրւարին, դուրս եկաւ յօդւածս «Հնչակ»-ում, իբրեւ առաջնորդող, կարելի էր երեւալ կայել իմ հպարտութիւնը...:

Պէտք է ասեմ, որ ժընեւ վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ եւ մասնակցեցի այն «Յանձնախմբին», որը կազմւած էր Նազարբէկից, Լեւոն Բարսեղեանից եւ Սաքո Աղամիրզեանից, եւ որի նպատակն էր՝ հրատարակել ընկերվարութեան վերաբերեալ ժողովրդական գրքոյկներ հայերէն լեզուով: Արդէն շատ տեղերից կեդրոնին գրում էին. «Ուղարկեցէք մեզի հայերէն տպւած գրքեր ընկերվարական վարդապետութեան մասին»: Ս. Աղամիրզեանը ազուլեցի էր, ուսանում էր Փարիզի մօտի յայտնի Ecole d'Agriculture de Grignon- ի մէջ, իդէալիստ էր, անվերապահօրէն ընդունում էր ոչ միայն Նազարբէկի, այլ եւ Մարքսի բոլոր մտքերը, բոլոր ծրագիրները, բոլոր ասածները. քննադատական մտքի կատարեալ բացակայութիւն ու եւ է հնչակեանի վերաբերմամբ եւ բոլորովին կասկածամիտ ու եւ է ուրիշ կուսակցութեան պատկանողի հանդէպ: Տնից ստացած իր ամսականների կէսը (ստանում էր Թիֆլիսի գրամատան մէջ ծառայող իր եղբայրից) յանձնում էր ընկերվարական հրատարակչական ծախքերի համար. ճիշտ է՝ եւ եւ միւսներն էլ մասամբ յատկացնում էինք, մեր անձնական միջոցներից, նոյն նպատակի համար:

Առաջին գրքոյկը հայերէն լեզուով, որ արժարժում էր ընկերվարական դուռ տնտեսական մի հարց՝ բանւորի չստացած «յաւելեւլ արժէք»-ը՝ կազմում էր, բոտ այն ժամանակների ընկերվարական ըմբռնումների, աշխատողի եւ տիրոջ յարաբերութիւնների հիմնաքարը: Դիկչտէյնի գրած այդ ժողովրդական գրքոյկը կարդալուց յետոյ, մեր կարծիքով, մինչեւ իսկ կիսակիրթ հայ մշակը պիտի կարողանար ըմբռնել, թէ ինչո՞ւմն է բանւոր դասակարգի շահագործումը գործարանատիրոջ կողմից:

Այդ եւ միւս գրքոյկները, որ հետագայում թարգմանեցինք ու հրատարակեցինք (Մարքսի եւ էնգելսի «Մանիֆէստ»-ը, Պ. Լաֆար-գի, Ժ. Գէդի, Բէքէլի, Պլէխանովի գրքերը կամ գրքոյկները), պարունակում էին այնպիսի մտքեր ու վարդապետութիւններ, որոնց համապատասխան հայերէն բառերը պակասում էին հայ հրապարակագրական կամ գիտական լեզուի մէջ: Օրինակ, «plusvalue» բառը, որ Մարքսի տնտեսական տեսութեան հիմնաքարերից մէկն էր, երկար տատանումներից յետոյ՝ «չվարձւած արժէք» ասեմք, թէ՞ «յաւելցող արժէք», թէ՞ «յաւելեալ արժէք», ընդունեցինք այս վերջին ձեւը: Զիկային հայերէնում մէկ անգամ ընդ միշտ եւ որոշապէս ընդունւած ու թարգմանւած դոյականներ ու բայեր՝ ընկերային եւ քաղաքատնտեսական հարցերի վերաբերմամբ, որոնք հայութեան երկու հաուածների համար էլ ունենային միեւնոյն նշանակութիւնը եւ

յստակութիւնը: Մի կողմից մենք անպատճառ սւշում էինք նոր պատահած օտար բառերի հայերէն թարգմանութիւնը, միւս կողմից, Մարքսի տնտեսական տեսութիւնները եւ «գիտական սոցիալիզմ»-ը կրում էր իր մէջ իւրաքանչիւր ըմբռնումներ: Անշուշտ, մենք գիտէինք, որ ո՛րքան էլ հարուստ լինէր գրաբանը, բայց եւ այնպէս 5-րդ դարու լեզուն անկարող էր իր բառերով արտայայտել 19-րդ դարում ծնւած մտքերն ու իրերը: Բացի այդ, կային բառեր, որոնք յատուկ են միայն կա՛մ պատմական որոշ շրջանին եւ այդ մի բառով ամբողջ շրջանն են յիշում (օր.՝ «սոմանթիզմի շրջան» եւ ոչ թէ «փիպաղրական», «փիպական», «ցնորական» շրջան, եւայլն), եւ կամ բառեր՝ յատուկ միայն որոշ երկրի կամ ժողովուրդի համար. օր.՝ «սամուլաուր» սամուլաու է եւ ոչ թէ «ինքնակ», թէ՛ եւ թարգմանութիւնը բառացի է. ուսանելի կերպ «բլինի»-ն «բլինի» է եւ ոչ «հացախղ ուրուկ», ինչպէս կառապորէն թարգմանել էին վաթսուներկան թւականների ուսուստայ գրագէտները: «Ղահվէ»-ն դահվէ է եւ ոչ թէ «սուրճ»: Ամենադժուար բառն էր «Le capital» կամ գերմաներէն «Das kapital» եւ ուսերէն «քափիքալ» բառը: Գիտէինք, որ հայերէն գործածւած բառ կար՝ «գրամագլուխ», որը մասամբ իր մի կողմով արտայայտող բառ էր, որովհետեւ «գրամ»-ը յատկապէս «փող» մտքով է գործածւում. այլ խօսքով, եթէ capital բառը թարգմանէինք «գրամագլուխ», խեղաթիւրած պիտի լինէինք քաղաքատնտեսութեան եւ գիտութեան մէջ ընդունւած le capital բառը: Ինչո՞ւ, որովհետեւ կարելի է capital ունենալ կամ capitaliste լինել առանց փող իսկ ունենալու, բաւական է, որ մարդ լինի սեփականատէր կալածների, հանքերի, տների: Ես այժմ էլ, յիշուն տարիներից յետոյ՝ չնայած, որ մեր պարբերական մամուլը անընդհատ գործածում է «գրամատիրական» անվանը կամ «գրամատէր դասագործ» կամ, որ թարգմանական այդ բառերի գործածութիւնը սխալ ըմբռնումների է բերում: Քաղաքատնտեսական եւ ընկերային գիտութիւնները ըմբռնումներով՝ capital-ը ամփոփումն է բոլոր նիւթական արժէքների՝ հասնելով մինչեւ իսկ մտաւոր «քափիթալիստների»: Գալով Մարքսի կամ «գիտական սոցիալիզմ»-ին, capital-ը «բիւրեղացած աշխատանք» էր, մինչեւ իսկ ժամանակակից տնտեսագիտական եւ ընկերաբանական տեսութիւնները, անկախ այն հարցից՝ ընդունո՞ւմ են մարքսեան փիլիսոփայութիւնը, թէ՛ չեն ընդունում, երբ գործածում են le régime capitaliste դարձւածը՝ հասկանում են տնտեսական կեանքի իւրաքանչիւր մի իրաւակարգ, ամփոփումն տնտեսական, քաղաքական եւ իրաւական յարաբերու-

թիւները՝ խոշոր արդիւնադրածութեան հետ կապւած, մասամբ ծըն-
ւած նրանից:

Ձկայ աւելի աննպատակ եւ ապերախտ կացութիւն, քան թէ երբ
հրապարակազիրը մի բան է գրում, ընթերցողը ուրիշ բան է հաս-
կանում. եթէ գրաւոր լեզուն բացատրելու եւ հասկցնելու համար չէ,
այլ եւ ընդհակառակը, գրողի արտայայտած միտքը խճողելու հա-
մար է, նա կորցնում է իր գոյութեան իմաստը. ու եթէ բոլոր քա-
ղաքակրթւած ազգերի համար անպայմանօրէն ընդունւած են capi-
tal, capitaliste բառերը, ինչի՞ց դրդւած մենք անպատճառ «գրա-
մազուլ», «գրամատիրական» սխալ բառերը պէտք է դործածենք.
«ազգասիրութիւն» անելու համար», թէ՞ «կուսական մաքրութեան
մէջ պահելու մեր Մեծաքաննը», թէ՞, վերջապէս, որպէսզի «մեր
ժողովուրդը հասկնայ»:

Բացի այդ, մենք մեր ամէն քայլում նկատում էինք, որ 19-րդ
դարը ընթանում է եւ ընթանալու է ոչ միայն իր հիմնական դոյնե-
րով, այլ եւ այդ դոյների (լայն մտքով առնւում են այդ հասկացո-
ղութիւնը) բազում դունաւորումներով ու երանգներով: Եթէ քիմիան
հիմնական կարմիր դոյնին կից գտաւ հարիւրից աւելի կարմրագոյն
երանգներ, կամ հիմնական սեւ գոյնին կից գտաւ մօտ 300 սեւագոյն
երանգներ, նոյնը նկատւում էր եւ միւս մարդերում (հոգեբանական,
փիլիսոփայական, մինչեւ իսկ՝ բնական գիտութիւնների մէջ): Մեր
թարգմանութիւնների ժամանակ մենք անում էինք կարելին, որ չե-
ցնենք մեր թարգմանութիւնները օտար բառերով: Երբ պատահում
էիք salariat բառը, թարգմանում էինք «վարձկանութիւն» բառով,
«chômage» «անգործութիւն» եւ «գործազրկութիւն», «intensité
économique» «տնտեսական ուժգնութիւն» եւ «տնտես. խտացում».
այդ բառը կրում էր իր մէջ երանգներ, մի տեղ պէտք էր «ուժգնու-
թիւն» ասել, որ միտքը յստակ լինի, միւս տեղ՝ «խտացում»: Դժ-
ւարանում էինք թարգմանել socialiser բառը. socialiser la pro-
priété թարգմանում էինք սկզբում՝ «սեփականազրկել», յետոյ՝
«համայնացնել», յետոյ՝ «ազգայնացնել», որ համապատասխանում
էր նոյնպէս «nationaliser» հասկացողութեան. բայց անգլիական «ըն-
fance» բառը, որ Փրանսացիք էլ ընդունում էին, այնպէս էլ թո-
ղինք: Որքա՞ն բառեր, որոնք վերջին յիսուն տարիների ընթացքում,
մանաւանդ վերջին դարձականական մեծ շրջանին դործածւում են
պարբերական մամուլում սխալ մտքով. օր., փոխանակ «խոշոր ար-
դիւնաբերական շրջան»-ի՝ դործածում են «գրամատիրական շրջան»,
«արդիւնաբերական միջոցներ»՝ փոխանակ «արդիւնադրական մի-
ջոցներ» կամ «արտադրական միջոցներ» եւ այլ նման բառեր:

Բարեբախտաբար, մենք մենակ չմնացինք. երբ մի քանի տարի
յետոյ «Դրօշակ»-ի ղեկավարները սկսեցին հրատարակել «սոցիալիս-
տական բողոքներ», նրանք էլ մեզ պէս capital-ը «կապիտալ» էին
թարգմանում եւ socialisme-ը՝ «սոցիալիզմ»: Միայն վերջին մեծ
տարադրութեան շրջանին, «Դրօշակ»-ը կամ դաշնակցական հրապա-
րակազիրները որդեգրեցին «գրամազուլ», «գրամատիրական հա-
մակարգ» բառերը, եւ ի դո՛ւր:

Այստեղ միջանկեալ պէտք է յիշեմ, որ օտար բառերի դործածու-
մից (առօրեայ խօսակցութեան մէջ) խուսափում էին Քր. Օհանե-
սը, Վրթանէս Փափագեանը (ուսանողներ՝ Ժընևում) *) եւ, ընդ-
հակառակը, առատօրէն, մինչեւ իսկ չափազանց, օտար բառերի էր
գլխում Յովնան Դաւթեանը: Յիշում եմ Թաւրիզից իմ ստացած նրա
նամակը. «... Դու էլ դիտես արդէն, որ եւրոպական դիփլոմատիայի
չնական էֆփիլոսֆացիան մեր վերաբերմամբ ինչ սիւնփոփոցներ բե-
րաւ, ու խոստացած ռեֆորմները ինչ եղան...»: Բայց յանցանքը
Դաւթեանինը չէր, այլ Գրիգոր Արծրունուն, որ այդ լեզուով ու աւելի
եւս խտացած՝ գրել էր 25 տարիներ:

VIII

Հնչակի կենտրոնը Աթէնք է տեղափախւում. — Ծրագիր՝ կապեր
հաստատելու եւրոպական ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ:

48 տարիներ առաջ, ամբողջ տիեզերքում այնքան ազատ էր
մարդկային կեանքը, որ յետ - պատերազմեան ընկերային - քաղա-
քական մղձաւանջի մէջ մեծացող մեր արդի սերունդը հազիւ թէ կա-
րողանայ գաղափար կազմել: Մինչեւ իսկ Թիւրքիայում, այսինքն՝
տիպար բռնակալական մի երկրում՝ Թիւրքը, օտարազգին, ոչ - յե-
ղափախական հայը իրեն անհամեմատ աւելի ազատ էր զգում, քան
թէ արդի Թրքական պետութեան սահմաններում: Գալով ցարական
Ռուսաստանին, որը մեր երիտասարդական օրերում բանտ էր թը-
ւում, համեմատած ներկայ խորհրդային քաղաքական - ընկերային

*) Վրթանէս Փափագեանը լաւ ջութակահար էր. սիրում էր պատմել հետա-
քրքրական դէպքեր. չէր բացօթում, որ սիրում էր «յօրինել» ու «չափազանցել»:
Սիրում էր գրականութիւնը, տաղանդաւոր գրող էր (նորավէպեր). յեղափոխա-
կան խռովածք չուներ. մեծ եղբայրն է դաշնակցական յայտնի գործիչ Վահան
Փափագեանին:

համակարգի հետ՝ այսօր ինձ երեւում է որպէս ազատ երկիր. եթէ մէկը փորձէ հակառակը ապացոյց տալ, ասել է թէ ծանօթ է ո՛չ նախկին, ո՛չ էլ ներկայ Ռուսաստանին: Գալով Եւրոպայի մնացեալ երկիրներին՝ քաղաքական ազատութիւնը մի այնպիսի բնական երեւոյթ էր, ինչպէս օդը, որը շնչելիս մարդ չի էլ նկատում նրա գոյութիւնը: Մի երկրից միւս երկիրը տեղափոխելիս, մինչեւ իսկ պէտք չէր անցադիրներ ներկայացնելու: Հռչակաւոր passeport-ը պէտք էր միայն թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս գալու կամ նեւս մտնելու համար. այն էլ, յաճախ, դուռ ձեւականութեան ենթարկւած, եթէ ճանապարհորդը յատկապէս նկատւած էր որպէս այդ պետութեան դէմ գործող յեղափոխական: Յունաստանն էլ, իբրեւ սահմանադրական - միապետական երկիր, իր ազգային սահմանադրական օրէնքներով ապահովում էր եւրոպացուն եւ իր քաղաքացիներին քաղաքական ազատութիւնները:

1891 թ. աշնան Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնը վճռած էր տեղափոխուել Աթէնք՝ տանելով իր հետ եւ «Հնչակ» թերթը եւ ինչ որ կապւած էր յեղափոխական գործունէութեան հետ: Ինչպէս արդէն ակնարկւած էի, Աթէնքը ամենամօտիկ վայրն էր, որտեղից կարելի պիտի լինէին ամէն տեսակ յարաբերութիւնները թրքահայաստանի գաւառների եւ Պոլսի հետ: Անշուշտ, Բուլղարիան էլ հեռու չէր, իսկ Պոլսի վերաբերմամբ շատ մօտ եւ յարմար, բայց Բուլղարիայի կառավարութիւնը այնքան էլ ազատ չէր քաղաքականօրէն եւ ամրացած չէր նրա պետական անկախութիւնը. կային չհարթւած կողմեր թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի հետ: Գալով Յունաստանին՝ Հնչակի ներկայացուցիչները, յոյն ազգային հերոս Բոցաուիսի օգնութեամբ, ստացել էին բոլոր երաշխաւորութիւնները կառավարութեան կողմից, որ Հնչակեան կենտրոնը կարող է գալ ապրել, դբադուել իր քաղաքական գործունէութեամբ ու թերթ հրատարակել. ակնարկւած էին միայն, որ «Հնչակ»-ը ուսու կառավարութեան դէմ որոգայթներ չսարքէ. յոյն թագաւորի կինը ուսու ցարական ընտանիքից էր՝ ցարի եղբոր աղջիկը:

Կային եւ այլ յարմարութիւններ: Ինչպէս յիշեցինք, Յունաստանում աշխատում էին հազարի մօտ թրքահայ բանւորներ Կորնթոսի ջրանցքի պեղման վրա, եւ մի քանի հարիւր հօգի՝ արծաթի հանքերում: Ռ. Սանադատի նախաձեռնութեամբ եւ աջակցութեամբ կազմուել էին Հնչակեան մի քանի խմբեր, որոնց վրա Նաղարէկը ուղղւած էր նայել իբրեւ պահեստի ուժի:

Յունաստանը յարմար էր ճանաչւած նոյնպէս տ. Անուշի տւած

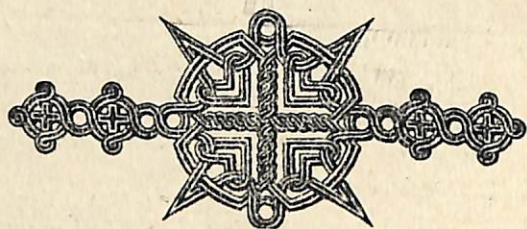
դէնքերի տեղափոխման ու Հայաստան ներմուծելու հարցի տեսակէտից: «Անշուշտ, ասում էր ինձ Ա. Նաղարէկը, մենք մի ոտով Ասիայումն ենք լինելու ու համարեա թէ կտրւած ենք լինելու Եւրոպայից, եւ գլխաւորը, անկարող պիտի լինենք ազդել եւրոպական մամուլի ու հասարակական կարծիքի վրա. բայց ես, Մարօն, ինչպէս եւ մեր միւս ընկերները, կարծում ենք, որ դու պէտք է տեղափոխես Փարիզ կամ Լոնտոն ու այնտեղից կապեր հաստատես եւրոպական մամուլի ու քաղաքական գործիչների հետ, թէեւ Լոնտոնը աւելի յարմար է եւ Անգլիան աւելի ազատ է ու անկախ ուրիշ երկիրներից, քան թէ Ֆրանսիան, բայց Ֆրանս. Սոցիալիստական Կուսակցութիւնը ուժեղանում է օրից օր, մինչդեռ Անգլիայում Սոցիալիստական Կուսակցութիւնը հաղիւ հաղ ծնւում է: Ի հարկէ, գերմանական սոցիալ - դեմոկրատները շատ ուժեղ են եւ պիտի օգնեն մեզ, ինչպէս արդէն յայտնել են Փլէխանովին, բայց գերմանական կառավարութիւնը տնտեսական մեծ ծրագիրներ ունի թիւրքիայի վերաբերմամբ եւ հաղիւ թէ լաւ աչքով նայէ ու է մէկի վրա, եթէ, Բերլինում հաստատւած, սկսէ լրագրական պրոպագանդ սուլթանի դէմ»: «Գիտեմ», — շարունակում է Նաղարէկը — որ դու մի քանի ամսից պատրաստւում ես քննութիւնների ենթարկուել համալսարանում, ուստի Մայիսից առաջ չես կարող տեղիցը շարժուել, բայց փոյթ չէ, եթէ կէս տարի այստեղ մնաս եւ աւելի կատարելագործւիս քո քիմիական աշխատանքների մէջ, կարող է պատահել, որ քո քիմիան մօտ ապագայում շատ կարեւոր (ասում է ընդդէմ շեշտով) տեղ բռնէ մեր գործունէութեան մէջ... »:

Որ «քիմիան շատ կարեւոր» դեր կարող է խաղալ յեղափոխական գործունէութեան մէջ, ես ինքս էլ յաճախ մտածում էի այդ մասին: Մինչեւ իսկ, մի օր, Աղ. Աթարէկի սենեակում պատահամբ ձեռքս էր ընկած իտալերէն լեզուով խաղացի անիշխանականների հրատարակած դրքոյիկը, «Մեր միջոցները՝ խօսքը եւ քիմիան (ուժանակը)»: Գրքոյիկը դատարկ, ճոճոսն ճառերից էր կազմւած. բայց դրքոյիկի վերջին մասում մէջ էին բերւած «մեծ եւ փոքր ձեւերով պատրաստւած ուժանակի տաս ֆոմիւլները» (պատրաստելու ձեւեր). դրքոյիկը տուն էի տարել եւ յաճախ մտածել այդ «ֆոմիւլները» մասին՝ յուսով, որ մի օր էլ իմ քիմիական լաբորատորիայում այնքան էլ դժւար չպիտի լինի մէջ բերւած փորձերը անել:

Նաղարէկի առաջարկը ժամանակաւորապէս տեղափոխուել Փարիզ ու սերտ կապեր հաստատել Ֆրանսիական ընկերվարական գործիչների հետ, որպէսպիսի Փրանս. ընկերվարական մամուլի ու կու-

ստեղծութեան միջոցով պաշտպանեմ հայ յեղափոխական գործը եւրոպական հասարակական կարծիքի առաջ, անակնկալ էր ինձ համար, ու շատ հաճելի անակնկալ: Մի պահ եւ «կէս - բերան» հրաժարեցի այդ «դժուարին եւ խիստ պատասխանատու գործունէութիւնից, որ ուժերիցս վեր է», բայց Նաղարէկը ծիծաղելով ասում է. «Մի՛ կոտուիր, լաւ գիտես, որ եթէ մէկը կարող է այդ անել, միակ դու ես. մեր միւս ընկերները պէտք են եւ անփոխարինելի ուրիշ կարեւոր գործերի համար»: Համաձայնեցայ, որովհետեւ հաւատում էի, որ «եւրոպական կարծիքը» նշանակալից եւ իրական ուժ է ու չէի կասկածում, որ իրականութեան ընթացքը մի օր անդրդուելիօրէն պիտի հեզնէր իմ պատրանքները:

Երբտասարդ էի....:



ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՆԴԵՊ

(ՄԱՀԻԱՆ 15ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Համաշխարհային պատերազմը ուժղնօրէն ցնցեց եւ Յ. Թումանեանին: Նա մասնակցում է Ազգ. Բիւրոյին: Ռազմաչունչ յօդաւանդներ է գրում «Հորիզոն»-ում: Անսահման հաւատ ունի դէպի Դաշնակիցների յաղթանակը: Հաւատ, յատկապէս, դէպի Ռուսաստանը:

«Ազգային պատերազմն ու իրենց զիւցաղունները» յօդաւանդով — «Հորիզոն», 1914 թ., 4 Սեպտ. — գրում է «էս չտեսնեմ» պատերազմի մասին. —

«Որովհետեւ ամէն մի ազգի ուժն ու ոգին մարմնացած է իր ազգային էպոսի մէջ, ամենայն համարձակութեամբ կորող ենք էսպէս ասել, թէ ազգերի զիւցաղունները — սերբիական Մարկօն, գերմանական Զիգֆրիդը, ֆրանսիական Ռուլանդը, անգլիական Բէնփուլֆն ու ռուսական Մուրոմցի Իլիանեն անսպասելի աշխարհից դուրս եկել մեր առաջ, ու մենք հանդիսատես ենք էս հսկաների կրօնին »:

Այդ հսկաները՝ «Ի՞նչ խօսք, որ ցած ու ցրիւ են անելու դերմանական Զիգֆրիդի տիրած ինչերն ու տիրապետելու տենչերը, եւ անգլիական Բէնփուլֆը շատ դանձեր է տանելու իր կղզին: Ի՞նչ կասկած, որ էս հսկաների դարկերի տակ մասնատուելու են եւ Եւրոպայի Թիւրքիան՝ Աւստրո - Հունգարիան, եւ Ասիայի Թիւրքիան, որոնք նոյն իսկ էս զիւցաղունների շարքում չունեն իրենց ներկայացուցիչը, եւ շատ բարիքների ու ազատութիւնների հետ միասին, որ հետեւելու են մեծ պատերազմին, վերջնականապէս պէտք է վճուրի եւ Տաճկահայկական հարցը, կամ, եթէ կուզէք, արդէն վճուրած է: Զէ՞ որ Մուրոմցի հսկայի «ախպերացունների» թւումն է եւ մեր Սասունցի Դաւիթը, եթէ միայն Մարամելիքի փորած հորից լուս աշխարհ է դուրս եկել »:

Իր բնութեամբ Թումանեանը լաւատես էր. նա համոզւած էր, որ պատերազմի վերջը լաւ էր լինելու. —

«Ժողովուրդների էպոսներն առ հասարակ վերջանում են խաղաղութեան սրբազան խօսքով: Եւ ճշմարիտ, որ էս պատերազմից յի-

տոյ չտեսնեալ թափով ու ծաւարով է բարձրանալու համաշխարհային խաղաղութեան հարցը, այլ եւ նրա հետ միասին ուրիշ մեծ հարց՝ քաղաքակիրթ մարդու հարցը. կամ, աւելի ճիշտ, մարդու հարցը, որ իր գաղանթութիւններով յարուցանում է լուսաւոր Գերմանացին ու դարձնում է լուրջ խորհրդածութեան նիւթ աշխարհի բոլոր ազգերի եւ բոլոր մտածողների համար » :

Մարդկային « գաղանթութիւնները » շատ էին խոսվել Յ. Թումանյանի միտքը : Նա բաղմամբիւ անգամներ անդրադառնում է այդ խնդրին : Ի միջի այլոց (« Հորիզոն », 18 Սեպտ., 1915), ի տես դերմանական « գաղանթութիւնների », նա ներողութիւն է խնդրում քրդերից եւ թիւրքերից. —

« Ներեցէ՛ք մեզ, ո՛վ քրդեր, ո՛վ թիւրքեր, որ 1878 թւականին մենք գնացինք Բերլին ու գանդատեցինք ձեր կատարած կողոպուտների, բռնաբարոժների, սպանութիւնների, հրդեհների եւ աւերումների դէմ՝ ձեզ անւանելով բարբարոսներ ու գաղանթներ, իսկ նրանց մարդասէր գաղաւթներ » :

Իսկական « բարբարոսներն ու գաղանթները », ըստ Թումանյանի, գերմանացիներն են, որ Լուվէնի դրադարանը հրդեհեցին, որ Ռէյմսի տաճարը կործանեցին, որ մարդկանց « աչքերը հանոտում, լեզուները կտրատում » են :

Թումանյանը ներողութիւն է խնդրում նաեւ գաղանթներից եւ աւելի իմաստուն ու տեղին է գտնում « գնալ գանդատել նոյն իսկ էն շներին, որ անընդունակ են էս տեսակ արարքների » :

« Աւա՛ղ, կարծես թէ դուր են ապրում ու անցնում մեծ փիլիսոփաները, մեծ գիտնականներն ու մեծ բանաստեղծները. ազգերի համար մեծ մասամբ նրանք հանդիսանում են լոկ որպէս չքեղ զարդանքներ » :

1915 թ. աշնանը լոյս տեսաւ Գիւլտ քա՛հ. Աղանեանի « Դիւան Հայոց Պատմութեան » ԺԳ հատորը՝ տաճկահայոց հարստահարութիւնների մասին : Յ. Թումանյանը « Հորիզոն »-ում (7 Նոյ.) այդ առթիւ գրեց մի յօդած, ուր, ի միջի այլոց, ասում էր. — « Դիւանի էս գիրքը՝ յուսահատական գիմումներով, բարձրագոյն բողոքով ու բմբուս ծրագիրներով՝ ցոյց է տալիս, թէ սխալ են բոլոր էն մարդիկ, որոնք կարծում են, թէ էս ամենը կարող էին անցնել առանց ծայրայեղ զժգոհութեան բռնկումի, առանց յեղափոխութեան : Այլ եւ սխալ են նրանք, որոնք կարծում են, թէ յեղափոխութիւնը դրսեցիները — ոռոսիացիներն են սկսել Տաճկաստանում » :

Տաճկահայերի ազատագրութիւնը Յ. Թումանյանը սպասում էր Ռուսաստանից, ռուսական զէնքի յաջողութիւնից, այդ պատճառով նա ուրախութեամբ դիմաւորեց ռուս — թրքական պատերազմը, որ նրա համար « սրբադան պատերազմ » էր, ինչպէս եւ նախորդ երկու պատերազմները :

« Առաջինը (1827 - 28-ին) — դրում է նա — հայ ժողովրդի մի մասն ազատեց մի անյոյս գոթիքից եւ ազդովին ապրելու յոյս ներշնչեց : Երկրորդը (1877 - 78) դրեց ինքնավար Հայաստանի հարցը : Երրորդը բերելու է թիւրքահայերին ազգային ինքնավար կեանք :

« Առաջին պատերազմը մեզ տեց Խ. Աբովեան — « Վէրք Հայաստանի » : Երկրորդ պատերազմը տեց Րաֆֆի, Պատկանեան եւ ազատագրական դրականութիւն : Երրորդը տալու է ընդհանուր ազդիւն ազատ դրականութիւն :

« Առաջին պատերազմի ժողովրդական հերոսը Աղասին էր, պատահական, մենակ ու խեղճ : Երկրորդինը Վարդանն էր, Խենթը, թէեւ դարձեալ ստեղծովի, բայց իրական հիմք ունէր կեանքում, մենակ է՛ր, եւ նրա կողքին նկատուում են մի շարք գիտակից հերոսների — Դուդուկչեանի, Ֆահրատի, Սահրատի, Ասլանի, Կարոյի եւ այլոց զէմքերը, որոնք արդէն չարժուում էին հայկական կեանքում : Իսկ երրորդ պատերազմի հայ ժողովրդական հերոսն — Անդրանիկն՝ արդէն իրական անձնաւորութիւն է, շատ ընկերներով, ազատութեան գաղափարն ընդհանուր ու չարժուում համազգային :

« Եւ էսպէս, էս երրորդ պատերազմը աւանդական խորհրդաւոր երրորդ զարկն է : Երրորդ զարկն է վճռում խնդիրը : Երրորդ զարկով հիւսիսի հսկան, մեծ Ռուսաստանը վճռում է հայ ազգի հին, արիւնոտ խնդիրը, ապահովում է նրա ապագան ու առաջնորդում նրան դէպի ազատ ազգերի եղբայրութիւնը » : « Հորիզոն », 31 Հոկտ. 1914) :

Նոյն խնդրին Թումանյանը յաճախ անդրադարձել է եւ ոտանաւորներով : Ահա դրանցից մէկը. —

ՎԵՐՁԻՆ ՏԱԳՆԱՊԸ

Վեր է կացել հին վիշապը նոր թափով,
Վեր է կացել վերջին մոլի տաղնապով,
Արիւնբուլտ, ոճիրներով ահաւոր
Մահ է չընչում լեռներն ի վեր ալեւոր :

Ու նրա դէմ ելած անդուստլ, անսահման,
Յորձանք տալով ամէն կողմից՝ հայութեան
Հին-հին յոյսերն ու յուզմունքը դարաւոր
Ծառս են լինում լեռներն ի վեր ալեւոր:

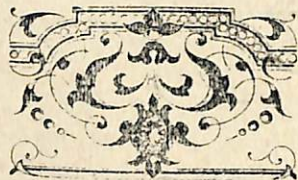
Ծառս են լինում քաջ խմբերով անձնէր,
Ծառս են լինում տանջողներով կիսամեռ,
Ծառս են լինում անընկճելի ու արի
Մինչեւ ճերմակ գլուխները լեռների:

Ու լեռները պառաւ մօր պէս վերստին
Արնոտում են գլուխները իրենց հին,
Միշտ խորհելով ամպերի տակ սեւակնած,
Որ հէնց իրենց հառաջանքն են կուտակւած:

Ու ամպերում, բարձրը ուսից Մասիսի
Սլանում է մեծ արծիւը հիւսիսի
Շիտակ դէպի բարձունքները հայկական՝
Իր յետեւից հայի բախտն ու ապագան:

Բագու, 8 նոյեմբ.

«Արեւ», 1914 թ. նոյեմբ. 9



Լ Ե Մ Ա Ն Հ Ա Ո Ւ Պ Տ

Յուլիս 24-ին (1938 թ.) Ինսբրուկ քաղաքում (Աւստրիական Տիրու) իր մահահանգուն է կնքել հռչակաւոր արեւելագէտ եւ հնագէտ - պատմաբան Կարլ Լեւման - Հաուպտ, խոր ծերութեան մէջ: Հայաստանի հնագոյն պատմութեանն եւս նւիրած ունի նա խիստ արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնց թւում մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է իր «Հայաստան երբեմն եւ այժմ» եռահատոր փորձը:

Կարլ Ֆրիդրիխ Լեւման - Հաուպտ ծնած է 1861 թւականի Մարտ 11-ին, Համբուրգ քաղաքում: Միջնակարգ վարժարանն աւարտելուց յետոյ, նա յաճախել է Հայտելբերգի, Լայպցիգի, Գէոթինգէնի եւ Բերլինի համալսարանները՝ հետեւելով իրաւագիտական եւ արեւելագիտական ճիւղերին: 1883-ին Գէոթինգէնի համալսարանում ձեռք է բերել իրաւագիտութեան դոքտորի, իսկ 1886-ին Բերլինի համալսարանում՝ փիլիսոփայութեան դոքտորի դիտական աստիճաններ:

Համալսարանական ուսումն աւարտելուց յետոյ, Լեւման Հաուպտ սկիզբը պաշտօնավարել է Բերլինի արքայական թանգարանում, իսկ 1893-ին սրբիւատ - դոցենտ է դարձել նոյն քաղաքի համալսարանում, որպէս հին ազգերի պատմութեան դասախօս: 1898 - 99-ին դիտական ուղեւորութիւն է կատարել դէպի Հայաստան, ի մասնաւորի Վանի շրջանը՝ յատուկ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել ուրարտական կամ խալդական սեպագծեւ արձանագրութիւնները: 1901-ին ձեռք է բերել հին պատմութեան ուսուցչապետի ամբիոնը Բերլինի համալսարանում: 1911 - 1914 թ. դասախօսել է Լիվերպուլում, 1914 - 1915 թ. Գրայֆուվալդում (Գերմանիա), 1915 - 1918 թ. Կ. Պոլիս: 1918-ից սկսած գործել է Ինսբրուկի համալսարանում, ուր եւ հանգստեան էր կոչւել 1932-ին:

1937-ի սկիզբը Լեւման - Հաուպտ մի շարք դասախօսութիւններ կարդալու նպատակով Թիֆլիս ու Երեւան էր մեկնել, յատուկ հրաւերով: Իր վերջին հետազոտութիւններից մէկն էլ (Թերեւս՝ ամենահետադէպը), գրւած 1937 թ. Մարտ - Ապրիլ ամիսներին Թիֆլիսում եւ տպւած Վիեննայի Արեւելագիտական Հանդէսում, նւիրած է Թիֆլիսի թանգարանի մէջ պահուող խալդական արձանագրութիւններին ու

ուսումնասիրութեան, որոնց մի մասը պատերազմի տարիներին է աղետեղ փախադուրել Վանի շրջանից: Թիֆլիսում խոստացած են եղել նրան ուղարկել որոշ նիւթեր՝ նոյն ալիք արձանագրութիւնները շուրջը:

Եւ, սակայն, աւելացնում է՝ Լեման - Հաուպտ կանխատեսելով իր մահը, ալիք նիւթերը եթէ անգամ չհասնեն իրեն այլեւս, այնուամենայնիւ կուենան իրենց օգտակարութիւնը:

Բազմաթիւ են Լեման - Հաուպտի արեւելագիտական գրածքները՝ տպւած առանձին հատորներով եւ, մանաւանդ, ցրւած մասնագիտական հանդէսներում: Աշխատութիւնները մեծ մասով ներկած են Հին Արեւելքի եւ ի մասնաւորի Ասոր - Բաբելոնի ու մանաւանդ Նախահայաստանի կամ Ուրարտուի պատմութեան: Իր գլուխ գործոցն է Հայաստան երբեմն եւ այժմ (Armenien einst und jetzt) եռահատոր կոթողային աշխատութիւնը:

Այդ նշանաւոր գործը անմիջական արդիւնքն է հեղինակի կողմից 1898 - 1899-ին Հայաստան կատարած գիտական ուղեւորութեան: Առաջին գիրքը լոյս է տեսած 1910-ին, երկրորդը՝ 1926-ին, երրորդը՝ 1931-ին: Ինչպէս որ վերնագիրը եւ խորագիրը *) (Հայաստան երբեմն եւ այժմ. ուղեգրութիւններ եւ հետազոտութիւններ) ցոյց են տալիս արդէն, գործը շօշափում է մի կողմից Հայաստանի անցեալը, աւելի ճիշտը՝ նրա հնագոյն նախահայկական (ուրարտական) անցեալը, իսկ միւս կողմից էլ՝ Հայաստանի ներկան: Առաջինը՝ գիտական հետազոտութիւնների, իսկ երկրորդը՝ ուղեգրութեանց ձեւեր տակ: Իւրաքանչիւր հատորը բաղկացած է 5 - 600 մեծագիր էջերից՝ օժտւած բազմաթիւ նկարներով եւ մանր ու մեծ քարտէսներով:

«Հայաստան երբեմն եւ այժմ» աշխատութեան կարեւորագոյն եւ աւելի մնայուն մասը կազմում են, մեր կարծիքով, զուտ հետազոտական հատւածները՝ ներկած Հայաստանի ուրարտական շրջանին: Ուղեգրական մասերն եւս արժէքաւոր են: Վերջիններս վերաբերում են, բնականաբար, մեր երկրի վիճակին 1898 - 1899 թ., երբ Լեման - Հաուպտ, ուղեկցութեամբ եւ գործակցութեամբ Վալդեմար Բելքի, իր գիտական արշաւը կատարեց դէպի Հայաստան:

Լեման - Հաուպտի աշխատութեան երրորդ գիրքը եւ կամ երկրորդ հատորի երրորդ մասը, ունի հետեւեալ վերնագիրը՝ «Պալ-

*) Վերնագիր եւ խորագիր քառերի գործածութեան մէջ, կարծում ենք, դնել պէտք է որոշ տարբերութիւն՝ խորագիր քառը անկելով ենթավերնագիր իմաստով:

դերի մշակոյթը, ծագումը եւ բեկորները»: Այս տողերի մէջ դժբախտաբար անկարող ենք հանգամանօրէն կանգ առնել դրա վրա: Այնչափն ասենք միայն, որ իր տեսակով լաւագոյն գործերից մէկն է՝ այն, թերեւս՝ լաւագոյնը: Դժւար է մատնանշել մի ուրիշ աշխատութիւն, ուր այնչափ հիմնաւոր ու բազմակողմանի կերպով հետազոտւած ու ներկայացւած լինէր Խալդէի *) ծագումը եւ մշակոյթը, ինչպէս որ արեւած է ալիք «Հայաստան երբեմն եւ այժմ» հոյակապ աշխատութեան մէջ:

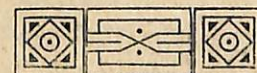
Լեման - Հաուպտ Եւրոպայի ամենանշանաւոր խալդէագէտների կամ ուրարտագէտների թւին է պատկանում: Իր հրատարակութեամբ է լոյս տեսած նաեւ Corpus Inscriptorum Chaldi-Carum (Ժողովածոյ խալդերէն վիճական արձանագրութեանց) գործը, լոյս տեսած ցարդ երկու պրակով: Նպատակ ունի ներկայացնել խալդերէն բոլոր ծանօթ արձանագրութեանց բնագիրները: Որպէս խալդական պատմութեան բուն իսկ աղբիւր՝ եղակի է այդ հրատարակութեան արժէքը:

Լեման - Հաուպտի մի քանի ուրիշ աշխատութիւնների մէջ եւս հետազոտութեան առարկայ է դարձած Հայաստանի հնագոյն շրջանը: Յիշատակենք դրանց թուով երկուսը միայն. առաջին՝ «Նիւթեր Հայաստանի եւ Միջագետքի հին պատմութեան» (1906 թ.), երկրորդ՝ «Հին Արեւելքի պատմութիւն» (1925 թ.) գործերը: Այդ եւ ուրիշ ուսումնասիրութեանց եզրակացութիւնները, սակայն, շատ աւելի ընդարձակ շրջանի մէջ ներկայացւած են հեղինակի գլուխ - գործոցի՝ «Հայաստան երբեմն եւ այժմ» աշխատութեան մէջ:

Աւելցնենք, վերջապէս, որ Լեման - Հաուպտ հիմնադիրն էր եւ երկարամեայ դեկավարը Klio անունով միջազգային գիտական հանդէսի, որին իրենց աշխատակցութիւնն են բերած ծանօթ գիտնականներ: Մեծ թիւ են կազմում եւ հանդուցեալի այն ընդարձակ ու համառօտ ուսումնասիրութիւնները, որ լոյս են տեսած պատմագիտական այդ հանդէսի էջերում:

Ա. Ա.

*) Մեր մատենագրութեան մէջ այդ անունը պահւած է Խալդէ անունով: Վերջին ժամանակներս եւրոպական գիտութեան մէջ աւելի գործածական են դառնում Ուրարտու, ուրարտացի անունները:



ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ՄԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Ստորեւ բերում եմք Մ. Վարանդեանի մէկ յօդածը, որ նա, 1917 թ. յունիսին, գրել է «Հայրենիք»-ի համար եւ որ մնացել է անտիպ: Վարանդեանը դեռ այդ ժամանակ գործակցում էր Ազգ. Պատւիրակութեան եւ Պօղոս փաշա Նուպարի եռանդուն աջակիցներից մէկն էր: Յօդածը ուղարկելով «Հայրենիք»-ի խմբագրութեան՝ նա գրում էր. «Ընկերմե՛ր, կարող է՛ք հրատարակել ներկայ յօդածը: Պատւիրակութիւնը արտօնած է ինձի: — Մ. Վ.»։ Գրութեան բնագիրը գտնուում է Հ. Յ. Դ. կնետր. Դիւանում. Գործ թիւ 1405: ԽՄԲ.



Գրեթէ այլեւս զաղանիք չէ — եւ խտրական թերթերի մէջ եղան արդէն որոշ ակնարկներ — որ անցեալ տարի Ֆրանսիոյ, Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ կայացել է համաձայնութիւն՝ Թիւրքիան բաժնելու նպատակով:

Ռուսաստանը պահանջել է Պոլիսն ու երեք զբաւած հայ վիլայէթները, Անգլիան՝ Միջագետքը, Ֆրանսիան՝ Սիւրիան, Կիլիկիան եւ միւս երեք հայ վիլայէթները (Սերաստիա, Պարբերդ եւ Դիարբեքը):

Այդ կարեւոր համաձայնութիւնը կնքելուց յետոյ, Հայկական Պատւիրակութիւնը, որի կարծիքը, բնականաբար, չեն հարցրել Հայաստանի բախտը որոշելու միջոցին, ամէն ճիշդ թափել է, որպէսզի գէթ Հայաստանի անջատւած մասերին տուի լայն ինքնօրինութիւն: Նա շատ աշխատել է մասնաւորապէս ձեռք բերելու այդ ինքնօրինութիւնը Ֆրանսիայի կողմէն զբաւելիք Հայաստանի մէջ: Եւ նրա ճիշդբը պահելը եւն աջողութեամբ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը խոստացել է յարգել հայ ազգային տենչանքները, ստեղծել ինքնօրէն Հայաստան, որի մէջ պիտի մտնէին Սերաստիոյ, Պարբերդի, Դիարբեքի վիլայէթները, Կիլիկիան եւ նոյն իսկ Իսկենդերուն նաւահանգիստը: Ինքնավար Հայաստան՝ Ֆրանսիայի հովանաւորութեան տակ:

Սակայն, այսօր կայութիւնը հիմնականապէս փոխւած է: Ռուսական յեղափոխութիւնը եւ Ամերիկայի թատերամուտը տակնուվեր-

րա արին բոլոր եղած համաձայնութիւնները, բացի Լոնդոնի ծանօթ համաձայնութիւնից, որ արդելում է անջատ խաղաղութիւն:

Ինչպէս գիտէք, ուսս յեղափոխութեան առաջին յայտարարութիւնից մէկն եղաւ՝ «Ո՛չ մի անէֆսիոն»: Եւ արդէն իսկ Ժամանակաւոր կառավարութիւնը առաջարկել է Դաշնակիցներին վերաբնեւ տեղի ունեցած համաձայնութիւնները: Ֆրանսիա եւ Անգլիա տւին իրենց համամտութիւնը: Նախարարապետ Ռիբո յայտարարեց հանդիսաւորապէս Պարբերդի մէջ, որ Ֆրանսիան նոյնպէս կը հրաժարուի անէֆսիոնից, բայց որ, այնուամենայնիւ, պիտի շարունակէ պահանջել Ալզաս — Լոթինը, քանի որ դա չի դիտւի իբրեւ անէֆսիոն: Ռիբոյի այդ վճռական եւ արի յայտարարութիւնը մահացու հարած տեց Ֆրանսիական *coloniaux*-ներին *) խորթակներին...:

Դա մէկն է ուսս յեղափոխութեան բարերար հետեւանքներից...: Տարակոյտ չկայ, որ *coloniaux*-ներն այդ քլիկը իր անսահման նաւձողական խորթակներով — Մարոքի, Սիւրիայի եւ այլ վայրերի մէջ — շատ է վնասել համաշխարհային խաղաղութեան դործին...: Եւ երբ այսօր ուսս յեղափոխականների մի մասը յայտարարում է, թէ ներկայ պատերազմը արդենք է բոլոր երկիրների իմպերիալիստական (նաւձողական) քաղաքականութեան, անտարակոյտ, ճշմարտութեան մի մասնիկ կայ այդ յայտարարութեան մէջ: (Անուրանալի է, այնուամենայնիւ, որ պատերազմը շղթայագերծողը Գերմանիան էր, որ կը ձգտէր համաշխարհային հէժէմոնիի):

Դառնանք մեզի հետաքրքրող համաձայնութեան:

Միանգամայն հակառակ լինելով անէֆսիոնի, նոյն Ռուսաստանը, յանձին Ժամանակաւոր կառավարութեան, հրաժարեց Կ. Պոլսից, հրաժարեց եւ Մեծ Հայքի երեք վիլայէթներից: **)

Հետեւաբար, Անգլիան էլ կը հրաժարուի Միջագետքից, Ֆրանսիան՝ Սիւրիայից, Կիլիկիայից ու միւս երեք հայ վիլայէթներից:

1916-ի համաձայնութիւնը ոչնչանալով՝ Հայկական Պատւիրակութիւնը կը վերադառնայ, բնականաբար, իր նախնական ծրագրին: Այն է՝ պահանջել որ ստեղծուի ինքնօրէն (autonome) Հայաստան — բաղկացած բոլոր վեց վիլայէթներից եւ Կիլիկիայից — պետութիւն-

*) Դեռ այսօր եւս Ֆրանսիոյ մէջ կայ բաւական զօրաւոր կուսակցութիւն, որ կուգէ մոր գաղութներ նախել, մանաւանդ Սիւրիան: Մ. Վ.

**) Եւ Միլիկիովին հետաքրքիր արտաքին գործոց նախարարութիւնից, որովհետեւ նա կը պահանջէր եւ Պոլսը, եւ Երզրումի վիլայէթը: Մ. Վ.

ների հովանաւորութեան տակ: Այդպէս է հայութեան ճնշող մեծամասնութեան բաղձանքը:

Հրաժարել անէքսիոնից չի նշանակում պահել Հայաստանը իր նախկին վիճակի մէջ: Բոլոր Դաշնակից պետութիւնները, մասնաւորապէս նոր Ռուսաստանն ու Ամերիկան, քանիցս արդէն չեն տեսնում, որ ճնշւած ազգութիւնները պէտք է ստանան իրաւունք՝ իրենց բախտը սեփական ձեռքով տնօրինելու: Ինչպէս նորերս չատ ճիշտ կերպով կը յայտարարէին Եալմար Բրանտինը եւ Վանդերվելը՝ «Հայաստանը իր դարաւոր լծից ազատելը չի նշանակել annexer, այլ désannexer».

Պարիզ, 25 Յունիս

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ Յ. ԴԱԽԵԱՆԻՆ

Արմէն Գարօ Ամեմայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի յանձնարարութեամբ, 1917 թ. ապրիլին, Կովկասից մեկնեց Ամերիկա ի նպատակ հայկական դատի աշխատելու համար: Յովնան Դարբեանը գտնուում էր ժընեւում, «Դրօշակ»-ի խմբագրատանը, ծանր հիւանդ վիճակում:

ԽՍԲ.

Պատում, 7 Օգոստ. 1917

Սիրելի Յովնան,

Պետրոգրադից մեկնելիս քեզ մի քանի տող գրեցի, բայց չգրեալ տեղ հասաւ թէ չէ, փոստի վարչութիւնը այնքան անկանոն էր դարձել, որ նամակներն ու հեռագիրները ամիսներով մնում էին ընկած փոստատանը:

Այսօր 5 օր է որ տեղս հասաւ: Տեսնեցայ Արտաւազդին եւ Տաճատեանին *) հետ: Երկուսով էլ չատ օգտակար եւ բեղմնաւոր դործունէութիւն են ունեցած այստեղ: Ի հարկէ, ես էլ կաշխատեմ այդ ուղղութեամբ շարունակել նրանց սկսածը:

Գալով իմ յատուկ միտինին, անշուշտ, Միքայէլից **) լսած կը լինէր: Իմ դործունէութիւնը պիտի սահմանափակուի միայն ամերիկեան շրջանակներում եւ պիտի աշխատեմ ճիշտ այն ուղղութեամբ

*) Արտաւազդ Հանրմեան եւ Միքայի Տաճատեան, որոնք ազգային առաքելութեամբ, գտնուում էին Միացեալ Նահանգներում:

ԽՍԲ.

**) Մ. Վարանդեանից:

ԽՍԲ.

ինչ որ Փաշան արդէն ընդգրկել է քաղաքական այս փոփոխութիւններից յետոյ, այսինքն՝ մեր դատի պաշտպանութեանը մէջ active կերպով շահագորդուել Ամերիկացոց. մանրամասնութիւնները Միքայէլից կ'իմանաս: Փաշան այստեղ գրած Յունիս 4 թակիր նամակում շատ լաւ ընդգծած էր մեր բռնելիք նոր դիրքը Ռուսական Յեղափոխութեան եւ Ամերիկայի միջամտութեամբ առաջ եկած նոր պայմաններում: Աւելի մանրամասնութեանց մէջ չեմ մտնում:

Այստեղ լսեցի, որ Միքայէլը մտադիր է Կովկաս վերադառնալ եւ այնտեղ մնալ. սա ինչ խապար է: Մենք Կովկասում մտածում էինք դեռ նոր ուժեր եւս ուղարկել արտասահմանեան մեր պրոպագանդը ուժովցնելու եւ ահա մեր միակ մարդն էլ թողնում հեռանում է Փարիզից: Լաւ կը լինէր, որ Միքայէլը այդ մասին Կովկասի ընկերներու համաձայնութիւնը առնէր եւ յետոյ միայն տեղիցը շարժէր, որպէսզի անախորժ թիւրիմացութիւններ առաջ չդաշին: *)

Կովկասի ընկերներու ցանկութիւնն էր որ դուք այդ տեղից մի քիչ աւելի actif դործունէութիւն սկսէիք ընկերվարական զանազան հատւածներում, մեր դատի որոշ եւ պարզ ձեւակերպումը բոլորին համար ընդունելի դարձնէիք: Կովկասի բոլոր շրջաններում մէջ համոզւած են, որ եթէ մեր պրոպագանդը լաւ տանենք, ներկայ պայմաններում մեր իզէայի minimum իրագործումը կարող ենք ձեռք բերել, այսինքն՝ 6 վիլայէթները մի քիչ սրբազրւած սահմաններով եւ Կիլիկիայի մի մասը միացեալ մի ինքնավար Հայաստան է դառնալու բոլոր պետութիւններու պաշտպանութեանը տակ, բայց որովհետեւ հաւաքական պաշտպանութիւնը անգործնական է եւ, որ զլիաւորն է, մեր քանդւած հայրենիքը պէտք ունի վերաշինութեան

*) Մ. Վարանդեանը Կովկաս էր մեկնում իր անձնական ցանկութեամբ: Առիթից օգտւելով՝ Ազգ. Պատիրակաւորիւնն էլ նրան որոշ յանձնարարութիւններ էր արել: Այդ մասին իմէր՝ Մ. Վարանդեանը հետեւեալն է գրում Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեներ. Կոմիտէին, 1917 թ. օգոստոս 5-ին, ժընեւից. «Վաղը պիտի մեկնեմ Պարիզ. այնտեղ մի շարք մնալուց յետոյ, պիտի երթամ Լոնդոն: Որոշւած է իմ Պետրոգրադ եւ Կովկաս երթալը... Մի քանի ամէն գուցէ վերադառնամ: Այդպէս է Պատիրակաւորեան քերք ցանկութիւնը: Բայց քերքս Կովկասեան գործերը եւ ընկերները պահեն ինձ: Ես պաշտօն ունեմ, ի միջի այլոց, ներկայացնելու Պատիրակաւորիւնը համագային կոնգրէին, եթէ այդպիսին տեղի ունենայ Թիֆլիսում կամ Էջմիածնում: Գոհ եմ այն անսահման վստահութիւնից, որ տաճում է դէպի ինձ Պատիրակաւորիւնը: Եւ ես կաշխատեմ միշտ ի գործ դնել այդ վստահութիւնը յօգուտ մեր դատի »:

ԽՍԲ.

ու մի 20 - 25 տարւայ իրական պաշտպանութեան, մինչեւ որ հայ ժողովուրդը կարողանայ իւր իսկ սեփական ուժերով կառավարել այդ նոր ստեղծելիք պետութիւնը, անհրաժեշտ է որ մի որ եւ է մեծ պետութեան յանձնել Հայաստանի վերաշինութիւնը եւ կազմակերպումը: Իսկ թէ ո՞րն է լինելու այդ իսկական պաշտպան պետութիւնը, դրա մասին մեր մէջ երկու կարծիք չկայ. Կովկասում էլ բոլոր հոսանքները համակարծիք են Փաշայի նոր մտքին, որը առանց նրանից լուր ունենալու մենք էլ էինք մտածում: *)

Անշուշտ, Դաշնակիցներու մէջ այս հարցի նկատմամբ կան դաշնական ցանկութիւններ եւ իրար հակասող ուղղութիւններ: Մեզ կը մնայ այնպէս տանել մեր դործունէութիւնը եւ պրոպագանդի գործը, որ մեզ համար ամենից աւելի ցանկալի combinaison-ը յաջողի: Եւ ինձ թւում է, որ դէպքերի ներկայ դասաւորութիւնը պիտի ստեղծէ մի զբոսութիւն, որը հնարաւորութիւն պիտի տայ մեր նախընտրած combinaison-ի յաջողութեանը: Թէեւ առ այժմ բաւական դժուար է երեւում արտաքուստ:

Կովկասի մասին տալիք լուրերս արդէն ուշացած են. Թիֆլիսից հեռացել եմ Ապրիլի 6-ին: Այն ատենւայ զրուցիւնը լաւ կարելի էր հաշել, բայց մտահոգիչ նշաններ երեւում էին: Թուրքերու դիւնումը մէկ կողմից, իսկ վրացոց սեփարատիստական շարժումն էլ միւս կողմից մերոնց դրել էին երկու կրակի մէջ: Եւ կեանքի ironie-ն այնտեղ էր բերէ մեզ, որ մեր ընկերները հրաժարւում էին, կամ, աւելի ճիշդը ըսած, աշխատում էին զանազան սոփիզմներով մեր «sociologue»-ներու կազմած 1907 թւի ծրագրին մէջ յիշած Կովկասեան Ֆեդերալիզմը չեղեալ նկատել՝ դռնելով, որ այդ դիցերական Ֆեդէրալիզմը անգործադրելի է մեր իրականութեան մէջ եւ նոյն իսկ վնասակար 1,800,000 հայութեան չահերուն: **)

Մի խիթարական լուր մը ունեմ տալու զրաւած վայրերու մասին: Շնորհիւ յեղափոխութեանը մեզ յաջողեց հին վարչութիւնը քչել տալ երկրից եւ նրա տեղը նորը հաստատել: Տաճկահայաստանի

*) Խօսքը ամերիկեան հոգատարութեան մասին է:

ԽՄԲ.

**) «Արիցեքական փեդերալիզմը», այսինքն՝ Կովկասը մանր կանտոնների բաժանելու ծրագիրը: Դաշնակցութեան ղեկավարութեան մէջ երկիւղ էր յայտնուում, թէ մանր միաւորների մէջ հայութիւնը կարող է գոհ գնալ իսլամ եւ վրացի մեծամասնութեան: Աւելի նպատակայարմար էր համարւում սահմանների վերաբաժանումով ազգային շրջանների ստեղծումը:

ԽՄԲ.

զրաւած մասին ընդհանուր կառավարիչ նշանակեց ղեներալ Աւերիանով (մի բարեմիտ ուսու), իսկ նրա քաղաքական գործերուն օգնական Տոքթ. Զաւրիւն՝ տալով նրանց կատարեալ ազատութիւն երկրի վարչութիւնը դնելու նոր հիմքերու վրա: Եւ այս բոլորը ժամանակաւոր բնոյթ մ'ունի, սպասելով Հայաստանի բախտի որոշմանը հաշտութեան կոնդիկէն: Երկրի վերաշինութեան գործն էլ նրանց յանձնեցաւ:

Առ այժմ այսքան: Սպասում եմ ձեր լուրերուն: Առ այժմ կը մնամ Պոստոն, այստեղի մեր դադութիւն հետ մի քիչ ծանօթանալու համար, բայց հաւանական է, որ կը հաստատուեմ Նիւ - Եորքում, ուր են դռնելում իմ ծանօթները:

(Յետոյ՝ տասը տող անձնական խնդիրներ. կը հարցնէ կնոջ եւ զաւակի վիճակի մասին):

Բարեւիր իմ կողմից Աւօին, Անտոնին եւ Լեւոնին: *)

Համբոյրներով՝ ԳԱՐՈ

Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան

Թղթածրար, Թիւ 1405

ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ Հ. Յ. Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԵԻՆ

1917 թ. աշնանը եւ ձմեռը Ռոստոմը գտնուում էր Պետրոգրադում եւ Ստոկհոլմում: Այս վերջին քաղաքում պիտի գումարւէր Ընկերավարական Միջազգայինի համագումարը եւ Ռոստոմը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից գնացել էր մասնակցելու համագումարին եւ հայկական պահանջները ներկայացնելու: ԽՄԲ.

2/XII, 1917, Ստոկհոլմ

Սիրելի ընկերներ,

Երէկ ուղարկեցի ձեզ «Հայրենիք»-ի հասցեով մի օրինակ «Un avant-projet du programme de Paix», հրատարակած Համազումարի կազմակերպիչ կոմիտէի կողմից: Ես արդէն ձեզ առաջնանից յայտնել էի, եւ դուք էլ կը տեսնէք, որ չէրոք երկիրների պատուրակների ժողովը պահանջել է Հայաստանի համար Indépendance et rétablissement territorial de l'Arménie Turquie avec garantie

*) Աւետիք Խահակեան, Տիար Անտոն եւ Լեւոն Ներսիս:

ԽՄԲ.

de développement économique. *) «Rétablissement territorial» ասելով պէտք է հասկանալ հեռացումը հայկական դաւաճներից այն մասնակցողների, որոնց տեղափոխել են քաղաքական նպատակով, իսկ *garantie de développement économique*-ը նշանակում է ելք դէպի ծովը: Նոյն պահանջը դրւած է ևս Լեհաստանի համար:

Մանիֆէստին կցւած *Mémoire explicatif*-ի մէջ ընդունում են (4, 29) «qu'il est impossible humainement d'attendre d'eux (հայերից) qu'ils retournent sous le joug». **) *անհրաժեշտ եւ ստիպողական են համարում մեր հարցի լուծումը, բայց դժուարին:*

Գժարութիւնները երկու տեսակի են, նրանց կարծիքով այսպէս ասած՝ ներքին եւ արտաքին. ներքին գժարութիւններին են վերաբերում հայերի սակաւ թիւը՝ այսքան կոտորածներից յետոյ, եւ այն հարցը, թէ ինչպէս պիտի կառավարեն մասնատակաւ տարբերը: Հարկ եղած բացատրութիւնները տւի թւի մասին, աւելացնելով, որ մի կողմը թողած թիւրքական տիրապետութեան տակ այժմս գտնուող հայերին, միայն թիւրքիայից դուրս հաստատուած հայերը կարող են լեցնել Հայաստանը, եթէ սա ազատ հռչակի: Գալով կառավարելու եղանակին՝ դրա վրա կանգ չառայ առանձնապէս. գուցէ մեկնելուցս առաջ դրաւոր բացատրութիւն ներկայացնեմ. այնտեղ կը շեշտեմ մեր մէջ ընդունւած լայն ապակենտրոնացման սկզբունքների վրա, որ չափազանց կը դիւրացնէ երկիրը կառավարելու գործը:

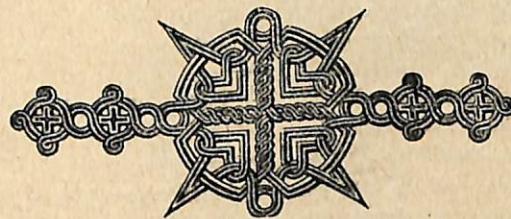
Աւելի լուրջ են նկատում արտաքին գժարութիւնները, որ նրանց համոզումով պիտի բխին Գերմանիայից: Երես 22 պարզ առում է, որ Գերմանիան հակառակ կը լինի թիւրքիայի բաժանման, որովհետեւ հաշտութեան համար անհրաժեշտ պէտք է լինեն փոխադարձ զիջումներ, ուստի մեր դատը կարող է տուժել: Սա այնպիսի խնդիր է, որ միայն դէպքերից, ապագայի անցուդարձից է կախւած:

Թէեւ, գուցէ, մօտ ապագայում Գերմանիայի դերքը պարզւի: Եթէ զինադարի, կամ անջատ հաշտութեան խնդիրը առաջ դաշ, եթէ Լենինը եւ Գերմ. կանցլերը իրարու դան, եթէ ոչ ամբողջ Հայաստանի, զէթ գրաււած վայրերի խնդիրը անհրաժեշտօրէն կը դրւի: Տեսակէտները երկու կը լինեն՝ զէնքի իրաւունք եւ ինքնորոշման սկզբունք: Գերմանիան կը պահանջէ՝ արդեօք, որ գրաււած վայրե-

րը վերադարձեն թիւրքիային: Բարեբախտաբար, Ռուս. Լեհաստանի խնդիրը կայ. ինչպէս Գերմ. զէնքով նւաճւած Լեհաստանը ստանում է անկախութիւն, այնպէս էլ ռուսների զէնքով նւաճւած Հայաստանը պէտք է ստանայ անկախութիւն: Մեր պահանջը աւելի իրաւացի է, քանի որ Վասպուրականը ազատւել է հայերի ապստամբական ուժերով. Վանը՝ արդէն ազատւած՝ դրւել է Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Եթէ խնդիրը դալու լինի ինքնորոշման սկզբունքին, ժողովրդական քաղաքականութեան, — հայ ժողովուրդը վաղուց իր քէները տւել է անհամար դիակներով:

Զինադարի խնդիրը ո՛ւր պէտք է տանի մեզ վերջ ի վերջոյ: Շւարած եմ մնացել: Հոսանքը մեզ քշում է, եւ դեռ քշելու է, աշխատենք՝ ժայռերի չղարնւել: Մի քանի օրից յետոյ, փորձելու եմ անցնել Ռուսաստան, բայց չդիտեմ՝ պիտի կարողանամ կովկաս ինձ ձգել:

ԶԵՐ՝ ՌՈՍՏՈՒ



*) Տաճկահայաստանի անկախութիւն եւ հողային վերականգնում՝ տնտեսական զարգացման երաշխաւորութեամբ:

ԽՄԲ.

**) Որ մարդկօրէն անհնար է սպասել նրանցից, որ վերադառնան լծի տակ:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

Հ. Յ. Դ. ՏՈՒՆԸ

Քսան բույլ գնացում ամբողջությամբ Փարիզի Հիստորիկ Կայսրանից դէպի Անգլիան — լէ — Բէն: Քսան բույլ էլ հետիոտն Անգլիան կայսրանից դէպի կենտրոնի ծառաստանը՝ Մոմոնրանսի, եւ ահա, բարձունքի վրա, Բասըրոն փողոցի թիւ 16 — 18-ը, ուր Գերասիմ Բալայանը — Մոմոնրանսիի վանականը — ժպտեց ընդունում է ձեռք: Հ. Յ. Դ. Տունն է. Սիամի երկրորդականի պէս իրար կպած, երկ — յարկանի երկու համեստ-շէնքեր՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դիւանն ու Թանգարանը:

Դիւանը հաստատւած է 1935-ին, Թանգարանը՝ 1936-ին, Ամերիկայի երկուսարդ դաշնակցական գործիչ Ա. Վանարանի կտակած 5000 տոլարի գումարով: Գրեթէ ամէն կիրակի, իսկ ամառը եռյակ իսկ ամէն օր այցելուներն անպակաս են այստեղ: Խուսիս — խուսիս եւ առանձին ուխտի են գալիս այս նուիրական վայրը. երկիւղածութեամբ պտտում սենեակները եւ գոտեպնդած գնում են իրենց համբան: Գալիս են Փարիզից եւ արարձաններից. գալիս են Փարիզի վերայով անցնող համբողջները, որոնց սրտին մօտ է հայ ազատագրական շարժումը: Մի պտոյտ գործենք եւ մենք՝ Տան արքունի պահակ Գ. Բալայանի առաջնորդութեամբ:

Առաջին տունը յատկացւած է Մատենադարանին: Գեոմայարկի սենեակները բերեն բերան լեցւած են Հ. Յ. Դաշնակցութեան հրատարակութիւններ — բով եւ ծախս գնագան գրքերով ու ներկայներով: Այստեղ են եւ կենտրոնական վտարանն ու պահեստը:

Գեոմայարկի գլխաւոր սենեակը տըրամադրւած է աշխատանքի: Այստեղ

են նստում Դիւանից եւ Մատենադարանից օգտուողները: Իրենց տրամադրութեան տակ են Տան բոլոր գրքերն ու պարբերականները, ինչպէս եւ դիւանական բոլորքը: Այստեղ են հիւրասիրւում եւ այցելուները: Պատերի տակ շարած հաստափոր պահարանները լեփ — լեցուն են պարբերական հրատարակութիւններով:

Երկրորդ յարկի երեք սենեակները բռնւած են գրքերով ու պարբերականներով: Դժբախտաբար, գրքերի բաժինը ակնկալածի չափ հարուստ չէ: Ժամանակի ընթացքում շատ քանակազին հատորներ առնւած ու չեն վերադարձւած: Այժմ է միայն խիստ հսկողութիւնը նշանակւած: Բայց եւ այնպէս, Մատենադարանը ունի մի քանի խիստ արժէքաւոր գրքեր, յատկապէս հայ ազատագրական շարժման նկրտած: Նոր հրատարակութիւններ գրեթէ չկան: Այս մասը բոլորովին անտեսւած է, ինչ որ, ի հարկէ, մեծ յերութիւն է: Հ. Յ. Դ. Մատենադարանը պէտք է լինի Հայոց նորագոյն պատմութիւնը ընդգրկող հրատարակութիւնների շտեմարան, այլապէս իր կոչումին ծառայած չի լինի:

Հարուստ է, համեմատաբար, մամուլի մասը. համարեա բոլոր դաշնակցական քերքերը կարելի է այստեղ գտնել, բայց ոչ — դաշնակցական մասը տըրկար է, իսկ ներկայ Հայաստանի հրատարակութիւններ համարեա գոյութիւն չունեն:

Մեծ քերութիւն է նաեւ քերքերի եւ պարբերականների անկազմ մնալը: 20 — 25 պահարաններում, ծալւած վիճակի մէջ, քէն կորստեան վտանգից գերծ, բայց ենթակայ են մթնոլորտի քայքայիչ

ազդեցութեան: Պէտք է անպատճառ կազմել տալ՝ փրկելու համար այդ քանակին պատմական աղբիւրները փչացումից:

Զեղնայարկը պահեստ է հին քերքերի, պարբերականների ու գրքերի՝ նոյն պէս անկազմ, կապոցների մէջ:

Տան բոլոր յարկերը — սենեակի քէ միջանց — զարդարւած են նկարներով ու ֆաբրիկաներով: Հայաստանն ու Դաշնակցութիւնը ձեր աչքի առջեւով անցնում են իրենց զանազան փուլերով, վայրերով, գործերով ու գործիչներով:

Երկրորդ տունը — նոյնպէս հռայարկ, առաջինի հարազատ պատնէնը — բռնւած է Դիւանով ու Թանգարանով: Դիւանը տեղաւորւած է նկուղում: Երկարով ու շաղկապով շինւած անկիզբի ընդարձակ մի սենեակ, ուր կողք — կողքի շարւած են 13 պողպատե պահարաններ: Այստեղ են պահուում Հ. Յ. Դաշնակցութեան կէս դարի ընթացքում հաւաքւած պատմական վաւերագրերը, 2825 քրթածրարների մէջ՝ կազմւած Ա. Գիւլիանդանեանի հինգ տարւայ աշխատանքով: Ինչպէ՞ս է վաւերագրերի թիւը — յայտնի չէ: Յամենայն դէպս, հարիւր հազարներով պէտք է հաշուել: Թղթածրարները սկսուում են 1890 քականից եւ հասնում են մինչեւ մեր օրերը: Վաւերագրերը դասաւորւած են ժամանակագրական կարգով՝ ըստ վայրերի եւ մարմինների: Դժբախտաբար, դիւանական որոշ կարգ չէ պահպանւած, եւ քրթածրարները վերջնական ձեւով կազմւած չեն. մէկ քրթածրարի՝ նկարները են միւսի մէջ: Նկարները չեն համարակալւած, ըստ բովանդակութեան ցանկեր չեն կազմւած. կիրառւած չէ եւ ֆարսային դրութիւնը: Կատարւած է անշուշտ, կարեւոր նախնական աշխատանք, բայց գիտական իմաստով Դիւանն ունենալու համար անհրաժեշտ է իրմնապէս վերանայել եւ նոր ու վերջնական քրթածրարներ կազմել:

Այս տան միւս յարկերը յատկացւած

են Թանգարանին — Հ. Յ. Դ. Տան ամենէն խորհրդաւոր ու տպաւորիչ մասը, մանաւանդ առաջին յարկը: Երկու սենեակ իրար մէջ բացւած: Մտնում եւ ներս եւ մի պահ կանգնում շանքահար. սարսուռ է պատում մարմինը, ցնցում եւ: Բոլոր պատերից նայում են վրադ պաշտելի դէմքեր՝ մտերիմ ու հարազատ: Ամբողջ պատմութիւնը մեր հերոսական պայքարի եւ նահատակութեան: Աստուածառաքել հայ ազատագրական հերոսամարտի: Մի եզակի դիւցազնավէպ՝ անօրինակ ու վեհ:

Դիւանի դէմքերը շրջան — շրջան: Ահա մեր Մեծ Ռահվիրաները, նրանք, որ յղացան Հայ Յեղափոխութիւնը — Ալիշանը իր «Բամբ Որոտան»-ով, համեստ Նահապետը, որ լեզու տուց Հայոց Մասիսներին ու Հրազդաններին, որի մարտի գոչերով բռնուց ելան հայկական սրտերը:

Ահա վարագի Արծիւր՝ իրիմեան, Հայ Յեղափոխութեան երկրորդ հոգեհայրը, «Երկաթէ շերտի» յանդուգն գաղափարախօսը, նստած իր համբաւաւոր միմիայնի վրա, քիկն տւած հաստաբոյն ծառին՝ խոյուում է հայկական նակատագրի մասին:

Ահա շարքը վերանկարների՝ Խ. Աբովեան, Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան, Գաֆառ — Քարիպա, «Երկաթէ Պատրիարք»-ը...

Ահա Բաֆֆին — մարմնով վտիտ, բայց հսկայ հոգիի տէր յեղափոխական Բուրմը, որ իր «Կայծեր»-ով վառեց Հայոց աշխարհի հրդեհը:

Առաջին շարքին յաջորդում է ռահվիրաների երկրորդ շարքը. խօսքն ու հառաչանքը ծնունդ են տալիս կենդանի գործին, երբ երեւակայական «հենք»-երի տեղ բռնում են յեղափոխական «ազակ»-ները: Ահա Արաբոն, Շահբադը Յունիս, Դերսիմի Քեռի, Յովհաննէս ու Վարդան վարդապետները: Շատերի նկարները այս շարքից դեռ չեն գտնւած. չկան Գոլոշեանն ու Ագրիպաս-

եանը, չկայ Մարգար վարժապետը, չը կայ Շամիլ — Օֆոնիան, չկան շատ — շատերը: Պէտք է որոնել, գտնել, հաւաքել ինչ որ կարելի է:

Ահա եւ յեղափոխական «առաքել»-ները, նրանք, որոնք գնում էին երկիրը ուսումնասիրելու եւ գործունէութեան յենարաններ ստեղծելու: Այս մասն եւս աղքատ է: Զաքի — Թաւազալեան, Մկ. Ժորքուզալեան եւ ուրիշ ոչ ոք, մինչդեռ մեծ է նրանց թիւն ու դերը:

Այս բոլորը՝ յեղափոխական երկունքի շրջանից: Ահա եւ ծնունդը Վահագնեան: Մուստֆի դրան դէմ — հանդիման՝ փառաւոր երրորդութիւնը՝ Քրիստափոր, Զաւարեան, Ռոստոմ: Եւ նրանց շուրջը, մեծ ու փոքր շրջանակներով, խառն ի խառն՝ Դաշնակցութեան հիմնադիրները եւ առաջին շրջանի գործիչները — Յ. Իսաուֆեան, Յ. Դաւիթեան, Պետո, Վազգէն, Արամ Արամեան, Բարկէն Սիւնի, Աբրո, Գ. Ալոյշեան...

Եւ ահա սփանջելի փաղանգը դաշնակցական մարտիկներին՝ Ս. Կուկունեան իր ընկերներով, Սերոբ — Աղբիւր, Գեորգ Զաւուշ, Նիկոլ — Դուման, Սաֆո, Եփրեմ, Հրայր — Դժոխս, Վարդան, Կարո, Կրիտացի, Անդրանիկ, Քեռի, Մուրատ, Փոյսիկ, Գուրգէն, Խան, Թուման, Դաշնակցական Խէչօ, Զուլումաթ, Զնոօ, Մէլոօ, Պ. Մերեմեան, Տուրքալի, Աւօ, Մոկացի, Մեքրոպ, Կայծակ Առաքել, Կորիւն, Մեօ, Եօթնդարայեան Խնկօ, Յ. Միրաքեան, Զեմլեակ, Յրոնգի Մուրադ, Ալեքսան Դայի, Ա. Միրզայեան եւ բազում ուրիշներ: Եւ բոլորի մէջ, ամբողջ հասակով, Սերոբը իր կոթիւններով...

Ահա հայ մտքի փառքերը՝ դաշնակցական մտաւորականութիւնը՝ Յ. Շահրիկ-Թրաքեան, Արմէն Գարօ, Ս. Միմասեան, Ա. Վառմեան, Ե. Թոփչեան, Հրեան, Մ. Վարանդեան, Սարգիս Բարսեղեան, Գ. Վարուժան, Սիւմանթօ, Ռ. Զարդաբեան, Գ. Խաժակ, Վ. Խոթրէնի, Մ. Թէրլէմէզեան, Գ. Բարսեղ-

եան, Ե. Ակնունի, Վ. Տաքեւեան, Գարսէն, Ա. Խարայէլեան, Կողբեցի Յարութիւն, Բ. Շահպագ, Բ. Զօրեան, Արամ, Իշխան, Մ. Ժամհարեան, Վարդգէս, Իշխ. Արդուրեան, Տ. Մամիւր, Բալա ջան, Հայր Աբրահամ, Փայլակ, Պապաշա, Կ. Համբարձումեան, Հ. Նոնրատեան, Տ. Թ. Տէր — Ստեփանեան, Բժ. Յ. Զաւարեան, Գեղ. Տէր — Կաւապետեան, Տր. Կ. Փաշայեան, Ե. Ֆըրանգեան — անհնար է բոլորի անունը բերել՝ այնքան շատ են նրանք:

Ահա եւ ահաբեկիչ — մարտիկներից մի քանի դէմքեր — Եգիպտացի, Մարտ-Զարուխեան, Համօ Զամբուլատեան, Ա. Թուրաքեան, Բահրի փաշայի ահաբեկիչները...

Մեծ մասը՝ տղամարդիկ: Շատերը՝ գինավառ ու խրոխտ: Բայց ահա եւ կին գործիչներ ու յեղափոխական մարտիկները — Մադիկ, Զարուհի Դէրօեան, Խսկունի Թիրաքեան, Անահիտ Միլիք — Փարսադանեան, Ուրփայի հերոսուհիները, Շատախի մայրն ու փոքրիկ որդին — յանդուգն սուրհանդակներ: Շատ չեն, դժբախտաբար, հայ կնոջ յեղափոխական ներկայացուցիչները մեր Թանգարանում:

Պատերիւն, մէջ ընդ մէջ, կախած են եւ խմբակարներ եւ յեղափոխական վայրերի տեսարաններ — Խանասոր, Վարագ, Աղբամար, Ս. Կարապետ, Նարեկ, Բարթուղիմէոսի վանք, Եւայլն:

Եւ բոլոր այս նկարների մէջ, ճիշտ Քրիստափորի դիմաց՝ այնպէս խորհրդաւոր ու գեղեցիկ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան սփանջելի գինանշանը՝ շինած բերդադիւղական քիթեռների քեռերից՝ ներք Շ. Յ. Դ. Ռիօ դէ Ժամէլյոյի Բարկէն Սիւնի խմբի...:

Մարդ չի կարողանում կտրել այս ներկայական վայրից, ուզում է մնալ երկար, մոտով քափառել՝ փառաւոր անհալում, խոկալ ու ներշնչուիլ այս եահատակ — հերոսների հոգեւոր աշխարհում... Բայց ժամանակը սահում է:

բարձրանալով վերի յարկը, ուր կողմ — կողմի դասաւորած են չորս սենեակներ չորս պաշտելի անուններով — Քրիստափոր, Ռոստոմ, Զաւարեան, Ահարոնեան — Վարանդեան: Ամէն սենեակում հաւաքած են համապատասխան շրջանի առարկաներ — նիւթական պատմութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

Մասնաւորապէս յուզիչ է Քրիստափորի սենեակը, որ, աւելի շուտ, տաճարի տպաւորութիւն է բողոքում: Մի անկիւնը, սեւ ֆողերի ու ծաղիկների մէջ, պատուանդանի վրա դրած է մի գանգ — մէկը քիւրաւորներից — որ երիտասարդ գրող Համաստեղը հանել է Տէր Զորի անապատներից: Անկարելի է սարսուռ չգգալ ի տես այդ խորհրդաւոր անկիւնի:

Այստեղ է եւ Յովնան Դաւթեանի ահիւնը — ափ մը մոխիր — պահած տուփի մէջ, որ մի օր պիտի փոխադրի Հայաստան վերջնական հանգիստը գտնելու համար:

Դժբախտաբար, տեղն ու ժամանակը չեն ներում մէկիկ — մէկիկ բերելու բոլոր սենեակներում ամփոփած իրերը: Այստեղ տանք ցանկը միայն մի քանիսի՝ ամբողջ բողոքներով ուխտի այցելուների՝ տեսնել ու վերապրել ինչ որ աւելին ներկայանում է մարդու հոգու մէջ: Ահա այդ ցանկը...

Քրիստափորի քղբայանկը, ռումբի մասեր, Քրիստափորի յօրինած ռումբի կազապարը... Քրիստափորի մարմնից հանած ռումբի մի կտոր, մի տուփ հող Քրիստափորի գերեզմանից: Արամի գինւորակն հագուստը՝ գործած վասպուրականում եւ ներհանում: Դաշնակէջնի մարմնից հանած կապարէ ձուլւած ոսկի շրջանակով մատանի: Վարդգէսի ժամացոյցը շղթայով, վանի բանտում հիւսած մետաքսաբել դրամապանակ, Վարդգէսի 1907-ի յուշատետքը: Արմէն Դաւթի ինքնահոգ գրիչը եւ փառիկ տորթանակը: Անդրանիկի դաշայնը եւ գլխիկն: Բաժնիկի ժամացոյցի ոսկի

շղթան: Բարկէն Սիւնիի ժամացոյցի շղթան: Ակնունիի ժամացոյցը, անցակիրը: Զաւարեանի գլխարկը, գրչակորը, բարձրաչափ — կողմնացոյցը: Ռ. Զարդաբեանի արծաթէ ծխատուփը, գրչակորը: Սերաստացի Մուրատի արծաթէ ծխատուփը՝ նուէր ստացած Շուշու, 1905-ին:

Վազգէնի արծաթէ գրչակորը եւ յուշատետքը: Եգիպտացիի պատրաստած ոսկիէ մի օղակ: Շարափ բէլի երկու շփանշաններ՝ առնւած Խանասորում: Հայկական դրոշմաբուրդերի և դրամների հաւաքածուներ: Դաշնակցութեան առաջին կնիքը: Ռոստոմի համարդակաւ քանաքանակ: Նիկոլ — Դումանի կաշիէ ծխատուփը: Անդրանիկի գործածած դաշայնը: Վ. Տաքեւեանի արծաթէ լուցկիի տուփը: Իշխան Արդուրեանի հեռադիտակը, ակնոցները եւ ժամացոյցը: Դաշն. Խէչոյի հեռադիտակը: Քեռիի հեռադիտակը: Հայ. Հանր. Կառավարութեան պղնձէ կնիքը: Եփրեմի ոսկէ ժամացոյցը: Յ. եւ Ե. Յար. Դաւթեանների մատանիները: Յ. Իսաուֆեանի ադամանդէ մատանին: Քրիս Գեներեանի ոսկի ժամացոյցը: Կ. Համբարձումեանի մատանին: Գ. Վիշապեանի գլխիկն: Խաժակի ինքնահոգ գրիչը: Վանի իշխանի ժամացոյցը: Սաֆայի համբիւրը: Պապաշայի Քրիստափորից նուէր ստացած ժամացոյցը: Հ. Յ. Դ. Ամբիկայի Կ. Կ.-ի ներած ոսկէ գինանշանը Մ. Վարանդեանին: Ա. Ահարոնեանի գրասենեակի կարասիները, Սերի դաշնակցի ստորագրած գրիչը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներած ոսկէ գրիչը: Պատուանի երեք վարագոյրներ Սամաքի ինքնամարտի օրերից՝ Միսաֆեանների տնից: Մի տուփ հող Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանից...:

Կարելի չէ բերել բոլորը, ոչ էլ արտաշայտել մարդու կրած անօրինակ ապրումները այս սրբազան Տաճարից:

Պէտք է տեսնել, անձամբ զգալ այդ բոլորը: Փարիզից անցնող ամէն Հայ, որի հոգում դեռ չէ մարած վահագնեան կրակը, պէտք է այցելէ Հ. Յ. Դ. Տունը, որտեղից դուրս կը գայ հոգեպէս վերածնած, հպարտ եւ նոր յոյսերով վառած...:

ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

Յորելեանի մասին... Պէտք է յորելեաններ տեսնել, քէ ոչ: Այս հարցի շուրջ կան տարբեր կարծիքներ մեր հասարակութեան մէջ:

Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է, նախ, ճշտել, քէ ի՞նչ յորելեանների մասին է խօսքը՝ անհատներին, քէ գործերի, դէպքերի ու հիմնարկութիւններին: Վերջինների նկատմամբ չենք կարծում, քէ տարակարծութիւն լինի — ի հարկէ, պէտք է: Պէտք է տեսնել, որ այն էլ համագայիւն հանդիսութեամբ տառերի գիւտի, Թարգմանաց, Աստուծաշունչի քարգմանութեան եւ նման մեծ դէպքերը: Եւ պէտք է տեսնել համագայիւն ու փայլուն շուքով նաեւ Սասունցի Դարբի հազարամեակը: Այս կարգի տոներն ու հանդեսները ծառայում են ազգի մտաւոր ու բարոյական մակարդակի բարձրացման, իսկ մեր օրերին՝ նաեւ ազգապահպանութեան հրամայական պահանջին:

Կարծիքները սկսում են տարբերել, երբ խնդիրը վերաբերում է անհատների յորելեանին. ուման, առհասարակ, ժխտում են նման յորելեանների կարելիութիւնը, ուրիշներ՝ հակառակն են պնդում: Այստեղ էլ, մեզ քուտ է, հարկաւոր է որոշ գանգաճութիւն դրնել: Պէտք է տարբերել մեռածներին ողջներից. մեռած մարդիկ, իրենց գործերով, սեփականութիւն են պատմութեան եւ պէտք է դիտել, որպէս այդպիսին: Եթէ կան ազգի մեծութիւնը որոշող խոշոր դէմքեր, որոնք իրենց հոգե-

— Զի բազում գործք արուքեան կան եւ ի մերում աշխարհի:

Մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացիի այս խօսքերն են, իբրեւ խորհուրդ խորին, գրած Հ. Յ. Դ. Թանգարանի մուտքի դրան վրա:

Ս. Վ.Ր.

կան ու մտաւոր վաստակով նշանակել են ազգային կեանքը, որոնց վերջիշումը այսօր էլ կարող է զարկ տալ ազգային վերելիքին — ինչո՞ւ չտեսնել այդպիսիների յորելեանը: Մի Նարեկացի, մի Բուշակ, մի Սայաթ — Նովա, մի Խորենացի, մի Բաֆֆի, մի Թումանյան, մի Կոմիտաս եւ շատ ուրիշ երեւելի դէմքեր՝ հայ ստեղծագործ հանճարի հսկաները արժանի են յաջորդ սերունդների յարգանքի եւ երախտագիտութեան, եւ յորելեանական հանդէսը լաւագոյն միջոցն է մեր զգացմունքների արտայայտութեան եւ միաժամանակ նրանց անունի օգտագործման յոգուտ ազգային դատի: Բաւական է յիշել, քէ Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեայ տարեդարձի հանդիսութիւնները ինչպիսի բարեբար ազդեցութիւն ունեցան Արտահայաստանի հայութեան կեանքի վրա:

Խնդիրը հիմնովին փոխում է, երբ խօսքը գալիս է ապրող անհատների յորելեանին: Մեզ մօտ ընդունւած սովորութիւն է աջ ու ձախ յորելեաններ կազմակերպել ապրող մարդկանց մասին, յաճախ առանց հաշիւ առնելու անհատի արժէքն ու արժանիքը, որով յորելեանի նշանակութիւնն էլ նստեմունք է: Յորելեանը հանրային երախտագիտութեան ու յարգանքի արտայայտութեան բարձրագոյն ձեւն է. միայն բացառիկ արժանիքի տէր անձեր արժանանում են նման գնահատութեան, եւ այդ պատճառով քաղաքակրթք աշխարհում խիստ սակաւ են նման յորելեանները: Ամէն

ազգի մէջ մատի վրա են համարում յորելեանի արժանի անհատները, իսկ մեզ մօտ...

Եւրոպայում ենք ապրում եւ պարտաւոր ենք մենք էլ քաղաքակրթք ազգերից օրինակներ առնել — չհետեւիլ կուրօքէն, չկապկել, այլ գիտակցօրէն փոխ առնել լաւագոյնը: Մեր յորելեաններն էլ պէտք է լինեն այն անձերի համար, որոնք բացառիկ ծառայութիւն են մատուցել ազգին, որոնք հանրամասն արժէքներ են տւել ազգին: Այդպիսիների քիւր մեծ չէ, բացառիկ անհատներ են դրանք, հետեւաբար, եւ յորելեաններն էլ պէտք է լինեն սակաւաթիւ: Յորելեաններ ա՛յն վաստակաւոր դէմքերի, որոնք արդէն տւել են ինչ որ իրենց հանճարը կարող էր տալ եւ մօտենալով կեանքի շէմքին՝ իրաւունք ունեն սպասելու երախտագիտութեան ազգի կողմից: Իբրեւ այդպիսին, մենք այսօր արտասահմանում կարող ենք ցոյց տալ միայն մէկ անձ, որ արժանի է նման յորելեանի եւ որի շուրջ կարող է ստեղծւել ազգային միութիւն — Լեւոն Շանթը, որ երկար տարիների գործունէութեան եւ իր արտակարգ կարողութեամբ անգին զանգեցրով ճոխացնելով Հայոց մշակոյթը՝ կանգնած է արդէն կեանքի 70-ամեակի շէմքին: Այդպիսի մի յորելեան կը լինի իրական տօն մեր ազգի համար:

Վեր առնենք հարցի եւ մէկ ուրիշ կողմը, որի շուրջ նոյնպէս կարծիքների միութիւն չկայ. ի՞նչը պէտք է լինի յորելեանի նպատակը՝ բարոյական գնահատման, քէ՞ նիւթական վարձատրութիւն: Մեզ մօտ, կարծես, վերջին տեսակէտն է գերակշռողը — ապրումստի միջոց հայրայրի յորելեանին, քէ եւ այս մասին վաղուց Գամառ — Գաթիկ պան տւել է ընդհանուր դատավճիռը — *Ողբարի ազգ էք դուք, Հայեր, առաջ, Ձեր յորելեանը՝ մուրացիկ դարաւ:*

Յիրաւի, մեր յորելեանները, շատ

յաճախ, «մուրացիկ դարաւ»-ի են վերածում:

Ո՞րն է յորելեանի մէջ էականը՝ դրաւմը, քէ բարոյական վարձատրութիւնը: Այս հարցի պատասխանը, մեր կարծիքով, լրիւ եւ լաւագոյն ձեւով տւել է Ա. Ահարոնեանը:

1916 թւին, Կովկասում, արձարծեց Ա. Ահարոնեանի գրական գործունէութեան յորելեանը կատարելու եւ դրանով նրա նիւթական զաւկցութիւն հասցնելու խնդիրը: Ահարոնեանը մերժեց այդ առաջարկը եւ այդ առթիւ գրեց Բագուի «Արեւ»-ում (№ 273) հետեւեալը. — «Ասում են՝ հայ գրագէտի, հայ գրականութեան խեղճութեան, անապահովութեան մեղքը մաքուրապէս ծանրանում է հայ ազգի վզին: Եւ ամէն անգամ, երբ որ եւ է հայ հեղինակ հիւանդանում կամ մեռնում է գրկամեծների մէջ, այս հիւն ու ծանձրալի բեման յեղիւում է հազար ու մի ձեւերով:

«Թող ներսի ինձ ասել, որ ես այս հայեցակէտը չեմ բաժանել եւ չեմ բաժանում քեզ. իմ խորին համոզմունքով հայ գրագէտի, բանաստեղծի վիճակը իր իսկ ժողովրդի վիճակի ճշգրիտ պատկերն է, նրա մանրանկարն է, որ հեշտ է ցուցատրում: Ինչ որ է հայ ազգը, նոյնն են եւ պէտք է որ լինեն հայ մտքի եւ արեւստի ղեկավարները:

«Եւ աւելին կասեմ. երբ մի ժողովրդի փիլիսոփայական գոյութիւնն իսկ վտանգի տակ է, երբ նա խոշտամբւած ու արիւն-լայ՝ գլուխ դնելու տեղ իսկ չունի — մեղք է, անիրաւութիւն է պահանջել, որ նա իր գրագէտներն ու իր գրականութիւնն ապահովի: Հայ մտքի, հայ ստեղծագործութեան վաւրայ եւ տները պէտք է որ անտրտունը կրեն իրենց տառապող ցեղին վիճակած ծանր խաչը, մինչեւ որ կը հասնին լաւագոյն օրեր: Անգլիացի գեղագէտ փիլիսոփայ Ռէսկին մէկ տեղ իրաւացի կերպով ասում է. «Այն աշխարհում, ուր հիւժւած մա-

նուկները կապւած շրթոններով իրենց մայրերի ցամաքած ստիճաններից թոյն են ծծում կաթի փոխարէն, յանգստից ե գեղարւեստի մասին մտածել...»: Իսկ մեր աշխարհում... Ա՛հ, մեր աշխարհը... »:

Ա. Ահարոնեանի այս տեսակետը այսօր էլ դեռ մնում է ճիշտ. «երբ մի ժողովրդի փիզիկական գոյութիւնն իսկ վտանգի տակ է», «մեղք է, անիրաւութիւն է պահանջել», որ այդ ժողովրդի մեծ մարդիկ ազգի ընդհանուր վիճակից տարբեր վիճակ ունենան. ազգի մեծերը պատկերն են նոյն ազգի:

Ամփոփենք, ուրեմն, մեր ասածները:

Յոբելեանները անհրաժեշտ են եւ օգտակար, իբրեւ ազգի մեծագործութեան եւ անցեալ փառքի յիշատակութիւն, իբրեւ աղբիւր նոր սերունդների ոգեւորութեան եւ հպարտանքի:

Պէտք է տօնել ազգային հեռաւոր ու մօտիկ անցեալի մեծ գործերը եւ երեւելի դէմքերը:

Պէտք է յորելեանական հանդէտով պատուել նաեւ ապրող մեծ եւ համազգային նախաջումի արժանացած դէմքերին:

Յոբելեանը պէտք է լինի առիթ բարոյական վարձատրութեան եւ համազգային գնահատութեան:



ԳԻՐԲ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Ի՞նչ է տեղի ունենում Հայաստանում, գրական ի՞նչ նոր երեւոյթներ կան, ի՞նչ գործեր են կատարւում, ի՞նչ նոր գիրքեր են լոյս տեսնում, — արտասահմանը շարունակում է մնալ բոլորովին անտեղեակ: Պատահական լուրերը, որ մերք ընդ մերք փաղուում են «Խորհ. Հայաստան»-ից, ո՛չ մի գաղափար չեն տալիս եւ, դժբախտաբար, շատ հեռու են մխիթարական լինելուց:

Իբրեւ լուսաւոր երեւոյթ արձանագրենք այն տեղեկութիւնները, որ վերջերս տրեցին Հայաստանի Հանրային Մատենադարանի մասին: Մատենադարանը այժմ ունի մօտ մէկ ու կէս միլիոն հատոր գիրք: Իր հազարաւոր հատորների եւ ձեռագիրների բաժնում գտնւում են «Ուրբաքագիրք կամ Պարզատմար Հայոց»-ը, որ տպւած է 1512 թւին, «Աղեփսանդր Մակեդոնացիի ար-

շանմանները եզրագրութիւն վրա», տպւած 15րդ դարում, Սուլթան Սէլիմի բանաստեղծութիւնների արաբերէն հաւաքածուն, տպ. Բերլինում, բազմաթիւ հայերէն, արաբերէն եւ այլ լեզուներով գրւած բանկարծէֆ ձեռագիրներ եւայլն:

Հայաստանի Մատենադարանը ստանում է խորհրդ. Միութեան սահմաններում լոյս տեսնող բոլոր հրատարակութիւնները, 30 լեզուներով, իսկ արտասահմանից՝ 10 լեզուով պարբերականներ: Անցած տարւանից սկսած հրատարակում է մատենագոյցներ զանազան միւլթերի մասին: Կազմակերպում է նաեւ պարբերական ցուցահանդէսներ հայերէն եւ օտար հրատարակութիւնների:

Այս տարւանից Մատենադարանը փոխադրւելու է իր նոր շէնքը համալսարանական քաղաւստում:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՕՐԱՅՈՅՅԸ

Համազգայինի հրատարակած օրացոյցները տարւել — տարի նոյնանում ու կատարելագործւում են: Այս տարւանը ներկայացնում է 366 էջնոց մի պատկառելի հատոր, ոչ քէ պատի, այլ սեղանի վրա դրելու համար: Բացի գուտ օրացուցային մասերից՝ հատորը բովանդակում է բազմաթիւ ժամանակագրական — պատմական տեղեկութիւններ, գրական — մշակութային — պատմական գիտելիքներ, հատումներ գրական — պատմական երկերից, բանաստեղծութիւններ Դանիէլ վարուժանից,

Սիւմանթոյից, Յովհ. Թումանեանից, Լեւոն Շանթից, Վ. Տէրեանից, Ե. Զարեկից եւ շատ ուրիշներից: Առաջ են բերւած Գ. Վարուժանի «Հացին երգ»-ը, Լ. Շանթի «Լեւոն աղջիկ»-ը, Հր. Ասատուրի «Դիմաստերներ»-ը: Հարուստ է կենսագրութիւնների բաժինը: Առհասարակ, գիրքը կազմւած է մեծ խմբով: Ճաշակ ու սէր կայ նիւթերի ընտրութեան մէջ: Իր տեսակում անմասնաւոր գործ է եւ ցանկալի է, որ լայնօրէն տարածուի հայերէն կարդացող բոլոր խաւերի մէջ:

«ԱՍՊԱՐԷՁ»-Ի ԵՐԵՄՆԱՄԵԱԿԸ

Երեսուն տարի առաջ, 1909-ին, Քալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաքում, մի խումբ մտաւորական ու դաշնակցական երիտասարդներ, հիմք էին դրել «Ասպարէզ» շաբաթաթերթի, որ, յաղթահարելով հայ մամուլին յատուկ բոլոր դժուարութիւնները՝ այսօր արդէն մնայուն եւ ինքնազաւ հոգի է՝ իր սեփական շէնքով, տպարանով եւ համակիրների լայն շրջանակով։ Երեսնամեակի առթիւ

խմբագրութիւնը լոյս է բնծայել պատկերազարդ մի «Բացառիկ», որ, բացի բնդհանուր բաժիններից, իր մէջ պարունակում է տեղեկութիւններ մասերի անցեալ կեանքի մասին։ Սրտունց շնորհաւորում ենք եւ մաղթում ենք մեր բանոր յաջողութիւններ այդ համեստ, բայց իր միջավայրի համար շատ օգտակար ձեռնարկին։

ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՄՆԱ. ԶԵԼԷՊԻ ՔԵՆՈՄԻՐՃԵԱՆԻ

Երեսուցեմի Ս. Յակոբեանց տպարանից լոյս է տեսել Ե. Զ. Քենոմիրեանի «Օրագրութիւն»-ը Մեսրոպ Արք. Նշանեանի հրատարակութեամբ — 715 + ձեռնագիր փառաւոր մի հատոր, որ կազմում է «Դուրեան Մատենադարան»-ի 13-րդ թիւը։ Արժէքաւոր եւ մեր 17-րդ դարու պատմութեան համար անգնահատելի աղբիւր է Նշանեան Արք.-ի լոյս բնծայած գործը։ Գրքին կցւած է թորգում Պատրիարքի յառաջաբանը եւ հրա-

տարակէի կազմած բնդարձակ «Ներածութիւն»-ը Ե. Զ. Քենոմիրեանի կեանքի եւ գործի մասին։ Հատորի վերջը, իբրեւ յաւելած, տրւած են հեղինակի բարբերը, ուղերձները, գանձերն ու ողբերը, այլ եւ օտար եւ ռաւկական բառերի բառարանն ու յատուկ անունների ցանկը։ Գիրքը արժէ 4 շիլին եւ, անշուշտ, պիտի գրաւէ հայ բանասերների եւ պատմութեամբ զբաղողներին ուղղորդութիւնը։



բեւս խորհրդածելու համար Հայոց պատմութեան դժբախտ դէպքերուն եւ անոնց պատճառներուն վրա։

Տարիքը յառաջացած էր արդէն, ա-

պահովաբար շատ երկար չապրեցաւ։ Կոմագեանացի ծննդեան քաղաքը կը դնէ 1020

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՀՐ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ՝ «Լեռնային Պատերազմ»,

Թարգմ. Գնդ. Տ. Բաղդասարեան,

Մատենաշար «Ռազմիկ», Թիւ 2, 1938, Փարիզ։

Հայ Կամաւորների եւ Մարտիկների Միութիւնը օգտակար գործի է ձեռնարկել՝ հիմնելով «Ռազմիկ» շաբաթաթերթն ու «Ռազմիկ» մատենաշարը։ Մեր երիտասարդութիւնը, մամուլան, շատ պէտք ունի զինուորական դաստիարակութեան։

«Ռազմիկ» մատենաշարի առաջին հրատարակութիւնը՝ «Երկու տարի հայկական բանակի մէջ»՝ ժամանակին համակրանքով բնդունեց հայ մամուլի կողմից։ Եւ, յիշաւի, դրանք հետաքրքրական ձեւով գրւած յուշեր էին Հայաստանի հանրապետական բանակի կեանքից։ Ներկայ գրքոյն կրում է տեսական բնույթ եւ շօշափում է լեռնային պատերազմի խնդիրները։

Հեղինակը՝ Հր. Փատրմանեան, հայ ակամաւոր գործիչ Արմէն Գարոյի գաւազնը, մեր զարգացած եւ յուսատու երիտասարդներից է, որ հետաքրքրուում եւ ապրում է Հայաստանի հարցերով եւ որ լեռնային պատերազմի խնդիրները ուսումնասիրել է յատկապէս հայ երիտասարդութեան զինուորական զարգացման զարկ տալու նպատակով։ Անպայման հիմուտ իր բնորոշ միջոցներով՝ երիտասարդ հեղինակը շատ յստակ կերպով ներկայացնում է լեռ-

նային պատերազմի հիմնական սկզբունքները՝ ելակէտ ունենալով պատերազմի փորձերը եւ զինուորական գիտութեան վերջին խօսքը։

Լեռնային պատերազմի արեւստի տիրապետութիւնը մասնաւորապէս կարեւոր է հայ զինուորականութեան համար, որովհետեւ Հայաստանն ու շրջակայ պետութիւնները գերազանցապէս լեռնային երկրներ են։ Փատրմանեանի գրքոյն մի տեսակ ներածութիւն է այդ արեւստի ուսումնասիրութեան. նա տալիս է բնդհանուր սկզբունքներ ու հրահանգներ, տեսական սահմանաւորումներ. յաջորդ քայլը պէտք է լինի մանրամասնութիւններ եւ գործնական համաձայնութիւններ արեւի լայն ծանօթութիւնը։ Եւ այդ, անշուշտ, «Ռազմիկ»-ի պարտականութիւնն է՝ տալ առանձին գրքոյններով կամ յօդաւաշարով փորձնական ու գործնական հրահանգներ գրքոյնում շօշափած հիմնական հարցերի մասին։

Գրքոյնը գրւած է պարզ եւ առիւնող ոճով եւ մատչելի է ամէն մի բնդերցողի համար։ Յանկալի է, որ նա լայնօրէն տարածի մասնաւորապէս մեր երիտասարդ բնդերցողների մէջ։ Ս.

Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ՝ «Արծիւր իր բոյնին մէջ»

1938 թ., Փարիզ

Արծիւր Խրիմեան Հայրիկն է։ Բոյնը՝ Վան — Վարազը։ Հեղինակը՝ յայտնի ռաւկավար գործիչ Ա. Թերզիպաշ-

եան, որ մամուլում ծանօթ է իբրեւ կրքոտ յօդաւաշարի հեղինակ։ Ներկայ գիրքը, սակայն, գիշտ հակառակ ոգիով

է՛ր գրած: Ի՞նչ ասել է սէր. հեղինակը սիրում է Արծւին, իսկ սէրը հրաշաքործ է:

Ա. Թէրգիպաշեանի գիրքը ընդգրկում է Հայրիկի վեցամեայ առաջնորդութեան շրջանը եւ յարակից անցքերը Վասպուրականում — 1879 - 1885 թ.: Հեղինակի գլխաւոր աղբիւրը եղել են հօր՝ Յար. Թէրգիպաշեանի եւ իր անձնական յուշերը. ինչպէս նաեւ Հ. Անէմեանի «Հայոց Հայրիկ» հատորը: Պատմութիւն չէ Ա. Թէրգիպաշեանի տւածը, ոչ էլ փաստերով ու քերականութեամբ լուծելը. որպէս պատմական աղբիւր նրա գործը պայմանական նշանակութիւն ունի: Նա ջանացել է տալ աւելի միջավայրի ու դէպքերի ոգին, մթնոլորտը. պատկերացնել այն ժամանակայ մարդկանց մտածումներն ու ապրումները, եւ, պէտք է ասել, ընդհանուր առմամբ, նրան յաջողւել է այդ: Գիրքը գրած է սիրով ու ջերմութեամբ, կենդանի ու գրաւիչ ոճով, յաճախ սուր. գրեթէ միշտ քարեացական հումորով: Որոշ տիպեր պատկերացւած են գունագեղ գծերով, ինչպէս Քեռութագաւորը, կամ Մարիամ փաշան, Յուսիկ վարդապետը, հաշատուր Կարուդիկոսը: Հայրիկի պատկերը պատած է միշտ լուսապսակով. Ա. Թէրգիպաշեանը խօսում է նրա մասին, ինչպէս սիրահարը կը խօսէ իր սիրոյ առարկայի մասին: Հայրիկը նրա աչքում մեծ համբար է՝ «արտակարգ պէսպիսութեամբ օծուած համբար մը, որ կրնար Լուսեր մը դառնալ, եթէ Գերմանիոյ մէջ ծնած ըլլար, Գրումվել մը՝ Անգլիոյ մէջ, Լամարքին մը՝ Ֆրանսայի մէջ»:

Գրքի մէջ կան շատ կենդանի էջեր, ինչպէս սովորական պատկերը, իշխաններու ծեծը, Պոզոս եպ. ի առաջնորդ ընտրւելու պարագաները, Հայրիկը վարագում, Հայրիկի եւ Սրանձտեանի փոխյարաբերութիւնները եւ այլն: Իշխանների ծեծի պատմութիւնը մեզ քուս է միակողմանի ու միտումնաւոր. ին-

չո՞ւ հայրենասիրութիւն չենք աղբիւրի եւ «ծեծողների» կողմից: Ծեծը այն ժամանակայ «գաղափարական պայքարի» ձեւերից մէկն էր:

Գրքի մէջ ամենակականը Հայրիկի համրային դիմագծի պատկերացումն է: Ան հասարակ բարդ մկարագրի տէր էր Հայրիկը. նրա այս կամ այն գործից դատելով՝ կարելի է ներկայացնել եւ իբրեւ ծայրայեղ յեղափոխական եւ իբրեւ պատկանողական մարդ՝ չափաւոր ու զգոյշ: Ա. Թէրգիպաշեանը այս երկու յատկութիւնն էլ ընդգծել է, չի անտեսել եւ նրա փառասիրութիւնները: Այս կողմը լաւ է ըմբռնւած ու գեղեցիկ կերպով պատկերացւած է:

Հետաքրքրական է Է. մի քիչ անսպասելի Ա. Թէրգիպաշեանի պաշտպանողականը ընդդէմ այն քննադատներին, որոնք դատապարտում են իրիմեանի քաղաքական գործունէութիւնը. «Կարելի՞ է միքէ, հարցնում է Ա. Թէրգիպաշեանը, խո՛ւալի մարդը դատել անոր գործումնէութեան արդիւնքէն... Ի՞նչ պիտի ըլլար քննադատի դատաստանը իրիմեանի մասին, եթէ, օրինակի համար, մեծ պատերազմը չծագէր, եթէ Թուրքիան անոր չմասնակցէր, եթէ Քեմալ մը մէջտեղ չէլներ եւ յունական բանակը անակնկալօրէն չի կազմալուծէր եւ կամ եթէ այս ամէն «եթէ»-ներէն վերջ, Ֆրանսա եւ Իտալիա, յանկարծ, չփոխէին իրենց քաղաքականութիւնը Թիւրքիոյ հանդէպ »:

Ի բերանոյ քուսմէ դատեցար. «կարելի՞ է միքէ խո՛ւալի մարդը դատել անոր գործունէութեան արդիւնքէն»: Ա. Թէրգիպաշեան եւ իր գաղափարակիցները քաջութիւն ընդունելի ո՛չ միայն իրիմեանի, այլ եւ ուրիշների վերաբերմամբ: Եթէ նրանք այդ կշռաչափով մօտենան մեր երեկւայ եւ այսօրայ կեանքին, ինչե՛ր — ինչե՛ր պիտի հերքեն իրենց միջեւ այժմ ասածներէրց...

Ս. Վր.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկայ համարով լրանում է «Վէմ»- չորրորդ տարեշրջանը, աւելի ճիշտ՝ չորրորդ վեցեակը, որովհետեւ մեր բաժանորդագրութիւնը, ինչպէս յայտնի է, տարեկան չէ, այլ՝ ըստ վեց համարի, վեց դիւրք մէկ շրջան:

Պէտք է խոստովանել, որ հեշտ չէր մեր անցած ճամբան: Մանաւոր վերջին տարիներին նիւթական ծանր պայմաններում, իբրեւ հետեւանք տնտեսական սուր տագնապի, «Վէմ»-ն եւս շատ դժուարութիւններ կրեց, բայց այն ջերմ համակրանքն ու սէրը, որ նա դատարկութեան շրջաններին եւ հայ մշակոյթով աղբիւր մտաւորականութեան կողմից, մոռացնել են տալիս ամէն դրկանք ու նեղութիւն: «Վէմ»-ը այսուհետեւ եւս հրատարակւելու է նոյն ուղղութեամբ եւ նոյն բովանդակութեամբ, ինչ որ մինչեւ այժմ՝ լայնօրէն բանալով իր էջերը բոլոր նրանց առջեւ, որոնք սիրում են հայ մշակոյթն ու պատմութիւնը եւ պատրաստ են ծառայելու նրանց զարգացման:

Պէտք է ասենք նաեւ, որ քարոյական տեսակէտից մենք կատարելապէս դո՛ւ ենք «Վէմ»-ից. նա իր շուրջ համախմբեց եւ ունի մեր մտաւորականութեան ընտրանին եւ ընթերցողների լայն շրջաններ: Նոյնը չենք կարող ասել, դժբախտաբար, միւթականի մասին. եթէ բաժանորդները ժամանակին վճարէին բաժնեգինը, «Վէմ»-ը կը լիներ ինքնապահ, ո՛չ մէկ նեղութիւն չէր քաշի եւ կանոնաւորապէս ու ժամանակին լոյս կը տեսնէր: Յաւն այն է, որ հայ մարդը դիւրք ունենալ եւ կարգաւ շատ է սիրում, բայց դրամ վճարել չի սիրում: Ընդհանուր եւ դժբախտ ցաւ է այս, որ չդիտենք, թէ երբեքից պիտի դարմանւի: Նոր շրջանի չէմքին մենք մէկ խնդիր ունենք միայն մեր բաժանորդներից՝ ժամանակին ուղարկել իրենց բաժնեգինը, առանց սպասելու յիշեցումներին: Այդքան փոքրիկ զոհողութեամբ, եթէ այդ զոհողութիւնն է, նրանք մեծապէս կը նպաստեն «Վէմ»-ի կանոնաւոր հրատարակութեան:

«Վէմ»-ը ապրում է միայն բաժանորդագրութեամբ. իր բաժանորդների թիւը բաւական է հրատարակութիւնը ապահովելու համար: Կողմնակի հասոյթներ մենք չունենք, բացի մի քանի ինքնատուր եւ պատահական նւէրներից: Հաճոյքով արձանագրում ենք հինգ տարւայ ընթացքում ստացւած այդ դուժարները. — 300 Ֆր. հանգուցեալ Գ. Շահլամեանից (Մարտէյլ), 200 փեսօ հանգուցեալ Դոն Խուան Պէնէյէանից (Բ. Ալրէս), 25 տուար Տր. Ս. Քէշիշեանից (Տիթրո-

յիթ), 50 տարւոյ Ս. Աւետիսեանից (Նիւ Եօրք)։ Այս բոլոր դոմարները դիմաց «Վէմ»-էր ուղարկւած են Սիւրիայի, Իրաքի եւ Իրանի զարոյցներին եւ այլ հաստատութիւններին։ Այս, ինչպէս նաեւ առանձին «Վէմ» ներդրումներին խմբագրութիւնս յայտնում է իր ջերմ շնորհակալութիւնը։ Սրտագին շնորհակալութիւն նաեւ մեր ընկեր - զործակալներին, որոնք, առանց չափի ակնկալութեան, իրենց թանգագին աջակցութեամբ մեծապէս օգնում են մեր հանդէսի զոյսութեան եւ զարգացման։

«Վէմ»-ի նախորդ տարիների համարները մնացել են սահմանափակ թւով, այդ պատճառով խմբագրութիւնս այլեւս անկարող է ղեղչւած գնով ուղարկել։ Սկզբից՝ ամբողջ հաւաքածոն ստանալ ուղող բաժանորդները այսուհետեւ պէտք է վճարեն նշանակւած լրիւ բաժնեկիւնը։

«ՎԷՄ»-Ի ՆՈՐ ՀԱՍՑԷՆ

Բաժանորդներից, զործակալներից եւ բոլոր «Վէմ»-ի հետ զործունեցողներից խնդրում ենք ի նկատի ունենալ մեր նոր հասցէն.—

S. Ter - Tovmassian,
79bis, Rue des Chesneaux
Montmorency (S. et O.)
(France)



ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. Գարամաճեան՝ «Գրպանի Օրացոյց», Ի. տարի, 1939, Փարիզ։

Ե. Օսեան՝ «Պատերազմ եւ... Խաղաղութիւն», մատենաշար «Շանք», քիւ 2, Փարիզ, 1938։

Արամ Գառնէ՝ «Կլուց ու Սոյսակը, եւ Յ. Թումանեան» «Աղւէսը», յաւելւած «Ալիք»-ի, 1938, Թէհրան։

Յ. Թումանեան՝ «Հսկան», եւ Արամ Գառնէ՝ «Փոքրիկ պատկերներ», յաւելւած «Ալիք»-ի, 1938, Թէհրան։

Արամ Գառնէ՝ «Զմրուխտ քոչուցի հրաշայի փետուրները», յաւելւած «Ալիք»-ի, 1938, Թէհրան։

Զօն Ասպարէզի երեսնամեակին, 1908-1938։

Կ. Պալճեան՝ «Անճառութեան դադարի մասին մտածումներ», 1938, Բուքրէշ։

Célébration Solennelle du Quinzième Centenaire de la Traduction Arménienne de la Bible. Publ. de

la Société des Gens de Lettres Arméniens de Paris. 1938, Paris.

Mitteilungsblatt der Deutsch - Armenischen Gesellschaft. E. V., Berlin, N°3.

«Բաղմալէպ», Վեներտիկ, քիւ 6 - 9։
«Հայրենիք», Բուքրէշ, քիւ 11, 12 եւ 1. 2։

«Սիւն», Երուսաղէմ, քիւ 11, 12 եւ 1։
«Կեանք եւ Արեւոտ», Փարիզ, քիւ 8։
«Հայ - Բոյժ», Փարիզ, քիւ 48, 49, 50, 51։

«Զարթոյց», Փարիզ, քիւ 6։
«Ռազմիկ», Փարիզ, քիւ 45։
«Անահիտ», Փարիզ, քիւ 6։
Հասկ, Անքիլիս, քիւ 11, 12 եւ 1։
«Պապ - Ուխտի», Քիլիկիա, քիւ 1։
«Նաւասարդ», Թէհրան, քիւ Է., Ը.։
Արեւադալ, Աքէնք, քիւ Է., Ը.։
«Միութիւն», բացառիկ քիւ, Փարիզ, քիւ 194։
«Սկսուոր», Երուսաղէմ, բացառիկ քիւ։

«ՎԷՄ» ՆԻՐՈՂՆԵՐ

Հր. Սարգսեան, Փարիզ — Պ. Յ. Թէրլէմէզեանին, Գալաց։

Եր. Յարութիւնեան, Փարիզ — Բէյրութի Հայ Ճեմարանին՝ ի յիշատակ իր մօր։



“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԿԵՍԱՐ. — Հայկական հարցը 19-րդ դարուն	1
Ա. ԱՅԵՂԵԱՆ. — Միջագո. դաշնագիրներ Հայաստանի մասին	27
ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ. — Վանի երկրորդ կռիւները եւ վերջին իշխանութիւնը	38
ՏՈՒԹ. Վ. Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ. — Յուշատետրէս	51
Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ. — Պատրանքների շրջանից	69
ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ պատերազմի հանդէպ	79
Ա. Ա. — Լեւոն Հաուպտ	83
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ. — Մի համաձայնութեան առթիւ, Մ. Վարանդեան: — Արմէն Գարոյի նամակը Յ. Դաւթեանին: — Ռուստմի նամակը Հ. Յ. Դ. Ամեր. Կ. Կ. —ին.	86
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Հ. Յ. Դ. Տունը, Ս. Վ.: — Յորեկանների առթիւ	94
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. — Հայաստանի Մատենադարանը: — Համագայիցի Օրացոյցը: — «Ասպարէզ»-ի երեսնամեակը: — Օրագրութիւն Ե. Չ. Քեմալիւրեանի	101
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ. — Հր. Փաստրմանեան՝ Կոմագեանցի՝ «Փիլարտոս Հայը», Շ. Նարդուհի: — Հր. Փաստրմանեան՝ «Լեւոնայի պատերազմ», Ս.: — Ա. Թերզիպաշեան՝ «Արծիւն իր բռնիքին մէջ», Ս. Վր.:	103
ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ. —	109
ՅԱԻԵԼԻԱՆ. — Գ. Միսիքեան՝ Պրագիլահայ գաղութը	41

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յողածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.—
Հասցէ.— S. TER - TOVMASSIAN,
79bis, Rue des Chesneaux — Montmorency (S. et O.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Impr. ARTISTIQUE, 12, Rue de la Jonquiére, PARIS 17.

ւանի անդամները ուղղակի իր կողմէ նշանակելու իրաւունքը տալով անոր: Վերջինս ներկաներէն՝ մինչեւ վերջ իրեն հետ գործակցելու խոստում առնելէ եւ ինքն ալ իւր կարգին խոստանալէ յետոյ՝ ատենապետ կը նշանակէ Գ. Միսիքեանը, ատենադպիր՝ Փրոֆ. Բ. Կայծակեանը եւ զանձապետ Ղազար Ղազարեանը: Նորակազմ Մասնաճիւղը՝ սկզբնական օրերուն մեծ եռանդով կաշխատի եւ 15 նոր անդամներ կ'արձանագրէ. մտից տուրքերէ եւ ամսական անդամաւ՝ զճարներէ տասը ամսուայ ընթացքին դոյացած հասոյթը՝ 2524,75 Փր. Փրանք, կը զրկէ Կեդր. Վարչութեան զանձապահին: Բայց Բարեգործականը այսօր անունով միայն կը պահէ իր դոյութիւնը:

Ս. Աննա արւարձանի սակաւթիւ հայութիւնը նախնաձախընդիր նոր սերունդի դաստիարակութեան՝ նիւթական ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով՝ սեփական վարժարանի մը շինութեան դադարէ կը գործնականացնէ: Եւ 1933 Մայիս 14-ին նորակառոյց վարժարանին «Աւարտման» հանդէսը կը կատարւի, տեղւոյն եւ Ս. Բաւլոյէ դացած աղգայիններու ներկայութեամբ: Դպրոցի շինութեան դադարէրը յղացողը եւ նիւթապէս քաջալերողը կըլլայ Արրահամ Զորպաճեան:

Ինչպէս ժամանակին Clube Athletico Armenio -ն, նոյնպէս ալ Հ. Մ. Ը. Մ.-ի Մասնաճիւղը գիշերային դասընթացք մը կը հաստատէ, որպէսզի սրճարաններու անկիւնները եւ ուրիշ անյարմար վայրեր դեգերող երիտասարդներուն մտաւոր եւ բարոյական սնունդ տայ: Առաջին օրերուն 25-է աւելի երիտասարդներ կը հետեւին. դասաւանդութիւնները կըստանձնեն Ն. Գումրոեան (հայերէն), Տոքթ. Վ. Մինասեան եւ Մ. Նահապետիւրեան, Տոքթ. Վ. Զաքարեան՝ առողջապահութիւն, Գար. Թիւֆէնկեան՝ Թարգմանութիւն եւ Օ. Տարազեան՝ բարոյախօսութիւն:

Նոյն թւականին (1933) Պէյրութի Հայկական Քեմքի հրկիզման առթիւ Ս. Բաւլոյի հայ գաղութը երկու յարանաւանական ներկայացուցիչներու նախաձեռնութեամբ ժողով կը գումարէ եւ Յանձնախումբ մը կընտրէ՝ հանգանակութիւն կատարելու համար: Յանձնախումբը մէկ քանի ամսուայ ընթացքին կը հանգանակէ 112½ անդլ. ոսկի, զոր կը զրկէ Տանն Կիլիկիոյ ծերունադարձ Սահակ Հայրապետին, գումարին 80 %ը հրկիզեալներուն եւ 20 %ը Մամուլէյի թոքախտաւորներու Բուժարանին յատկացնելու համար:



Ժողովուրդին մէջ հետզհետէ ծայր տուող անհամերաշխութիւնը, իրարատեցութիւնը եւ կիրքերու գրգռումը պատճառ կըլլան եկեղեցիին հասոյթներուն նւագման, որուն հետեւանքով Հոգաբարձութիւնը անկարող կըլլայ իր ստանձնած պարտականութիւնը լիովին կատարել: Եկեղեցւոյ յատկացւած շէնքին վարձքերը ամիսներով անվճար կը մնան. վարձատուն կը հարկադրուի ազգաբարեւ որ շէնքը իրեն յանձնէ: Տ. Գ. Քաչ. Սամէլեան՝ ճարահատ, եկեղեցւոյ բեմէն կը յայտարարէ այս պարագան եւ կոչ կուզէ Ժողովուրդին, որ չթողու, որ եկեղեցին փակուի: Քահանային խօսքերը «ձայն քարքառոյ յանապատի» կը մնան եւ, վերջապէս, Օգոստոսի երկրորդ կիսամեային եկեղեցին կը փակէ իր դռները հաւատացեալներուն առջեւ: Մարաշի Հայրենակց. Միութիւնը ի տես այդ վիճակին՝ անմիջապէս ընդհանուր Ժողով կը գումարէ եւ երկար խորհրդակցութենէ յետոյ՝ կորոչէ եկեղեցին վերաբանալ, եւ իր անդամներուն մէջէն մատակարար մարմին մը կընտրէ ու անոր կը յանձնէ եկեղեցիին հոգածութիւնը: Ի պատիւ մարաշցիներու, որոնք Ս. Բաւոյի Հայ դպրութիւն մեծամասնութիւնը կը կազմեն, պէտք է ըսել, որ եկեղեցին անոնց հոգածութեան տակ մտնելէն ասդին, կանոնաւոր կերպով կը շարունակուի՝ առանց վէճերէն մը պարտք ունենալու:



1932-ին Հայ Ազգ. Դուրեան Վարժարանը ներսէն Պոյաճեանի տնօրէնութեան ներքեւ համեմատաբար յաջող շրջան մը կը բոլորէ. միայն նիւթապէս չափէն աւելի նեղ դրութեան մէջ կը գտնուի եւ հազիւ ուսումնական տարեշրջանը լրացած՝ յաջորդ տարւոյ համար վերաբանալու յոյսերը իսպառ կը կորսնեն: Նոյեմ. 20-ին, վարժարանի ամսվերջի հանդէսին՝ օրւան բանախօսներէն Օ. Տարազեան կոչ կընէ բոլոր կազմակերպութիւններուն եւ սրտցաւ հայրենակիցներուն, որ վերջ տան իրենց կիրքերուն եւ բոլորին կրթական գործին շուրջը՝ նոր սերունդը հայ պահելու համար: Նախագահն ալ «փակման խօսք»-ին մէջ ահազանգ կը հնչեցնէ: Բայց արձակուրդի օրերը կը սահին եւ ոչ ոք քաջութիւնը կուենայ վարժարանը վերաբանալու նախաձեռնութիւնը ստանձնել: Հ. Յ. Դ. Կոմիտէն տեսնելով այդ պարագան՝ կարգ մը ազգայիններ Ժողովի կը հրաւիրէ խորհրդակցելու համար: Եւ այդ խորհրդակցութեան իբր արդիւնք, 1933 Յունւարին «Կրթասիրաց Միութիւն»-ը ի յայտ կուգայ, որ Փետրուարի կիսուն կը յաջողի վարժարանը բանալ եւ անոր հոգածու-

թիւնը յանձնել իր պաշտօնին զիտակցութիւնը ունեցող Հոգաբարձութեան մը: Կրթասիրաց Միութիւնը՝ վարժարանին նիւթական ալ ապահովելու համար՝ Տնտեսական Յանձնախումբ մը կընտրէ եւ թէ՛ իր անդամներէն եւ թէ՛ դուրսէն արձանագրւած ներատուութիւններով, ինչպէս նաեւ աշակերտներու թոշակներէն գոյացած հասոյթով՝ մասամբ կը հաւասարակուէ դպրոցին համար նախատեսւած տարեկան ծախսը:

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, թէ՛ որքան որ «Հայ Ազգ. Դուրեան Վարժարան»-ի հոգատար մարմինը Կրթասիրաց Միութիւնն է, բայց այդ Միութեան ոգին եւ ջիւնն ալ Նաղարէթ Տիւղէթէնեանն է, որ՝ հակառակ իր համեստ նիւթականին՝ ամենէն շատ զոհարելու է:

Ս. Բաւոյի Հայ վարժարաններու մասին գրւած ատեն, Տիար Ղազար Նազարեանի անւան անյիշատակ թողւիլը մեծադոյն անիրաւութիւնը պիտի ըլլար: Ղ. Ղազարեան թէ՛ Յառաջդիմասէր Հայուհեաց Միութեան եւ թէ՛ Հայ Ազգ. Դուրեան Վարժարանի, ինչպէս նաեւ Ս. Աննայի Նուսպարեան Վարժարանի պատասխանատու տնօրէնութեան պաշտօնները վարած է՝ տեղական կառավարութեան արտօնադրով: Ան՝ 45 տարիներէ ի վեր Ս. Բաւոյի մէջ իր բնակակցութեամբը՝ քաղաքացիական ամէն իրաւունք ձեռք բերած եւ պետական պաշտօնեաներու եւ ազդեցիկ անձնաւորութեանց հետ շփուած ունեցած եւ յարաբերութիւն մշակած ըլլալով՝ ամենէն աւելի սիրւած ու յարգւած դէմք էր:



Պրագիլահայ դպրութի կեանքը ուրազած ատեն՝ չենք ուզեր դանց ընել Փրէզիտէնթ Ալքիմոյի արւարձանը, ուր 1923-էն ի վեր հաստատուած են հայ տարագիրներ, որոնք այսօր 60-է աւելի ընտանիքներ կը կազմեն: Այս դպրութիւնը կը բաղկանայ սեփական, պիթիւցիներէ եւ մարաշցիներէ: 1928-ին կը կազմեն «Սալմոյ - Չոր»-ի Հայր. Միութիւնը՝ դպրութիւն մէջ ազգային կեանք ստեղծելու եւ մանուկներուն տոհմային դաստիարակութիւն տալու նպատակաւ: Գաղութը կը բանայ Մանկապարտէզ մը եւ քիչ վերջն ալ սեփական եկեղեցիի մը շինութեան կը ձեռնարկէ: Դժբախտաբար, սակայն, ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ երկպառակութիւնը մուտք կը գործէ եւ այդ իսկ պատճառով Մանկապարտէզը կը փակուի, եկեղեցիի շինութեան գործը առկախ կը մնայ եւ անձրեւներու հետեւանքով կիսաւարտ պատերն ալ կը փլին: «Սալմոյ - Չոր»-ի Միութեան մէջ պատասխանատու դեր կատարողներ (Տիգրան Էշրաֆեան, Յակոբ Գե-

ղեցիկեան, Գեղամ Կարախանեան, Զէֆրի Մղոսեան, Ստեփան Փալաղեան եւ ուրիշներ) առանց յուսահատելու նորէն հրապարակ կիջնեն՝ եկեղեցւոյ շինութեան գործը գլուխ հանելու համար, եւ կը դիմեն Տիար Վ. Բէնթէնէճեանի, որ յանձն կառնէ եկեղեցին իր սեփական միջոցներով շինելու, եւ 20 դոնթի մօտ դումար մը ծախսելով՝ Փրէզիտէնթ - Ալքիմոյի հայ գաղութը կօծտէ համեստ եկեղեցիով մը, որ միաժամանակ եւ դպրոցի պաշտօնը կը կատարէ:

**

Ս. Բաւլոյի հայ գաղութը Թարգմանիչներու հանդէպ ալ իր երախտադիտական պարտականութեան մէջ չի թերանար: Կրթասիրաց Միութեան նախաձեռնութեամբ, 1933 Յուլիս 23-ին կը տօնէ «Մշակոյթի Օր»-ը՝ առաջին անգամ ըլլալով:

Նոյն տարւոյ վերջերը կը կազմուի եւ Հ.Օ.Կ.-ի Ս. Բաւլոյի մասնաճիւղը, որ պետական վաւերացման ենթարկելէ վերջ՝ պաշտօնապէս հրապարակ կուգայ եւ իր առաջին գործը կընէ «Ներգաղթի Ֆոնտի Յանձնախումբ» մը կազմել, որուն համար կը դիմէ Հ. Բ. Ը. Միութեան, Հաճնոյ, Մարաշի, Եոզկատի Հայրենակց. Միութիւններուն, Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան մասնաճիւղին, եւ ներկայացուցիչներ կը խնդրէ խորհրդակցութեան համար: Դիմումին կը պատասխանեն Հաճնոյ, Եոզկատի Հայրենակց. Միութիւնները եւ Ս. Դ. Հնչ. մասնաճիւղը, իսկ Մարաշի Հայրենակց. Միութիւնը 1933 Դեկտ. 27 նամակով «Հայրենիքի երկինքին տակ փոխադրուող տարագիր Հայրենակիցներու նիւթական եւ բարոյական օժանդակութենէն Ս. Բաւլոյի հայ գաղութը անմասն չթողելու ձեռնարկին համար» իր ուրախութիւնը յայտնելէ վերջ՝ կ'առաջարկէ. «... Սակայն, նրկատելով, որ Ներգաղթի Ֆոնտի կեդրոնը կազմուած է նաեւ մասնակցութեամբ Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ որ գաղութին մէջ իր մասնաճիւղը ունի նաեւ այդ ազդեցութեամբ հաստատութիւնը, փափաքելի է մեզ, որ գաղութին մէջ եւս ֆոնտը կազմուի զոյգ Միութեանց նախաձեռնութեամբ, որմէ վերջ Վարչութիւնս կը խոստանայ հարկ եղած մասնակցութիւնը բերել »:

Այս նամակին վրա, Հ.Օ.Կ.-ի մասնաճիւղի վարչութիւնը 30 Դեկտ. 1933 թւակիր նամակով՝ երկրորդ անգամ կը դիմէ Հ. Բ. Ը. Միութեան՝ «Ներգաղթի Ֆոնտի Յանձնախումբ»-ի կազմութեան մասին անոր վերջնական կարծիքը առնելու համար:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաճիւղը՝ հրահանգուած Փարիզի Կեդր. Վարչութեան թ. 27033, 1933 Հոկտ. 20 պաշտօնագրէն՝ որով հաղորդելով «Հայրենիքի Օգնութեան Կոմիտէի նախագահ Գ. Վար-

դանեանի նախաձեռնութեամբ» Փարիզի մէջ Ներգաղթի Ֆոնտի Կեդր. Մարմնոյ մը կազմութիւնը, կը յանձնարարէր «տեղւոյ մէջ եւս Հ.Օ.Կ.-ի եւ Հայրենակցականներու հետ միատեղ խառն մարմնոյ մը միջոցաւ այս կարեւոր ձեռնարկը գլուխ հանել», 1934 Յունւար 8 գրութեամբ՝ իր կողմէ ներկայացուցիչ կը նշանակէ Լեւոն Մոստիշեանը:

Տեղի ունեցած երրորդ խորհրդակցական ժողովին՝ միաձայնութեամբ յայտնուած փափաքին վրա՝ Յանձնախումբի կազմութեան նախաձեռնութիւնը կը ստանձնեն Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ Հ.Օ.Կ.-ի ներկայացուցիչները:

Մարաշի Հայրենակց. Միութեան ներկայացուցիչները տարակարծութեան եւ յարուցած վէճի մը հետեւանքով՝ կը հրաժարին Յանձնախումբին մէջ իրենց ներկայացուցիչը ունենալէ:

Յանձնախումբը՝ թէ՛ Ս. Բաւլոյի կեդրոնէն եւ թէ՛ զանազան քաղաքներէ կը յաջողի հանգանակել մօտաւորապէս 6000 Փրանքի գումար մը, զոր գանձապետ Ղազար Նազարեանի միջոցաւ կը զրկէ Կեդրոնի գանձապահ Լեւոն Կիւմիւզկերտանի:

1934 թ. Յունւար 1-ին կը կազմուի Հայ Կարմիր Խաչի Ս. Բաւլոյի մասնաճիւղը «Արմենիա»-ի խմբագիր Ռէն Վարդանեանի նախաձեռնութեամբ, որուն պաշտօնական բացումը տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 15-ին: Ներկայիս ունի 45 բարեկամ անդամներ եւ չուրջ 100 անդամուհիներ: Նիւթապէս կ'օժանդակէ հիւանդներու, աղքատներու եւ կորդեղի սաներ:

Դարձեալ 1934-ի սկիզբները կը կազմուի Զափահաս Որբերու Միութեան Մասնաճիւղը՝ մէկ քանի երիտասարդներու նախաձեռնութեամբ: Միութեան չուրջ կը համախմբուին 60-ի չափ կայտառ եւ կենսունակ երիտասարդներ: Մասնաճիւղը կ'ունենայ պարբերական դասախօսութիւններ, որոնց ընթացքին կը խօսին Տոքթ. Վ. Մինասեան, Օ. Տարագճեան, Յ. Մամիկոնեան, Ն. Պոյաճեան եւ «ԶՈՄ»-երու սիրելի Հայրիկը՝ Յակոբ Գալէմքեարեան: Թող ներքի մեզ վայրկեան մը կանգ առնել այս անունին վրա, որ գրեթէ անշար անցած է Երուսաղէմի պերճաշնորհ Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ Աստուածաշունչի եւ «Ազգապատում»-ի հաւասար եւ շարժական մէջ քանիցս ընթերցման արժանի նկատուող «Մարաշ կամ Գերմանիկ» հատորին մէջ:

Յակոբ Գալէմքեարեան բնիկ մարաշցի է եւ ծնած 1872-ին: Իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Մարաշի Կեդր. Վարժարանին մէջ՝ Ս. Բիւրատի տնօրէնութեան օրով: 1892-ին կաշակերտի Այնթապի Ամերիկեան Գոյէճին եւ 1896-ին չրջանը աւարտելով՝ իր ծրնընդամալայրի Կեդր. Վարժարանին դաստիարակ - ուսուցչութեան

պաշտօնին կը կոչուի, զոր կը վարէ մինչեւ 1911 կատարեալ ձեռնհասութեամբ: Նոյն թուականին կը հրաւիրուի Այնթապ՝ Վարդանեան Կրթարանին եւ նորահաստատ Կիլիկեան ձեմարանին հին եւ նոր հայերէնի ուսուցչութեան պաշտօնով: Ընդհ. տեղահանութեան միջոցին, ինքն ալ ուրիշ շատերու նման, տարագրութեան բոլանդակ դառնութիւնը կը ճաշակէ: Զինադադարէն յետոյ, դարձեալ իր ծննդավայրին մէջ, իր սիրելի պաշտօնին կը նւիրուի: Մարաշի ջարդէն յետոյ՝ կանցնի Հալէպ, եւ ժամանակ մը հոն ալ պաշտօնավարելէ ետք՝ 1934-ին կուգայ Ս. Բաւլօ, ուր իրմէ առաջ իր դասակները եւ մերձակոր ազգականները եկած էին: Հոս գտնուող մարաշցիներէն շատեր պարծանքով կը յիշեն անոր աշակերտած ըլլալին, եւ ակնածանքով կը մօտենան ու իրրեւ երախտագիտական արտայայտութիւն՝ ձեռքը կը համբուրեն:

**

1934-ի երկրորդ վեցմսեակին կը կազմուի «Գուսան» երգչախումբը Տօքթ. Վ. Մինասեանի նախաձեռնութեամբ եւ անոր ղեկավարութեան տակ: «Գուսան»-ը բոլոր հանդէսներու զարդն է եւ իր քառաձայն երգերով կարեւոր մշակութային դեր կը կատարէ Ս. Բաւլոյի հայ դաշուի մէջ:

**

1935 - 36 ուսումն. տարեշրջանի համար Կրթասիրաց Միութեան կողմէ Հայ Ազգ. Դուրեան Վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի բնիկ խրմիցի, էջմիածնայ Գէորգեան ձեմարանին սաներէն եւ Փարիզի «Սիփան» Երգչախումբի կազմակերպիչ ու ղեկավար Սաքօ Յակոբեանը, որ Մայիսի սկիզբները Ս. Բաւլօ ժամանելով՝ նոյն ամսոյ 15-ին կը ձեռնարկէ իր պաշտօնին: Անոր օրով վարժարանի մակարդակը հետզհետէ կը բարձրանայ եւ կը հասնի վիճակի մը, երբ վերջին դասարանի ուսանողները յաջողութեամբ պետական քննութիւն կուտան, որի շնորհիւ կրնան անարգել ընդունուիլ միջնակարգ դպրոցներու մէջ:

Ս. Յակոբեանի ջանքերով դպրոցը հասած է նախանձելի վիճակի մը: Անոր կազմակերպած դպրոցական հանդէսները միշտ անցած են փայլուն յաջողութեամբ՝ բարձրացնելով վարժարանի վարկը յաշտ ծնողներու եւ հասարակութեան:

Ներկայիս Դուրեան Վարժարանի աշակերտութեան ընդհ. թիւն է 250: Տնօրէնէն զատ կան նաեւ վեց տեղացի ուսուցչուհիներ եւ մէկ հայ ուսուցչուհի՝ Եփրոնիա Գալէմբարեանի:

Հայ ուսուցչուհի՝ Եփրոնիա Գալէմբարեանի: Դպրոցը ունի 5 դասարան: Դպրոցի տարեկան պիւտճէն է շուրջ 40 քոնթ, այսինքն՝ 80.000 Փրանք: Առ այժմ տեղաւորած է վարձած շէնքի մը մէջ՝ ամսական շուրջ 1500 Փր. վճարով: Յոյս կայ շուտով սեփական շէնք ալ ունենալ եկեղեցւոյ շրջակային մէջ: Դպրոցի հասոյթները կը դոյնան աշակերտներու թոշակներէ եւ Կրթասիրացի անդամատուրքերէ ու կատարած դանդաճ ձեռնարկներէ — վիճակահանութիւն, հանդէսներ եւ այլն: Դպրոցի մէջ կազմած է «Արմենիա» արժատական հանդէսներ՝ ներկայացնելով՝ «Արշին մալ ալան», «Ուշ լիւնի», «Նուշ լիւնի», «Անուշ»-ի քանի մը տեսարանները, «Տառապանքի դառը» երաժշտական տոամը, «Ծաղիկներ ու թիթեռներ», «Անահիտ» եւ այլն: Դպրոցի շուրջ ստեղծւած է հանրային ջերմ համակրական մթնոլորտ մը թէ ծնողներու եւ թէ ամբողջ համայնքի կողմէ: Կըրթասիրացը, որ ունի 80 անդամներ, ջանք չի խնայեր կրթական այս ազդեղութեամբ հաստատութիւնը բարձր պահելու համար: Անոր շնորհիւ հայ սերունդը կը մնայ հայ՝ հոգիով եւ ապրումներով:

Հոգաբարձութեան անդամներն են՝ Յարութիւն Ծէհտեան (ատենապետ), Տօքթ. Ենովք Խաչատուրեան (ատենադպիր), Պօղոս Փամպուլեան (գանձապետ), Վահան Չորպաճեան եւ Գարեգին Թիւֆէնկճեան, որոնք եռանդուն կերպով կաշխատին Կրթասիրացի կողմէն՝ դպրոցի պիւտճէն հաւասարակշիւելու համար:

Դ.

ԱՅՑՅԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պրազիլահայութիւնը, իբրեւ նոր եւ կեդրոն վայրերէն շատ հե-
ռու ընկած գաղութ, դուրսէն շատ այցելու հիւրեր չէ ունեցած: Ինչ-
պէս արդէն յիշեցաւ, գաղութս իր մէջ ընդունելու առիթը ունեցած
է երգչուհի Արամովան, ապա՝ «Արմենիա»-յի խմբագիր Ռէն Վար-
դանեանը, յետոյ՝ մեծանուն դերասանապետ Յ. Զարիֆեանը: Բայց
պրազիլահայ գաղութի տարեգրութեան մէջ առանձնապէս յիշատա-
կելի պիտի մնայ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչա-
պետ Սիմոն Վրացեանի երկիցս այցելութիւնը Սան Բաւլո:

1936 Մարտ 24-ին էր, որ Փրանսական «Մէնտաա» նաւով Ժա-
մանեց Սանթոս՝ ընկերակցութեամբ Արէլ Գալուստեանի, որ յառ-
կապէս զրկւած էր Ռիօ՝ դիմաւորելու համար հիւրը՝ յանուն Հ. Յ.
Դաշնակցութեան Ս. Բաւլոյի Կոմիտէին:

Հոս խօսքը կուտանք «Յառաջ»-ի աշխատակից Մ. Ամադոնին,
որ Ժամանակին ամփոփ կերպով նկարագրած է Ս. Վրացեանի այ-
ցելութիւնը Պրազիլ: *)

« Մարտ 24-ին Ռիօ տը Ժանէյրօ գաղութին այցելութիւն տալէ
ետք, յաջորդ օրը, Մարտ 25-ին Ս. Վրացեան իջաւ Սանթոս, Սան
Բաւլոյի նաւահանգիստը, որ 90 քիլոմէթր հեռու է: Սան Բաւլոյի
գաղութը կազմակերպած էր հանդիսաւոր ընդունելութիւն մը: Մաս-
նաւոր կառախումբով Սանթոս հասած էին եկեղեցւոյ հոգաբարձու-
թիւնը նախագահութեամբ Գ. քհնյ. Սամուէլեանի եւ երեցիօն
Ճէլտեանի, կաթողիկ համայնքի հովիւ Վէնսէն վարդապետ, Հ. Յ.
Դ. Սան Բաւլոյի Կոմիտէն եւ ընկերները, Դուրեան վարժարանի հո-
գաբարձութիւնը եւ դպրոցի տնօրէն Սաքօ Յակոբեան, Հայ Կ. Խա-
չի Վարչութիւնը, Զ. Ո. Մ. -ի վարչութիւնը ընկ. Տ. Աւագեանի ա-
ռաջնորդութեամբ, Հ. Մ. Բ. Մ. -ը, Արիներու Միութիւնը Գ. Թիւ-
ֆէնքճեանի գլխաւորութեամբ, Մարաշի եւ Սիսի Հայր. Միութիւն-
ները, «Գոլասան» երգչախումբը եւ շատ հայրենակիցներ: Դեռ նաւը
քարափ չհասած՝ խումբ մը ընկերներ եւ ընկերուհիներ փութացել
էին դիմաւորման՝ ծովուն բացերը: Երբ ընկ. Վրացեան նաւէն ի-
ջաւ, քարափի հարիւրաւոր բաղմութիւնը ծափերով եւ համակրանքի

*) «Յառաջ», 1936 թ. Ապր. 17 եւ 25:

բացազանչութիւններով ողջունեց, իսկ արիներու խումբը բարեւի
կեցաւ: Այնուհետեւ ներկայացեցան շագագին մարմիններու, կազ-
մակերպութիւններու ներկայացուցիչները եւ դիմաւորող ընկերները
եւ հայրենակիցները: Կ. Խաչի ընկերուհիներու եւ «Գոլասան» երգչա-
խումբի կողմէ ներկեցան ճոխ ծաղկեփունջեր: Իրիկունը ամբողջ
այդ բաղմութիւնը առաջին կարգի վահոնով վերադարձաւ Սան Բաւ-
լո, ուր կայարանը խոնւած էր մեծ բաղմութիւն մը: Բաղմութեան
առջեւ համազգեստով ու ծաղիկներով շարւած էր աշակերտութիւ-
նը: Երբ Ս. Վրացեան դուրս եկաւ վահոնէն, Ժողովուրդը ողջունեց
բուն ծափերով ու կեցցէներով: Ներկաներու կողմէ մատուցեցան
ծաղկեփունջեր եւ ամբողջ ճանապարհին կը ցանւէին ծաղիկներ: Կա-
յարանէն հիւրը չըջապատւած բաղմաթիւ ինքնաշարժերով, առաջ-
նորդեցաւ Հ. Յ. Դ. «Վարանդեան» ակումբը, որ արդէն լեցած
էր բաղմութեամբ: Քիչ յետոյ, կայարանի Ժողովուրդն ալ խոնւե-
ցաւ ակումբին առջեւ: Ապա հերթով ներկայացեցաւ երկար շարքը
պատգամաւորներու, ներկայացուցիչներու եւ անհատ հայրենակից-
ներու, որոնք բարի դալուստ մաղթեցին: Իր հերթին ջերմ խօսքերով
ողջունեց ընկեր Վրացեան եւ քաջալերանքի խօսքեր ըսաւ Ս. Բաւլոյի
գաղութին: Կարճ տեսակցութիւններէ ետք, հիւրը առաջնորդեցաւ
սեղան, որ տեսեց մինչեւ ուշ գիշեր:

Ընկ. Վրացեան Ս. Բաւլո մնաց մինչեւ Ապրիլ 23: Մօտ մէկ ա-
միս տեսող իր ներկայութիւնը գաղութիս համար եղաւ շատ օգտա-
կար, որուն մասնաւորապէս նպաստեց ընկերոջ խոհմ եւ չըջահայ-
եաց քաղաքականութիւնը, մատչելի ընաւորութիւնը եւ ամենուն հետ
գործակցելու պատրաստակամութիւնը:

Ընկ. Վրացեանի ներկայութիւնը ոչ միայն ոգեւորեց ու հաւատք
ներշնչեց հայրենիքէն հեռու, սակայն հայրենիքի կարօտով ապրող
հայերուն, այլ եւ մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերաւ օտար չըջա-
նակներու մէջ: Տեղական մամուլի բաղմաթիւ թղթակիցներ այցելի-
ցին իրեն, իր լուսանկարը հրատարակեցաւ թերթերու մէջ, յօդւած
ներ գրեցան Հայաստանի ու հայ Ժողովուրդի մասին եւ տեղեկու-
թիւններ տրեցան Հայաստանի նախկին վարչապետի կեանքէն: Ընկ.
Վրացեանն ալ իր կարգին զանազան առիթներով տեսակցութիւններ
ունեցաւ պրազիլիացի գործիչներու հետ:

Ընկերոջ այցելեցին հայ կազմակերպութիւններու, միութիւննե-
րու եւ յարանաւորութեանց ներկայացուցիչները: Իսկ ընկ. Վրացեան
իր հերթին այցելեց հայկական հաստատութիւնները, դպրոցները,
գործարանները, արհեստանոցները, Պ. Ռզալլա ձորճի գործարանը

և և Վ. Բենթենդեհանի հիւսուածեղէնի գործարանը, և և Վ. Հիւրա-
սիրեցաւ շարք մը ծանօթ հայրենակիցներու կողմէ, ի պատիւ իրեն
տրուեցան հանդէսներ և թէյասեղաններ, կատարեցան խմբական
պտոյտներ և և Վ. Հանդէսներէն մէկուն մէջ աճուրդի դրեցաւ իր
«Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գիրքը, որմէ գոյացաւ 1500 Փը-
րանք, յօգուտ Հ. Յ. Դ. Կոմիտէի:

Մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծեցին ընկ. Վրացեանի բանաստեղծ-
ութիւնները, դասախօսութիւնները և զրոյցները: Կուսակցական Ժո-
ղովներու մէջ տւած դասախօսութիւններէն զատ, ընկերը հրապարա-
կային հաւաքոյթներու մէջ խօսեցաւ հետեւեալ նիւթերու շուրջ.—

«Միջազգային քաղաքական կացութիւնը և գաղութները».— «Հա-
յաստան եւ գաղութները».— «Հայ ազատագրական շարժումը».—
«Միացեալ եւ անկախ Հայաստան».— «Խորհրդային Միութիւն, Ան-
դրկովկաս եւ Հայաստան».— «Ռուսաստան, Թիւրքիա եւ Հայաս-
տան».— «Ազգ եւ Հայրենիք».— «Համայնավարութիւն, փաշականու-
թիւն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն».— «Ի՞նչ է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը»:

Դասախօսութիւնները տեղի կունենային եկեղեցւոյ մէջ:

Զ. Ո. Միութիւնը կազմակերպեց դասախօսութիւն և երեկոյթ,
ուր ընկ. Վրացեան խօսեցաւ Զ. Ո. Մ. -ի և երիտասարդութեան դե-
րի մասին: Այդ զոյգ դասախօսութիւններէն վերջ Զ. Ո. Մ. -ին ան-
դամադրեցան 41 նոր երիտասարդներ:

Խօսեցաւ նաեւ Կարմիր Խաչի Ժողովին մէջ, ուր կը մասնակցէին
300-է աւելի հայ կիներ: Կ. Խաչը ոսկի դրիչ մը ներկեց ընկ. Ս.
Վրացեանին: Ընկերը իր ճառերով և անձնական յարաբերութիւննե-
րով ամէն կերպ ջանաց մեղմել հակամարտութիւնները, արմատա-
ցուց միութեան և համերաշխութեան դադափարը, զարկ տուաւ հան-
րային գործերուն և ազգային — կրթական ձեռնարկներուն: Այցելու-
թեան առթիւ տեղի ունեցան յուզիչ տեսարաններ:

Ի պատիւ Ս. Վրացեանի կազմակերպուած հանդէսներէն, ընդու-
նելութիւններէն ու ճաշկերոյթներէն յիշենք Չորպաճեան եղբարց և
Փիլաճեան ընտանիքի կողմէ տրուած ճոխ սեղանը Terminus Hôtel-ի
շքեղ սրահներուն մէջ: Կը մասնակցէին հիւրընկալ ընտանիքի ան-
դամներէն զատ՝ դադութի հոգեւոր հովիւը՝ Տ. Գաբրիէլ քահնայ.,
դպրոցի տնօրէնը՝ Ս. Յակոբեան, Տիկ. Մարօ Յակոբեան, Յակ.
Գալէմբեարեան, Գէորգ Չազմաքեան, Սահ. Խաչատուրեան, Գէորգ
Մաքսուտեան, Տիգրան Աւագեան, Յովհ. Տիշէքէնեան, Գար.
Թիւֆէնքճեան, Արտ. Փողոեան, Գ. Միթարեան, Նազ. Գումրու-
եան և ուրիշներ:

Յաջորդաբար բաժակներ առջարկեցան Յ. Գալէմբեարեանի, Ս.
Յակոբեանի, Ա. Չորպաճեանի և ուրիշներու կողմէ: Ամենէն վերջը
խօսեցաւ օրւայ հիւրը, Ս. Բաւոյի դադութի բարեկեցութեան և
համերաշխութեան մասին:

Ճաշի միջոցին, հիւրընկալ ընտանիքի փափաքին համաձայն,
բոլոր ներկաները կը խմբանկարւին և նկարները տողոյն վրա ա-
մենուն կողմէ ստորագրուելով՝ իւրաքանչիւրին նէր կը տրւին:

Ապրիլ 1-ին ընդունելութիւն տեղի ունեցաւ յայտնի գործարա-
նատէր Վ. Բենթենդեհանի ապարանքին մէջ, ուր հրաւիրուած էին
50-է աւելի պրաղիլիացի, անգլիացի, Փրանսացի, դերմանացի և այլ
ազգի գործիչներ և ականաւոր դէմքեր: Տէր և Տիկ. Վ. Բենթէ-
նէճեան ջանք չէին խնայած շքեղ դարձնելու համար հանդէսը: Տան-
տէրը բարի դալուստի ուղերձ մը կարգաց և հիւրերուն ներկայացուց
Հայաստանն ու իր պետական գործիչը: Վերջինս ալ իր հերթին ջերմ
խօսքերով պատասխանեց: Հայութիւնը օտարներուն ծանօթացնելու
տեսակէտով այս ընդունելութիւնը, ինչպէս և մամուլի տեսակցու-
թիւնները կարեւոր նշանակութիւն ունեցան:

Յիշատակելի է և ԶՈՄ-ի կազմակերպած փայլուն թէյասեղանը,
Մարտ 31-ին, Մարտինելլի փառահեղ սրահներուն մէջ, որ լեփ-
լեցուն էր: Նշան ուղերձներ, ճառեր, երգ և երաժշտութիւն, ար-
տասանութիւններ: Երեկոյթի արդիւնքը եղաւ 15 նոր անդամներու
յաւելում ԶՈՄ-ի կազմի վրա:

Այցելութիւններ տրուեցան և Ս. Աննա ու Օդասկո հայ համայնք-
ներուն, ուր նոյնպէս համազգային ընդունելութիւն ցոյց տրուեցաւ:

Նոյնքան օգտակար եղաւ Ս. Վրացեանի երկրորդ այցելութիւ-
նը Արժանթինէն Եւրոպա վերադարձին: Սեպտ. 29-ին Սանթոս հա-
դաւ դեր. Յ. Զարիֆեանի հետ և, առաջին անգամեան պէս, ողե-
ւորութեամբ ընդունեցաւ Ընդունելութեան Կեդրոնական Յանձնա-
խումբի, հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներու և բազմաթիւ հայ-
րենակիցներու կողմէ: Համադադութային յատուկ յանձնախումբ մը
ստեղծած էր, որ խանդավառ ընդունելութիւն բրաւ թէ Սան-
թոսի և թէ Սան Բաւոյի մէջ: «Վարանդեան» սրահը բերնէ բերան
լեցած էր հանդիսականներով. մուտքի դուռն ու միջանցքն ալ
բռնուած էին: «Գուսան» երգչախումբի «Մեր Հայրենիք»-ով և ո-
րոտընդոտ ծափերով Ս. Վրացեան և Յ. Զարիֆեան առաջնորդե-
ցան դէպի բեմ, որ զարդարուած էր թարմ ծաղիկներով, իսկ ճակա-
տը խոշոր տառերով մակագրուած էր. «Ողջոյն Մեծ Հայուն» Հ. Հ.
վարչապետ Ս. Վրացեանին»: Հանդէսի ղեղարւեստական մասէն

դատ խօսակցան ողջոյնի ճառեր: Մասնաւորապէս զգացած ճառ արտասանեց Յ. Զարիֆեանը՝ փառարանութիւնը ընելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ անոր լուսեղէն զաւակներուն:

Այս անգամ, գաղութի խնդրանքի վրա, Ս. Վրացեան Ս. Բաւլօ մնաց ամսի մը չափ եւ դասախօսութիւններով, տեսակցութիւններով եւ այցելութիւններով քաջալերեց եւ ամբալնդեց գաղութի աղգային ողբին: Ի մասնաւորի զբաղեցաւ եկեղեցւոյ եւ դպրոցի խնդիրներով: Այս առթիւ մէկէ աւելի անգամներ անձամբ կամ Եկեղեցական Հոգաբարձութեան հետ միասին այցելեց եւ հիւրասիրեցաւ մեծահարուստ աղգային Ռեզզալլա Ճորճի եւ վերջնոյս ընտանիքի կողմէ: Պ. Ռեզզալլա Ճորճ հանդիսաւոր խոստում տաւ ի մօտոյ շինել եկեղեցի մը իր ներած հողին վրա, ինչ որ եւ իրականացաւ ամիսներ յետոյ: Գաղութն ալ խոստացաւ դպրոց մը շինել եկեղեցիի կողքին:

Անմոռանալի է ողջերթի թէյասեղանը, որ կազմակերպած էր Ընդունել. Կեդրոնական Յանձնախումբը Hotel Terminus-ի մէջ, որուն կը մասնակցին 200-է աւելի աղգայիններ՝ իրենց ընտանիքներով: Օրւան սեղանապետը Յ. Զարիֆեան ջերմ խօսքերով կը ողբերէ ներկաները եւ տիրականօրէն կը վարէ սեղանը: Հետզհետէ կը խօսին Ա. Չորպաճեան, Գ. քհնյ. Սամէլեան, Հ. Վիչէն վրդ. Դաւիթեան, Գ. Կարախանեան, Օ. Թարաքճեան, Գ. Մխիթարեան, Հ. Գալէմքեարեան եւ Joao Lima: Հուսկ յետոյ կը խօսի Ս. Վրացեան, եւ իրեն եղած այդ մեծարանքի ցոյցին համար շնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ՝ կը ջատագովէ հայ ժողովուրդի իտէալը՝ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը:

Հոկտեմբերի վերջերը Ս. Վրացեան Ս. Բաւլոյէն մեկնեցաւ Ռիօ՝ տանելով իր հետ հայրենակիցներու սէրն ու համակրանքը:

Յիշատակութեան արժանի է եւ Փրանսական «Jeanne d'Arc» դպրոց - յաճանախն սպաներու եւ նաւագներու «Վաիքամ Գաւապեա» եւ Ընկ. » Հարաւային Ամերիկայի բուրգէ հիւսուած եղէններու ամենամեծ գործարանի այցելութիւնը 1934-ին: Վ. Քէնթէնէճեան՝ ընկերութեան հիմնադիրը եւ գլխաւոր բաժնետէրը կը ցուցնէ, թէ՛ ի՞նչ է իր մեծ գործարանին կողմէ կատարած արդիւնաբերութեան աշխատանքը, թէ՛ ի՞նչպէս բաղձաթիւ գործաւորներ կը զբաղին՝ շարժելու teares-ները, որոնք ամենաընտիր կերպանները կը գործեն: Հիւրերը կը պատին բոլոր յարկարաժինները եւ իրօնց

սքանչացումը կը յայտնեն տիրող կանոնաւորութեան եւ Վ. Քէնթէնէճեանի ջանքերուն եւ ձեռնհասութեան վրա: Ընդունելութեան միջոցին ճոխ պիւֆէով եւ շամփանեայով կը մեծարեն, որու միջոցին, Վ. Քէնթէնէճեանի քենեկալը՝ Mucio Gomes Pinto յանուն ընկերութեան ղեղեցիկ ուղերձով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէ եւ կըսէ, թէ՛ ընդունելութիւնը, որ տեղի ունեցաւ, երկու նպատակ ունի, մին՝ ցոյց տալ այն համակրանքը, զոր կը տածէ «Վահրամ, Գաւապեան եւ Ընկ.»-ը՝ հանդէպ Փրանսական մեծ եւ ասպետական աղգին, իսկ երկրորդը՝ «Jeanne d'Arc»-ի սպաներուն եւ նաւագներուն ներկայացնել չօշափելի կերպով՝ Ս. Բաւլոյի ճարտարաբանտին ղեղեցկութիւնը: Դեր - հրամանատար Julien Berthon իր կարգին շնորհակալութիւն կը յայտնէ իրենց եղած մեծարանքին համար եւ մաղթանքներ կընէ Պրագիլիոյ մեծութեան եւ Ս. Բաւլոյի ճարտարաբանտին աւելի բարգաւաճմանը համար:

«Jeanne d'Arc» Ֆրանսա դառնալէն յետոյ՝ հրամանատարը՝ մետաղի վրա փորագրւած, նաւուն պատկերը, պրագիլիական աստեղազարդ դրօշով եւ Փրանսական ու հայկական եռագոյններով եղբւրս եւ «Souvenir de «Jeanne d'Arc» մակագրութեամբ ղեղեցիկ խորհրդանշան մը կը դրկէ, կարծես անուղղակի կերպով յիշեցնելու համար Վ. Քէնթէնէճեանի՝ ընդունելութեան օրը պրագիլիական եւ Փրանսական դրօշակներու կողքին՝ հայկական Յուգոյ-Նին բացակայութիւնը:

Նոյն տարւոյն վերջերը, Պրագիլիոյ Փրանսական դեսպան Պ. Լուի Հէրմիտն եւս պաշտօնապէս կայցելէ «Վահրամ, Գաւապեան եւ Ընկ.» գործարանը: Այդ առթիւ Ս. Բաւլոյի առեւտրական կցորդ Ատոլֆ Թէլլիէ իր «բարի գալուստ»-ի խօսքերուն մէջ կըսէ. « Պիտի հարցնէք, Պ. դեսպան, թէ ինչո՞ւ Վահրամ Քէնթէնէճեան նախապատուութիւն կուտայ Փրանս. մետաքս թելերուն. պատճառը շատ պարզ է եւ միանգամայն պատիւ կը բերէ իրեն: Վահրամ ծագումով հայ ըլլալով՝ Փոքր Ասիոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերու բերումով նիւթապէս փճացած եւ իր ընտանիքի բոլոր անդամները կորսնցուցած է. ինքը թէեւ զաղթած է հոս, բայց չէ մոռցած երբեք Ֆրանսան, որ աղւորէն հիւրընկալեց մեծ թւով հայութիւն մը իր ծոցին մէջ: Պ. Վահրամ երախտագիտական պարտք կը զգայ փոխարինել հայերու հանդէպ ցոյց տրւած այս ջերմ համակրանքը եւ այդ նպատակով կաջակցի մեզի՝ մեր երկրի արտածման գործը աւելի եւս ընդարձակելու մեր աշխատանքին մէջ »:

Վահրամ Քէնթէնէճեան մէկն է այն Հայերէն, որոնք պարագա-

ները օգտագործելու եւ այդ առիթով հայ անունը ծանօթացնելու համար նիւթական զոհողութիւններէ չեն խուսափիր :

Այսքանով մենք կը փակենք մեր տեսութիւնը պրաղիւհայ դադութի մասին :

Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Սան Բաւոյի շուրջ հինգ հազարնոց հայութիւնը արդէն ինքզինքը դառնաւ եւ իր մէջ ամփոփեալ ու կազմակերպեալ համայնք մըն է : Սեփական եկեղեցի, Հար. Ամբրիկայի լաւագոյն հայ դպրոցը, բազմաթիւ հանրային կազմակերպութիւններ, յարանաւանական, հայրենակցական, երիտասարդական, մարզական, բարեսիրական, արւեստասիրաց միութիւններ, ներքին համեմատական համերաշխութիւն, օրինակելի կեցեալք հանդէպ պըրաղիւհական իշխանութեանց եւ համակրական վերաբերում վերջինիս, ինչպէս նաեւ տեղական ժողովուրդի կողմէ, եւ այս բոլորը ձեռք բերեալ տասը - տասնհինգ տարւայ կարճ ժամանակի մը մէջ — ինչպէ՞ս չհիանալ ու չհպարտանալ հայ ցեղի յաւիտենական կենսունակութեամբ ու ստեղծագործ հանճարով :

Պրաղիւհայ դադութը տնտեսապէս ամուր է, ազդային գիտակցութեամբ զօրաւոր ու տոգորեալ է ջերմ հայրենասիրութեամբ : Ան իր մէջ ունի ազդային հարցերով հետաքրքրող եւ ապրող բաւականաչափ ուժեր եւ կազմակերպութիւններ եւ վճռական կամք կը յայտնաբերէ ապրելու իրրեւ հայ : Մնալով հանդերձ օրինապահ եւ պարկեշտ պրաղիւհան քաղաքացի՝ ան կերպով օր մը նորէն տեսնել իր սիրելի հայրենիքի երկինքը : Եւ համոզեալ է, որ այդ օրը հեռու չէ...



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
1.- Երկու խօսք	3
2.- Նախաբան	5
3.- Հին գաղութը	9
4.- Ազգային կազմակերպութիւն	17
5.- Ազգային կեանքի զարգացումը	24
6.- Այցելութիւններ	48

« Վ Է Մ » - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետևեալ տեղերը --

Ֆրանսա՝ Լ. Գեռնես, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսեան, (Մարտէյի եւ չըջակայքի ընդհ. գործակալ)
49, Rue Nationale, Marseille.

Բուլղարիա՝ Արամ Յակոբեան, Սոփիա, 12, Bld. Madara.

Յունաստան՝ Մ. Սաուլեան, «Նոր Օր» 20-A, Rue Vouli, Athènes

Ռումանիա՝ Վահէ Բահադերեան,
V. Bahaderian, 4, Str. Cosbuc, Bucarest; IV.

Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Յուսարեր»-ի.
B. P. 868, Le Caire.

Լիբանան, Գառնիկ Գիւլպեան,
Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth.

Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսոեան, South Gate Bataveen, Bagdad.

Իրան՝ Վար. Բարայեան, Թաւրիզ:

Իրան — Խուզիստանի շրջան՝ Յովհ. Խաչատուրեան,
c/o A. Y. O. C. Ltd., Masjid Gulaiman.

Իրան՝ Մ. Համբարձումեան, Ահվազ,
Southern State Railway, Ahwaz.

Իրան՝ Ար. Խոջոյեան, Թեհրան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.

Իրան՝ Թադ. Թադէոսեան, Ջուղա:

Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան,

H. Gopioian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.)

Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

« Ար. Գալստեան, Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

« Յ Ա Ռ Ա Զ »

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ. ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԵՇ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Եռամսեայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Եգիպտոս, Եգիպտոս, Եգիպտոս, Իտալիա	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռուսիոյ երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՏԷ.— 17, Rue Damesme, Paris XIII



Imp. ARTISTIQUE. — 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17^e)